

ד"ר קציעה אביאלי-טביביאן

אנשים משנים מציאות מרעיון למעשה

חלק א: המאה ה-19 ועד 1939

משרד החינוך
המזכירות הפדגוגית
אגף חברה ורוח
ירושלים תש"ף

מרכז לימודי שזר
ירושלים 2019

על פי תכנית הלימודים בהיסטוריה לעולים בחינוך הממלכתי

אנשים משנים מציאות מרעיון למעשה

"אנשים משנים מציאות: מרעיון למציאות" מתאר את התהליכים המרכזיים והמכריעים שהתרחשו במאה התשע עשרה ובראשית המאה העשרים באירופה ושינו את פניה. הספר מתמקד ברעיון הלאומיות, שהחל להתגבש באירופה בשלהי המאה השמונה עשרה, ומציג את מאפייניו, חידושיו והשפעתו הרת הגורל על יחידים, קבוצות ומדינות בכל העולם. כמוכן, בוחן הספר בהרחבה את צמיחתה של התנועה הציונית, שורשיה ופעולותיה לנוכח הרעיונות והמאבקים הלאומיים של עמים באירופה, ואת הקשר של רעיונות אלו להכרה של היהודים בזכותם להגדרה עצמית ולחיים במולדתם ההיסטורית - ארץ ישראל.

הספר סוקר את דרכה המרתקת של התנועה הציונית בדרכה להקמת המדינה - מראשית התנועה במאה התשע עשרה באירופה ועד להתמודדויות ולמאבקים בארץ ישראל בימי המנדט הבריטי. דרכה של התנועה הציונית מתוארת כחלק ממכלול אירועים ותהליכים היסטוריים עולמיים שהייתה להם השפעה ניכרת על ייסודה ונתיביה למן הקמתה ועד ימינו.

מגוון המקורות ההיסטוריים, הצילומים, המפות, הממצאים והתרשימים המלווים את הספר מזמינים את התלמידים ללמידה משמעותית, מפתחת ומעניינת.

ד"ר קציעה אביאלי-טביביאן עסקה בין היתר בהכשרת מורים להיסטוריה במכללה האקדמית בית ברל, בתכנון, פיתוח והנחיה של השתלמויות למורים להיסטוריה, בניהול צוות היסטוריה במרכז לטכנולוגיה חינוכית (מטח) ובפיתוח וכתובה של סדרות הספרים "מסע אל העבר" לחטיבות הביניים ו"מסעות בזמן" לחטיבה העליונה.

משרד החינוך
המזכירות הפדגוגית
אגף חברה ורוח
ירושלים תש"ף

מרכז לימודי שזר
ירושלים 2019

0 1850000692 7
דאנקוד 185-692

אנשים משנים מציאות

מרעיון למעשה

חלק א: המאה ה-19 ועד 1939

ד"ר קציעה אביאלי-טביביאן

על פי תכנית הלימודים בהיסטוריה לעולים
בחינוך הממלכתי

מרכז לימודי שזר
ירושלים 2019

אנשים משנים מציאות

מרעיון למעשה

חלק א: המאה ה-19 ועד 1939

ד"ר קציעה אביאלי-טביניאן

ריכוז הפרויקט: שרית תנחום, פאר בריס-ברנע

ייעוץ דיסקטי: מיכאל ירון, מרים עמירה עופר

ייעוץ אקדמי: פרופ' אביבה חלמיש

תחקיר אקדמי: עינה ששון

עריכת לשון: נועה שליטין

מפות ותחקיר ויזואלי: גיל גוטגליק, הפקות ויזמות

עיצוב וביצוע גרפי: זקי לוי, סטודיו רמי וזקי

לוחות והדפסה: המדפיס הממשלתי

עטיפת הספר: כרזה משנת 1935 לסרט "לחיים חדשים" אשר הופק ע"י קרן היסוד.

מסת"ב / ISBN: 978-965-227-365-9

מספר קטלוגי: 185-692

© כל הזכויות שמורות למרכז זלמן שזר לחקר תולדות העם היהודי, תשע"ט

Copyright by The Zalman Shazar Center for the Study of the History of the Jewish People, Jerusalem ©

Printed in Israel, 2019

אין להעתיק או להפיץ ספר זה או קטעים ממנו, בשום צורה ובשום אופן, אלקטרוני או מכני,

לרבות צילום או הקלטה, ללא קבלת אישור בכתב מהמוציא לאור.

תקופה ראשונה

הלאומיות בעמים ובישראל: ראשית הדרך עד 1920

פרק א: הלאומיות ומאפייניה באירופה במאה התשע־עשרה

- א. המאפיינים של הלאומיות** 11
- 11 מהי הלאומיות?
- 11 מהי האידיאולוגיה של הלאומיות?
- 12 מה חידשה הלאומיות?
- 12 מהם השינויים שהתרחשו במפה המדינית של אירופה בהשפעת הלאומיות?
- 16 מי היו המובילים של התעוררות הלאומיות?

ב. הגורמים להתעוררות של התנועות הלאומיות

- באירופה במאה התשע־עשרה** 17
- 17 מדוע התעוררה הלאומיות?
- 17 כיצד השפיעה ההשכלה על תעוררות הלאומיות?
- 17 כיצד השפיעה הרומנטיקה על התעוררות הלאומיות?
- 18 כיצד השפיעה המהפכה הצרפתית על התעוררות הלאומיות באירופה?
- 20 כיצד השפיעה הקיסרות של נפוליאון על התעוררות הלאומיות?
- 22 כיצד השפיעו השינויים הכלכליים והטכנולוגיים על הלאומיות?
- 23 העשרה: מאפייני הלאומיות שהתפתחה באירופה

ג. המאפיינים של התנועות הלאומיות שהתגבשו

- באירופה במאה התשע־עשרה** 25
- 25 מהם המאפיינים המשותפים לתנועות הלאומיות?
- 28 מה למדנו?

פרק ב: התנועה הציונית ומאפייניה העיקריים

א. הגורמים לצמיחה של התנועה הציונית בסוף

- המאה התשע־עשרה** 30
- 30 מדוע קוראים לתנועה הלאומית של העם היהודי "ציונות"?
- 32 כיצד השפיעה התעוררות הלאומיות באירופה על הלאומיות היהודית?
- 33 כיצד השפיע החילון על התעוררות הלאומיות היהודית?
- 33 כיצד השפיע השוויון האזרחי על התעוררות הלאומיות היהודית?
- 35 כיצד השפיעו גילויי האנטישמיות במזרח אירופה על התעוררות הלאומיות היהודית?
- 38 כיצד השפיעה האנטישמיות במרכז אירופה ובמערבה על התעוררות הלאומיות היהודית?
- 41 כיצד השפיע הקשר ההיסטורי לציון על העם היהודי?

ב. התרומה של הרצל לבניית התנועה הציונית

- 42 מיהו בנימין זאב הרצל?
- 43 מה היו הרעיונות שהעלה הרצל?
- 45 כיצד פעל הרצל כדי להגשים את רעיונותיו?
- 46 מה היו ההכנות של הרצל לקראת כינוס הקונגרס הראשון?

- 47 מה הוחלט בקונגרס הציוני הראשון?
- 47 מה היו ההישגים של הקונגרס בבזל?
- 48 **העשרה:** על הדגל הכחול-לבן
- 48 מה טענו המתנגדים לדרכו של הרצל?
- 49 אילו פעולות דיפלומטיות ניהל הרצל, ומה השיג?
- 51 מה היו הדעות בעד ונגד הצעת אוגנדה?
- 52 מה החליט הקונגרס בעניין הצעת אוגנדה?
- 52 מה היו הישגיו של הרצל?

54 ג. גישות בציונות

- 54 מה היה הבסיס המשותף לגישות של הגשמת הציונות?
- 55 מה סיכן את המשך הקיום של העם היהודי בגולה?
- 55 מה ייחד את הציונות המעשית?
- 55 מה ייחד את הציונות המדינית?
- 55 מה ייחד את הציונות הסינתטית?
- 56 מה ייחד את הציונות הרוחנית?
- 57 **מה למדנו?**

פרק ג: פעילות לאומית בגולה ובארץ ישראל עד פרוץ מלחמת העולם הראשונה (1914)

60 א. דפוסי הפעולה של התנועה הציונית בגולה והוויכוח שעוררו

- 60 היכן פעלו אגודות לאומיות ובאילו תחומים?
- 60 כיצד ביטאו מסגרות החינוך את הפעילות הלאומית?
- 61 כיצד עודדו העיתונות והספרות את הפעילות הלאומית?
- 61 מהי עבודת ההווה?

62 ב. העלייה לארץ ישראל בשנים 1881-1914

- 62 מתי התחילו להגיע לארץ ישראל העליות הלאומיות?
- 62 מה הייתה המציאות בארץ ישראל כשהגיעו אליה העולים בעליות הראשונות?
- 63 מהם הגורמים לעליות בשנים 1881-1914?
- 65 מה היו המאפיינים של העולים בעליות הראשונות?
- 66 מהם הגורמים לעלייה של יהודים מתימן בשנים 1882-1914?

ג. התיישבות ובניית חברה בארץ

67 ישראל בשנים 1881-1914

- 67 מה מאפיין את היישובים החקלאיים בתקופת העלייה הראשונה?
- 70 עם אילו קשיים התמודדו עולי העלייה הראשונה?
- 71 כיצד עזר הברון רוטשילד למתיישבים?
- 72 כיצד התמודדו עולי העלייה השנייה עם הקשיים?
- 73 מה החשיבות של עבודת כפיים בארץ ישראל?
- 74 מה מאפיין את היישובים החקלאיים בתקופת העלייה השנייה?
- 75 עם אילו קשיים התמודדו הנשים העולות?
- 77 כיצד ביטאה הקמת תל אביב את התחדשות ההתיישבות?
- 77 באילו תחומי חיים פעלו מפלגות הפועלים?
- 78 מה עשו המתיישבים כדי להגן על היישובים ועל המתיישבים?
- 79 כיצד ביטאו פעולות חינוך ותרבות את הלאומיות היהודית?

- 81 העשרה: אליעזר בן יהודה
- 82 מהי מלחמת השפות?
- 84 מה למדנו?

פרק ד: התנועה הציונית והיישוב היהודי במלחמת העולם הראשונה (1914-1918)

- 88** **א. התנועה הציונית במלחמת העולם הראשונה**
- 88 מה הייתה הדילמה של מנהיגי התנועה הציונית בתחילת המלחמה?
- 88 איזו מדיניות ניבשה ההנהגה הציונית במהלך שנות המלחמה?
- 90** **ב. היישוב היהודי בארץ ישראל במלחמת העולם הראשונה**
- 90 מהם הקשיים שהתמודדו איתם היהודים בארץ ישראל בשנות המלחמה?
- 91 כיצד התמודד היישוב עם הקשיים שיצרה מדיניות השלטון העות'מאני?
- 92 איזה שינוי חל במעמד המדיני של ארץ ישראל בזמן המלחמה?
- 93** **ג. הצהרת בלפור**
- 93 מהי הצהרת בלפור?
- 94 אילו קשיים עולים מנוסח ההצהרה?
- 95 מה היו התגובות לפרסום ההצהרה?
- 96 מדוע פרסמה בריטניה את הצהרת בלפור?
- 99 מה למדנו?

תקופה שנייה

היישוב היהודי בארץ ישראל בין שתי מלחמות עולם

פרק ה: אירופה, המזרח התיכון וארצות הברית בין שתי מלחמות עולם

- 103** **א. הסדרי השלום שלאחר מלחמת העולם הראשונה**
- 103 אילו עמדות הציגו נציגי המעצמות המנצחות בוועידת השלום?
- 104 איזו עמדה מדינית ביטא חוזה ורסאי?
- 106 אילו שינויים חלו במזרח התיכון כתוצאה מן המלחמה?
- 107 כיצד הובטח שההחלטות של ועידות השלום יבוצעו?
- 108** **ב. מדינות לאום חדשות באירופה**
- 108 מה אפיין את מדינות הלאום החדשות?
- 109 עם אילו קשיים התמודדו מדינות הלאום החדשות?
- 111 כיצד יכלו המיעוטים הלאומיים להגן על זכויותיהם?
- 111** **ג. ארצות הברית בין שתי מלחמות עולם**
- 111 מה הייתה המדיניות של הממשל האמריקני בשנות העשרים?
- 112 מה אפיין את המשק האמריקני בשנות העשרים?
- 113 במה בא לידי ביטוי המשבר הכלכלי בארצות הברית?
- 115 כיצד התמודד הממשל האמריקני עם המשבר?
- 116 מה למדנו?

פרק ו: בניין הבית הלאומי בארץ ישראל בין מלחמות עולם (1918-1939)

א. כתב המנדט והתרומה של השלטון הבריטי

- 119 לפיתוח ארץ ישראל
- 119 מתי התחיל המנדט הבריטי בארץ ישראל?
- 119 מה היו הסמכויות שקיבלה בריטניה לפי כתב המנדט?
- 120 כיצד נקראה המסגרת המדינית שהוקמה בארץ ישראל?
- 120 כיצד פעל ממשל המנדט הבריטי?
- 122 כיצד פעלו הנציבים כדי לפתח את פלשתינה (א"י)?

ב. בניין הבית הלאומי בשנות העשרים והשלושים

- 127 של המאה העשרים
- 127 מי היו העולים לארץ ישראל בשנות העשרים והשלושים?
- 129 מה היו הגורמים לעליות בשנות העשרים והשלושים?
- 130 מה היו המאפיינים המיוחדים לכל עלייה?
- 133 כיצד התפתחה ההתיישבות החקלאית בשנות העשרים והשלושים?
- 137 מה אפיין את התפתחות הערים בשנות העשרים והשלושים?
- 139 מדוע הוקמה ההסתדרות הכללית של העובדים וכיצד היא פעלה?
- 140 מה היו המאפיינים של חיי התרבות והחינוך בשנות העשרים והשלושים?
- 141 מה היו מוסדות השלטון של היישוב וכיצד פעלו?
- 142 העשרה: על נשים ובחירות
- 143 מה למדנו?

פרק ז: יהודים, ערבים ובריטים בארץ ישראל בשנות השלושים של המאה העשרים

- 146 א. התגברות המתח בין היהודים לערבים והשפעותיו
- 146 מה היו גילויי המתח בין יהודים לערבים בשנות העשרים?
- 147 במה התבטא המתח בין יהודים לערבים בשנות השלושים?
- 148 מדוע גבר המתח בין יהודים לערבים בשנות השלושים?
- 149 כיצד התמודד היישוב עם השפעת המאורעות של הכלכלה?
- 149 איך התמודד היישוב עם מעשי האלימות של הערבים?
- 150 כיצד נערך היישוב בתחום הביטחון בשנות השלושים?
- 153 כיצד סייעה ההתיישבות להגנת היישוב היהודי?

ב. השינויים במדיניות בריטניה: מתוכנית לחלוקת ארץ ישראל

- 155 עד לתוכנית להקמת מדינה אחת בכל ארץ ישראל
- 155 כיצד הגיבה בריטניה לאירועי המרד הערבי?
- 157 העשרה: היישוב ורעיון החלוקה
- 158 האם ממשלת בריטניה ביצעה את המלצות ועדת פיל?
- 159 כיצד מדיניות בריטניה בשנות השלושים מבטאת נסיגה מרעיון הבית הלאומי?
- 161 מה למדנו?

לפני שמתחילים

ספר הלימוד שלפניכם מתאָר אירועים ותהליכים מרכזיים שהִתְחַלו באירופה במחצית השנייה של המאה התשע-עשרה, והוא מסתיים בשנת 1939, ערב מלחמת העולם השנייה. תלמדו בו על ההתעוררות של התנועות הלאומיות באירופה במאה התשע-עשרה, ובעיקר על ההתפתחות של הציונות - התנועה הלאומית של העם היהודי. תכירו את הרעיונות העיקריים של הציונות, תפגשו את המנהיגים ותלמדו על ההחלטות שלהם ועל הפעולות של החברים בתנועה. תוכלו לצעוד בעקבות העולים בעליות הלאומיות הראשונות וללמוד על הקשיים הרבים שהתמודדו איתם.

כאשר תלמדו על אירועים אלו תוכלו לבחון את החוויות שלכם ושל המשפחות שלכם בעלייה לארץ ישראל - לראות את הדומה ואת השונה; לברר ולגבש את העמדות שלכם בכל מיני נושאים, לדוגמה: עלייה והגירה, לאומיות ולאומנות, התיישבות וביטחון, דמוקרטיה ומנהיגות. שאלות בנושאים אלו מעסיקות גם בימינו את העם במדינת ישראל.

נושאי הלימוד בספר מוצגים על ידי:

- **סיפור** האירועים הפוליטיים, החברתיים והתרבותיים.
- **מפות** המציגות את המרחבים והאזורים שבהם התרחשו האירועים.
- **תמונות** הממחישות אירועים מרכזיים, מציגות דמויות ומאפשרות להתקרב אל האירועים.
- **תרשימים** המבטאים תהליכים, כגון גידול אוכלוסייה והתפתחות כלכלית.
- **מקורות** של עדויות של בְּנֵי התקופה - אנשים פשוטים, מדינאים ומנהיגים - וקטעים ממחקרים של היסטוריונים, החוקרים את האירועים ממרחק של זמן.
- **ציר זמן** המציג את האירועים המרכזיים של התקופה ומאפשר לבחון תהליכים היסטוריים.
- **שאלות וסיכומים** לחזרה ולמחשבה.

ציר זמן

שנה	אירועים בעולם	בעולם היהודי
1789	המהפכה הצרפתית	
1791	בצרפת מתפרסמת הצהרת זכויות האדם והאזרח	
1870	מוקמת איטליה המאוחדת	היהודים בצרפת מקבלים זכויות אזרח מלאות
1871	מוקמת גרמניה המאוחדת	
1878	אדולף שטקר מקים מפלגה אנטישמית בגרמניה	
1881		פוגרום טופות בנגב אגודות לאומיות חשאיות של יהודים מוקמות ברוסיה וברומניה מתחילה העלייה הראשונה
1882		עליית תרמ"ב של יהודים מתימן מוקמות המושבות הראשונות מתחיל המשפט של אלפרד דרייפוס
1894		
1896		בנימין זאב הרצל מפרסם את "מדינת היהודים"
1897		הקונגרס הציוני הראשון מתקיים בעיר בזל שבשווייץ
1903		פוגרום קישינב
1906		מתפרסמת הצעת אוגנדה מוקמת הגימנסיה העברית ביפו
1909		מוקמת השכונה אחוזת בית מוקם ארגון "השומר"
1910		מוקמת הקבוצה הראשונה
1913		מלחמת השפות הקונגרס הציוני מחליט להקים אוניברסיטה עברית בירושלים
1914	מתחילה מלחמת העולם הראשונה מתחיל משאומתן בין הבריטים לערבים: מכתבי מקי-מהון-חוסין	
1916	נחתם הסכם סייקס-פיקו בין צרפת לבריטניה	
1917	ארצות הברית מצטרפת למלחמת העולם ה-1 שתי מהפכות ברוסיה	העות'מאנים מגרשים את תושבי תל אביב בריטניה מפרסמת את הצהרת בלפור הבריטים כובשים את דרום ארץ ישראל
1918	הנשיא וודרו וילסון מציג את 14 הנקודות	הבריטים כובשים את צפון ארץ ישראל
1919	נחתם חוזה ורסאי	מתחדשת העלייה לארץ ישראל, שפסקה בזמן המלחמה
1920	מוקם חבר הלאומים ועידת סן רמו מחליטה שבריטניה תקבל מנדט על ארץ ישראל	הרב רט סמואל מתמנה לנציב העליון הראשון בארץ ישראל מתקיימות בחירות לאספת הנבחרים הראשונה של היישוב מוקמת ההסתדרות הכללית של העובדים העברים בארץ ישראל "מאורעות" בארץ ישראל מוקם ארגון "ההגנה"
1921		מוקם מושב העובדים הראשון "מאורעות" בארץ ישראל מתפרסם הספר הלבן של צ'רצ'יל
1922		
1929		"מאורעות" בארץ ישראל מוקמת המפקדה הארצית של ארגון "ההגנה"
1930		מתפרסם הספר הלבן של פספילד
1936		מתחיל המרד הערבי, מאורעות תרצ"ו-תרצ"ט מוקמת "הנוודת" מוקם היישוב הראשון של חומה ומגדל
1937		מוקם האצ"ל, ארגון צבאי לאומי
1938		
1939	מתאספת ועידת השולחן העגול מתחילה מלחמת העולם השנייה	מתפרסם הספר הלבן של מקדונלד

1. ב

1. א

reserven zu erfahren, dass die jüdische
 apostum, wie es in der deutschen Sprache
 machen und drei lange Worte mören
 icoche of

תקופה ראשונה
הלאומיות בעמים
ובישראל: ראשית
הדרך עד 1920

Titel zu f...
 Deutsche ist ...
 hebräische Titel ...
 besitzt deshalb mehr ...
 andung von Neu und Alt. ...
 die einen neuen Frühling erlebt - A

1. ג

1. ד

פרק א

הלאומיות ומאפייניה באירופה במאה התשע-עשרה

מה בפרק?

- א. המאפיינים של הלאומיות.
- ב. הגורמים להתעוררות של התנועות הלאומיות באירופה במאה התשע-עשרה.
- ג. המאפיינים של התנועות הלאומיות שהתגבשו באירופה במאה התשע-עשרה.

בימינו לכל מדינה יש המנון ודגל מיוחדים לה. האם שאלתם את עצמכם מדוע התעורר צורך בכך? כיצד נקבע דגל של מדינה? מה הוא מסמל? כיצד נקבע המנון של מדינה? אילו רעיונות הוא מבטא? כאשר תלמדו את הנושאים בפרק זה תוכלו לחשוב על שאלות אלו.

תלמדו על הלאומיות שהתחילה להתפתח באירופה לפני כמאתיים שנה, מסוף המאה השמונה-עשרה. גם בימינו, במאה העשרים ואחת, הלאומיות ממשיכה להשפיע על החיים של אנשים יחידים, של קבוצות ושל מדינות בעולם. לאחר לימוד הפרק תוכלו לבדוק גילויים של לאומיות המתרחשים גם בימינו במקומות שונים בעולם, ולדון בהם.

פעילות פותחת

1. ציירו את הדגל של המדינה שהגעתם ממנה. מהם הרעיונות שהדגל מבטא?
2. הציגו את המנון המדינה שהגעתם ממנה, או כמה בתים ממנו. אילו רעיונות מוצגים בו?
3. האם יש עוד סמלים המייחדים את המדינה שהגעתם ממנה? מהם?

מהי הלאומיות?

כדי ללמוד על הלאומיות נכיר שני מושגים: עם וְלְאוֹם. המושג עם מתייחס לקבוצה של אנשים שיש להם שפה משותפת, תרבות משותפת, הכוללת מְסוֹרוֹת, חגים ומנהגים משותפים, וזיכרון היסטורי משותף של העבר שלהם. אנשים אלו חיים בטריטוריה (אזור) מסוימת, או שהם שואפים לחיות בה כי לדעתם היא המולדת שלהם.

מסוף המאה השמונה-עשרה מתחילים להשתמש במושג לאום. מושג זה מתייחס לקבוצה של אנשים שמגיעים להבנה שהם חלק מעם ומתעוררות אֶצְלָם שאיפות לעצמאות מדינית. הם פועלים כדי להשיג עצמאות מדינית בטריטוריה משלהם, שְׁבֵה הם לא יהיו כפופים לשום גורם זר. בתהליך זה, שהתחיל בסוף המאה השמונה-עשרה ונמשך במאה התשע-עשרה, התחילה להתפתח הלאומיות. השילוב בין ההבנה של אנשים שהם שייכים לעם לבין הרצון לעצמאות שלו נקרא תודעה לאומית.

מהי האידיאולוגיה של הלאומיות?

השאיפות הפוליטיות של הלאומיות מתבססות על עקרון ההגדרה העצמית. עיקרון זה קובע כי לכל עם יש זְכוּת להקים מדינה עצמאית, להגדיר את המאפיינים שלה ולבחור את מוסדות השלטון בה.

לכן השאיפה של הלאומיות היא לרכז את הלאום בטריטוריה שתהיה שייכת לו ובה תקום המדינה העצמאית שלו. למדינה זו יהיו גבולות מוגדרים ומוכרים על ידי המדינות השכנות. בני הלאום יהיו כל התושבים או רוב התושבים של המדינה. הם יקימו את **מדינת הלאום**, שתתבסס על התרבות המשותפת של הלאום. בשונה ממדינת הלאום, קיימת **מדינה רבי-לאומית** - מדינה שחיים בה אנשים מכמה קבוצות לאומיות, ולכל אחת מהן שפה, תרבות והיסטוריה המיוחדות רק לה.

1. היכן התקיימה ההפלגה? מתי?

2. מהי הצרכן למאבק הלאומי שראויים בתחילתה?

3. מה המפלגות דורשים? על פי איזה עיקרון הם פועלים?

4. מה תוכן המסר מאיכות זה על הלאומיות?

אידיאולוגיה

רעיונות שהם בסיס לפעולה.

הפגנה של קטלונים בברצלונה, ספרד, 18 בפברואר 2006

מאבקים לאומיים מתקיימים גם בימינו, במאה העשרים ואחת, וגם באירופה, שְׁבֵה צמחה הלאומיות. דוגמה לכך היא המאבק הלאומי של הקטלונים בספרד. קטלוגְיָה היא אזור בצפון מזרח ספרד, וברצלונה היא עיר הבירה שלה. קטלוגְיָה נכבשה על ידי ספרד לפני כ־300 שנה, בשנת 1714. המאבק של הקטלונים לעצמאות נמשך שנים רבות. בשנת 2015 החליט הפרלמנט של קטלוגְיָה להתחיל תהליך של ניתוק מספרד וקבע כי קטלוגְיָה תגיע לעצמאות בשנת 2017. במשאל עם שנערך בקטלוגְיָה ב־1 באוקטובר 2017 הצביעו כ־90% מתושבי קטלוגְיָה בעד היפרדות מספרד. ממשלת ספרד התנגדה לעריכת משאל העם והכריזה כי משאל העם והתוצאות של ההצבעה אינם חוקיים. על השלטים הנישאים בהפגנה זו כתוב: "אנחנו לאום ויש לנו זכות להחליט".

מה חידשה הלאומיות?

הלאומיות השפיעה על החיים של כל אדם ואדם באירופה. עד המאה התשע־עשרה כל אדם, מהיום שנולד בו ועד ליום שנקבר בו, היה שייך למעמד חברתי מוגדר (למשל: לאצולה) ולמסגרת דתית מסוימת (למשל: לכנסייה הקתולית). מסגרות אלו הגדירו את הזהות שלו.

במאה התשע־עשרה מסגרות אלו נחלשו. בתהליך **החילון** נחלשה הסמכות שהייתה לכנסייה ולכוחה הדתי, והיו מאמינים שלא האמינו עוד ברעיונות שהפיצה הכנסייה ובפעולות שלה. הם טענו כי כל אדם חופשי לבחור באמונות שלו ורק הוא האחראי להחלטות שלו ולמעשים שלו. נחלשה גם התפיסה שאדם שייך כל חייו למעמד חברתי מסוים, ושעובדה זו קובעת את ההישגים שלו בכל חייו. **רעיון השוויון** הדגיש כי כל בני האדם נולדו שווים ויש להם זכויות שוות.

את הֶקְלָל (המקום הריק) שנוצר כאשר נחלשו המסגרות הדתיות והמסגרת החברתית, שהתקיימו במשך מאות שנים, מילאה הלאומיות. תושבים באירופה התחילו להגדיר את עצמם קודם כול לפי הקבוצה הלאומית שהיו שייכים לה. הם הבינו כי השפה, המנהגים, סיפורי העם וההיסטוריה הם המרכיבים המשותפים היוצרים את **הזהות הלאומית** המיוחדת להם.

מהם השינויים שהתרחשו במפה המדינית של אירופה בהשפעת הלאומיות?

הלאומיות והרעיון של מדינת הלאום גרמו שינויים גדולים במפה המדינית של אירופה. המפות מציגות שינויים אלה.

1. *הַצִּיָּז שֶׁתִּי צֹמְמָאֵת אֶמְצִינֹת לְאֹם בְּאִירֹפָה בִּשְׁנַת 1815.*
בְּאִיזָה אֶזְכֹּר שֶׁ אִירֹפָה הִן נִמְצְאֹת?

2. *הַצִּיָּז שֶׁתִּי צֹמְמָאֵת אֶמְצִינֹת רַב־לְאֹמִיּוֹת בְּאִירֹפָה בִּשְׁנַת 1815.*
אֵיזֹו לְאֹמִים הִתְרַכְּזוּ בָּהֵן?

3. *מֵה הַמְּסֹרֶת לְאֶזְכֹּרִים בְּמֶרְכֶּז אִירֹפָה וּבְמֶרְכֶּז אִירֹפָה אֵל פִּי הַמַּפָּה?*

מן המפה תוכלו ללמוד כי עד תחילת המאה התשע־עשרה שלטו בחלקים נרחבים באירופה קיסרות אוֹסְטְרו־הוֹנְגְרִיָה, הקיסרות הרוסית והאימפריה העוֹטֹמָאֵנִית. הן היו מדינות רב־לאומיות, כי בכל אחת מהן ישבו עמים רבים. ההתעוררות של הלאומיות הביאה עמים במדינות הרב־לאומיות להיאבק כדי לקבל עצמאות.

במערב אירופה היו מדינות שבכל אחת מהן חי לאום אחד, ואילו במרכז אירופה ובדרומה היו הלאומים מפוצלים בין מדינות קטנות רבות. במחצית השנייה של המאה התשע־עשרה החלו אנשים במדינות אלו להיאבק כדי להתאחד במדינת לאום. לקראת סוף המאה התשע־עשרה עמים בדרום אירופה הקימו את איטליה (1870), ועמים במרכז אירופה הקימו את גרמניה (1871).

חילון

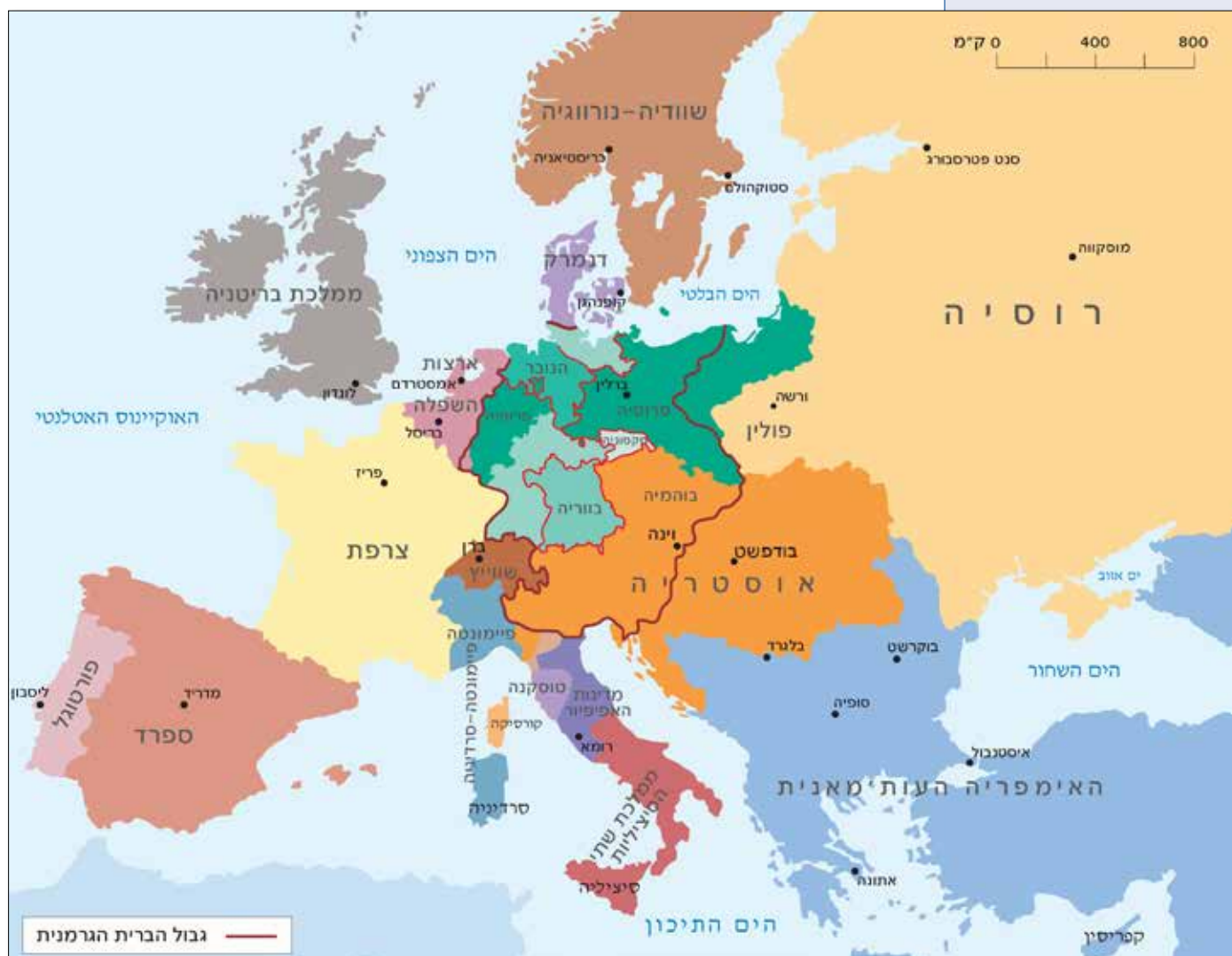
תהליך שבו נחלש המעמד של הדת ככוח מרכזי ורבי־השפעה בחיי היום־יום של היחיד, החברה והמדינה. החילון מבוסס על העיקרון שלכל אדם יש זכות לשקול על פי השכל שלו, ולבחור בעצמו אם לקבל את עקרונות הדת ולנהל את חייו על פיהם או לדחות אותם.

אנגלים, ולשים, סקוטים	הונגרים	בלרוסים	אלבנים
אירים	סלובנים	אוקראינים	בולגרים
הולנדים	קרואטים	דנים	רומנים
פלמים	סרבים	נורווגים	יוונים
ואלונים	פורטוגלים	שוודים	טורקים
גרמנים, אוסטרים	ספרדים, קטלאנים, בסקים	פינים, קרלים, לפים	אסטונים
ערבים	צרפתים	פולנים	לטבים
	קורסיקאים	צ'כים	ליטאים
	איטלקים	סלובקים	רוסים

התבוננו במפות שלפניכם, המציגות את השינויים באירופה במהלך כמאה שנים: בשנת 1815 לאחר קונגרס וינה - כינוס של נציגי המדינות שנלחמו בנפוליאון והביסו אותו (מפה 2), ובשנת 1919 בחוזה ורסאי, שאותו גיבשו המדינות המנצחות במלחמת העולם הראשונה (מפה 3).

מפה 2: אירופה בשנת 1815

1. אילו שינויים התרחשו במזרח אירופה בין 1815 ל-1919, על פי המפות?
2. אילו שינויים התרחשו במרכז אירופה בין 1815 ל-1919, על פי המפות?
3. אילו שינויים התרחשו בצפון אירופה בין 1815 ל-1919, על פי המפות?
4. אילו שינויים התרחשו במזרח אירופה בין 1815 ל-1919, על פי המפות?
5. אילו אימפריות היו באירופה ב-1815? מה נותר מהן בשנת 1919?
6. לפי הפרק, קצינו זקרון המסביר את השינויים הפוליטיים שהיו באירופה בין 1815 ל-1919, והסבירו אותה.

מי היו המובילים של התעוררות הלאומיות?

השאיפות הלאומיות התעוררו בהתחלה בדרך כלל אצל אנשים ממעמד הבורגנות הגבוהה – אנשים שרכשו השכלה, היו בעלי מקצועות חופשיים וחיו בערים. קבוצה זו כוללת הוגי דעות, מרצים, מורים, עיתונאים ואומנים. הם חקרו את העבר של האומה שהיו שייכים לה, את השפה שלה, את התרבות והמנהגים – ובהשפעתם של כל אלו פיתחו את הרעיונות החדשים.

המובילים של ההתעוררות הלאומית פעלו כדי להפיץ את הרעיונות שלהם וכדי לבצע אותם. הם הקימו תנועה לאומית ופרסמו את הרעיונות של התנועה; גייסו חברים, ערכו כינוסים, ניהלו משא ומתן פוליטי כדי להשיג את הדרישות שלהם; הם גם יצרו את הסמלים המיוחדים ללאום. את הרעיונות שלהם הם הפיצו בדרכים רבות: בנאומים, בעיתונים, בספרי עיון, בספרות, בשירה וביצירות אומנות – ציור, פיסול ותיאטרון. אבל המצטרפים לפעילות הלאומית היו מעטים.

בהתחלה האיכרים לא הצטרפו למאבק הלאומי ולא אימצו את הרעיונות הלאומיים. האיכרים התמודדו יום-יום עם עבודות חקלאיות קשות, סבלו מאסונות טבע שפגעו ביבולים ושילמו מיסים כבדים. במצב שבו הם התמודדו עם מחסור ועוני ונאלצו להיאבק בקשיים של חיי היום-יום הם לא התעניינו ברעיונות הלאומיים.

גם הפועלים לא התעניינו ברעיונות הלאומיים, ובהתחלה לא הצטרפו לפעילות הלאומית. גם הם התמודדו עם קשיים רבים: הם עבדו שעות רבות במפעלי התעשייה בתנאים פיזיים קשים ובשכר עבודה נמוך; גרו בשכונות עוני בערים בצפיפות רבה ובתנאי היגיינה ירודים. רבים מן האיכרים והפועלים המשיכו להאמין ברעיונות שהכנסייה הפיצה וניהלו את חייהם לפי ההוראות שלה.

רוב האצילים לא קיבלו את הרעיונות החדשים של הלאומיות. הם המשיכו לתמוך במלכים והמשיכו להאמין כי האל בחר את המלכים למלא את תפקידם. האצילים חששו שהרעיונות החדשים יפגעו במעמד החברתי שלהם שנקבע מלידתם, וגם ברכוש שהיה להם ובקרבה שלהם למלכים.

1. כתבו במילים שלכם הגדרה למושגים "עם" ו"לאום".
2. ציינו מי היו מובילי ההתעוררות הלאומית. הסבירו מדוע דווקא הם הובילו אותה.
3. מה היו הפעולות של מובילי ההתעוררות הלאומית שבהן הם הפיצו את הרעיונות שלהם?
4. מי היו הקבוצות שלא תמכו בתפיסת הלאומיות בתחילת ההתפתחות שלה? מדוע?
5. א. השלימו את הכותרת החסרה בהגדרות הבאות:

מדינה שבתחומיה יושבים כמה לאומים	מדינה שבה כל התושבים או מרביתם בני אותו לאום

- ב. כתבו דוגמה לכל סוג של מדינה. היעזרו במפה 1 (עמ' 13).
- ג. שער, מהם הקשיים שעלולים להתפתח במדינות מכל אחד משני הסוגים האלה?
6. האזור בירושלים שבו נמצאים משכן הכנסת ומשרדי הממשלה נקרא "קריית הלאום". מדוע נבחר שם זה?

ב. הגורמים להתעוררות של התנועות הלאומיות באירופה במאה התשע־עשרה

מדוע התעוררה הלאומיות?

לאחר שביררנו מהי הלאומיות ומה הם השינויים שהתרחשו בהשפעתה באירופה עלינו לברר מדוע כל זה קרה. מדוע הלאומיות התעוררה דווקא בסוף המאה השמונה־עשרה? מדוע היא הגיעה לשיא ההתפתחות במאה התשע־עשרה?

הלאומיות התעוררה כתוצאה משינויים שהתרחשו באירופה במהלך המאה השמונה־עשרה. היא התפתחה בתהליך ממושך ומורכב, ואינה תוצאה של התפרצות פתאומית. כבר למדנו על ההשפעה של החילון על התעוררות הלאומיות. עכשיו נברר מה עוד השפיע על התהליך הזה. נכיר את ההיבטים (נקודות המבט) השונים הקשורים בהתפתחות הלאומיות. בפרק תלמדו על ההיבטים השונים בזה אחר זה, אבל חשוב שתבינו כי במציאות ההיסטורית, בחיים של אותה תקופה, חלקם התרחשו באותו הזמן והשפיעו אחד על האחר.

א. היבט רעיוני

כיצד השפיעה ההשכלה על ההתעוררות של הלאומיות?

מראשית המאה השמונה־עשרה התפתחה במרכז אירופה ובמערבה **תנועת ההשכלה**. הוגי הדעות של ההשכלה יצרו שינויים בחשיבה שהייתה מקובלת עד אז. הם דרשו מן האדם לבדוק כל נושא על פי השכל. לדעתם, לכל אדם צריך להיות אומץ לחשוב, להטיל ספק בדעות מקובלות, לשקול ולהחליט החלטות על פי השכל שלו.

הוגי הדעות של ההשכלה קראו לבני האדם שלא להיכנע לסמכות הדתית של האל, של הכנסייה וכוהני הדת ושל פתבי הקודש. הם גם דרשו שלא להיכנע לסמכות של המלכים ולא לקבל את הטענה שהאל בחר במלכים לתפקיד. במקום התפיסה שהמלך הוא הריבון – השליט שכל הסמכויות מרוכזות בידיו – הם העלו את הרעיון של **ריבונות העם**. כלומר, העם הוא השליט. הרצון של העם מתגלה בבחירות למוסדות השלטון ובחוקים שמוסדות אלו מחוקקים. כאשר העם בוחר נציגים בשלטון הוא נותן לשליט את הסמכות לשלוט. הוגי הדעות של ההשכלה טענו כי לכל בני האדם יש **זכויות טבעיות**: הזכות לחיים, הזכות לחירות, הזכות לקניין – ולשלטון אין זכות לפגוע בהן.

רעיונות ההשכלה תרמו להתעוררות של הלאומיות. הזכות לשוויון והאמונה בזכויות הטבעיות של כל אדם ואדם הורחבו ופורשו גם כזכות לחירות ולשחרור של עמים משלטון של כובש זר, או משליט מקומי אכזר. כלומר, ההכרה בזכויות הטבעיות של האדם הובילה לדרישה להכיר בזכויות טבעיות של הלאום. בהשפעת הרעיונות של ההשכלה עלתה הדרישה לריבונות של העם במדינת הלאום. דרישה זו החליפה את האמונה ששלטה במשך מאות שנים ועל פיה המלך הוא הריבון והוא נבחר על ידי האל.

כיצד השפיעה הרומנטיקה על ההתעוררות של הלאומיות?

בסוף המאה השמונה־עשרה התפתחה באירופה **הרומנטיקה**. הרעיונות שלה היו שונים מהרעיונות של ההשכלה כי הרומנטיקה לא העמידה במרכז את השכל. הרומנטיקה העמידה במרכז את הרגש והדמיון, ואת המיוחד שבכל אדם ובכל עם. אנשי הרומנטיקה ביקשו לחזור אל העבר והדגישו את הקשר בין אדם לטבע. הם חקרו את מה שמייוחד בשפה, בשירה, במוזיקה, בסיפורים ובמנהגים של העם.

הרומנטיקה השפיעה על ההתעוררות של הלאומיות כי החקירה של התרבות של העם ושל העבר שלו הבלטיה והדגישה את המיוחד בכל עם ועם. כתוצאה מכך התעוררו הרגשות הלאומיים והתודעה הלאומית. תהליך זה עודד הקמה של תנועה לאומית והצגה של דרישה פוליטית – הקמה של מדינת לאום עצמאית שתבטא את מה שמייוחד בעם שלה.

תנועת ההשכלה

נקראת גם תנועת הנאורות, מילה שיש בה רמז למילה "אור". הנאורות שאפה להוביל את האדם לפעול על פי האור של השכל. היא הציעה לדחות את החושך שיש באמונה שאין בה חשיבה וביקורת של השכל.

ב. היבט פוליטי כיצד השפיעה המהפכה הצרפתית על התעוררות הלאומיות באירופה?

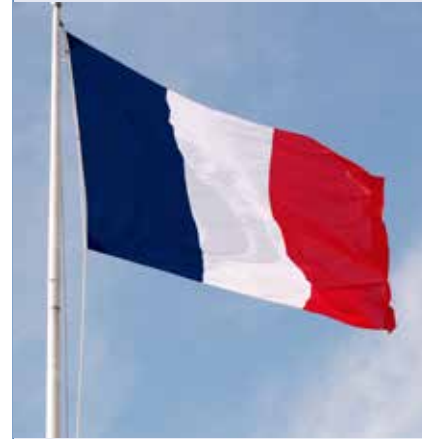
מהפכות ומאבקים פוליטיים באירופה הושפעו מן הרעיונות של הוגי הדעות של ההשכלה ועוררו את הלאומיות. כך, לדוגמה, רעיונות ההשכלה השפיעו על **המהפכה הצרפתית**. המהפכה בצרפת התחילה בשנת 1789 והיא נחשבת לאירוע שמציין את ראשית הלאומיות באירופה. עד המהפכה שלטו בצרפת במשך כמאתיים שנים מלכים מבית בֶּוֹרְבּוֹן. כאמור, האנשים האמינו כי האל בחר את המלכים לתפקידם, והתפקיד עבר בירושה מאב לבן.

ב־1789 חיו בצרפת כ־25 מיליון אנשים. הם היו מחולקים לשלושה מעמדות: **כְּמוֹרָה, אֶצוּלָה והמעמד השלישי**. למעמד הכמורה ולמעמד האצולה היו שייכים רק צרפתים מעטים. לאנשי הכמורה הגבוהה ולאנשי האצולה הגבוהה היה רכוש רב, והם מילאו תפקידים בממשל ובצבא, אבל לא שילמו מיסים למדינה. רוב תושבי צרפת, כ־24 מיליון אנשים, היו בני המעמד השלישי. למעמד זה היו שייכים אנשים מקבוצות רבות: משכילים ופועלים, סוחרים קטנים ובנקאים, בעלי רכוש וחסרי רכוש. רק בני המעמד השלישי שילמו מיסים למדינה, אבל לא היו להם זכויות פוליטיות. הם היו חייבים לשרת בצבא, אבל רק בדרגות נמוכות, ולא קיבלו דרגות קצונה.

צעד מהפכני ראשון שיזמו בני המעמד השלישי היה הקמת **האספה הלאומית** – מוסד מחוקק משותף לכל המעמדות. האספה הלאומית הכריזה על שְׁוִיוֹן בין כל האזרחים – בלי הבדל במעמד חברתי או ברכוש. האספה פרסמה את **הצהרת זכויות האדם והאזרח**, שביטאה את רעיונות ההשכלה. ההצהרה הבדילה בין זכויות אדם לזכויות אזרח. זכויות האדם הן הזכויות הטבעיות (חיים, חירות, קניין). אלו זכויות שיש לכל אדם בכל מקום – בלי הבדל דת, מין ומעמד חברתי. זכויות האזרח הן זכויות שניתנות לאזרח לפי חוקי המדינה. לדוגמה: הזכות להשתתף בבחירות, הזכות להיבחר. רעיונות ההשכלה התבטאו גם בסיסמה של המהפכה: **חירות, שוויון ואחווה**.

עם זאת, בזמן המהפכה היו גם מעשׂי אלימות קשים וטרור. בשנת 1793 המלך לואי השישה־עשר הואשם בבגידה בצרפת והוצא להורג. המלוכה בצרפת בוטלה, והוקמה **רפובליקה**.

המהפכה הצרפתית היא **מהפכה לאומית** שאיחדה את העם סביב מטרה משותפת ודרישה ברורה לריבונות העם. במהפכה נוצרו **הסמלים הלאומיים** של צרפת – סמלים שאיחדו את העם, והם סמלי צרפת עד ימינו: הדגל – **טְרִיקוֹלוֹר** (שלושת הצבעים), כחול, לבן, אדום; יום החג הלאומי – **14 ביולי**; ההמנון – **הֶמְרֶסֵיז** (La Marseillaise), שיר מלחמה ששרו חיילים מן העיר מָרְסֵיז כאשר יצאו למלחמה בשנת 1792.

טְרִיקוֹלוֹר, הדגל הלאומי של צרפת

דגל צרפת מאז המהפכה הוא הטרִיקוֹלוֹר, דגל שלוש הצבעים. הצבע הלבן הוא צבע המלוכה, והצבעים כחול ואדום הם צבעי העירייה המהפכנית של פריז. הדגל נקבע לדגל הלאומי של צרפת בשנת 1790.

רפובליקה

מדינה שבה השלטון אינו עובר בירושה. האזרחים בוחרים את ראש השלטון לזמן מוגבל של כמה שנים, כפי שנקבע בחוק. בבחירות ראש השלטון יכול להיבחר מחדש לתפקיד, או שייבחר מועמד אחר.

המאבק על הבסטיליה בפריז, 14 ביולי 1789. ציור: ז'אן פייר הוואל

ב־14 ביולי 1789 פרצו תושבים בפריז למבצר הבסטיליה וכבשו אותו. המבצר היה בית סוהר שסימל בעיני האנשים את העריצות והדיכוי של שלטון המלכים. כיבוש הבסטיליה ביטא את התחלת הנפילה של שלטון המלכים ואת העובדה שהעם לקח את הריבונות לידי. 14 ביולי נקבע ליום החג הלאומי של צרפת.

סעיפים מהצהרת זכויות האדם והאזרח, 26 באוגוסט 1789

(1) כל בני האדם נולדים ונשארים חופשיים ולא משועבדים, ויש להם זכויות שוות.

(2) המטרה של כל התאגדות פוליטית היא השמירה על זכויותיו הטבעיות והבלתי מתבטלות של האדם. זכויות אלו הן: החיים, החירות, הקניין (הרכוש), הביטחון וההתנגדות לדיכוי.

(3) המקור לכל ריבונות הוא בעם.

(7) החוק מבטא את הרצון של כל האזרחים. כל האזרחים רשאים להשתתף ביצירת החוק, בעצמם או באמצעות נציגיהם בפרלמנט. חוק אחד צריך להיות לכל האזרחים. כל האזרחים שווים לפני החוק.

(11) חופש הביטוי הוא אחת הזכויות היקרות ביותר של האדם.

(מעובד על פי וולטר גראב [עורך], **מקורות למהפכה הצרפתית**, תל אביב: הדר ואוניברסיטת תל-אביב, 1979, עמ' 46-49).

1. א. פתבו בחיילים שלכם את הרעיון שנצא בסעיף 1.
ב. לאיזה מצב מתנגד סעיף זה?
2. א. מהן הזכויות הטבעיות על פי סעיף 2?
ב. מי חייב להגן עליהן?
3. איזה רעיון של ההשכלה מבטא סעיף 3? הסבירו אותו.
4. מה קובע סעיף 7 באשר למעמד החוק במדינה?
5. א. כיצד סעיף 11 של ההצהרה מתאר את חופש הביטוי?
ב. הסבירו מה החשיבות של חופש הביטוי.
6. ההצהרה נקראת "הצהרת זכויות האדם והאזרח". מדוע?
7. הצהרת זכויות האדם והאזרח שפורסמה לפני למעלה ממאתיים שנה נחשבת להצהרה המבטאת את העקרונות של כל מדינה דמוקרטית. אילו עקרונות של הדמוקרטיה מוצגים בה?

כיצד השפיעה הקיסרות של נפוליאון על התעורות הלאומיות?

הרעיונות של המהפכה הצרפתית התפשטו מחוץ לגבולות צרפת, והם גרמו לעמים באירופה לרצות להדיח (לסלק) את המלכים שלהם. הזדמנות כזו נוצרה בתקופת השלטון של נפוליאון בונפרטה, שהוכתר לקיסר צרפת בשנת 1804.

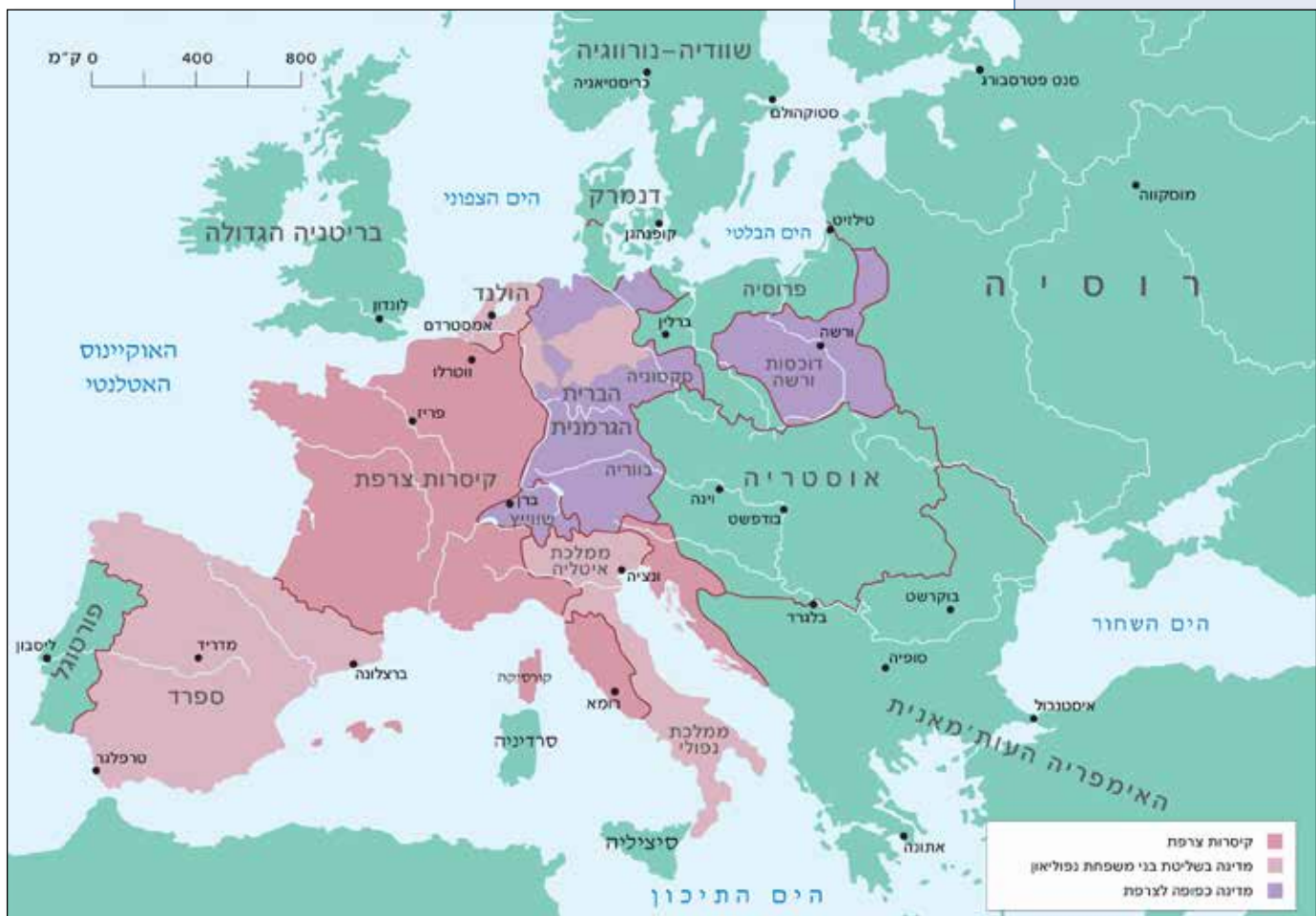
בהנהגת נפוליאון צבא צרפת כבש שטחים גדולים באירופה. נפוליאון התקבל בהתלהבות על ידי העמים באזורים שכבש. הם ראו בו משחרר משלטון עריץ (שלטון כוחני ואכזר), והזדהו עם הרעיונות החדשים של החירות, השוויון וריבונות העם. העמים התלהבו מן השינויים שערך נפוליאון בשלטון ובחוקים במדינות שלהם – שינויים שהיו דומים למה שהיה בצרפת.

אבל כעבור זמן קצר התגלה לעמי הקיסרות כי הם החליפו שלטון עריץ אחד בשלטון עריץ אחר. נפוליאון מינה את בני משפחתו לשליטים בארצות שכבש ואסר על התושבים לערוך בחירות ולפתח שלטון עצמי. הוא הטיל מיסים כבדים על התושבים, חייב אותם להתגייס לצבא של צרפת, ולא התחשב בתרבות ובמנהגים שלהם.

כתוצאה מכך בעמים שתחת השלטון של נפוליאון התחילו להתפתח תנועות לאומיות שנלחמו בו. בשם הזכות לחירות ועקרון ההגדרה העצמית הן דרשו להשתחרר מהשלטון המדכא של נפוליאון ולהקים מדינת לאום עצמאית. כך היה לדוגמה במדינות גרמניה, באיטליה ובספרד.

מפה 4:

קיסרות נפוליאון בשיאה, 1812

3 במאי 1808, פְּרִנְסִיקוֹ גֹּיָה

בציור זה תיאר הצייר הספרדי פְּרִנְסִיקוֹ גֹּיָה את המאבק הלאומי שהתרחש בספרד. ב־2 במאי 1808 החל בספרד מרד נגד הכיבוש הצרפתי. יום לאחר מכן, ב־3 במאי, הרגו חיילים צרפתים קבוצה של מורדים. ברקע רואים מבנים מהעיר מדריד.

1. האיזה צב של הציור עומדים החיילים? האיזה צב עומדים המורדים?
2. כיצד החיילים אבושם? כיצד אבושם המורדים?
3. תארו צמיות מקבוצת המורדים. תארו אהתייחס אהצת הפנים שלהם, או אהתנוחה (מצב הגוף) שלהם הצת האירוע.
4. מהו השוני הולט העיניכם בין קבוצת החיילים לבין קבוצת המורדים?
5. איזו קבוצה העמיד הצייר בצד המואר של התמונה? שצרו מדוע.
6. כיצד אצעתכם תמונה זו עשויה אהשפיע על רגשות אאוהיים?

ג. היבט כלכלי-חברתי כיצד השפיעו השינויים הכלכליים והטכנולוגיים על הלאומיות?

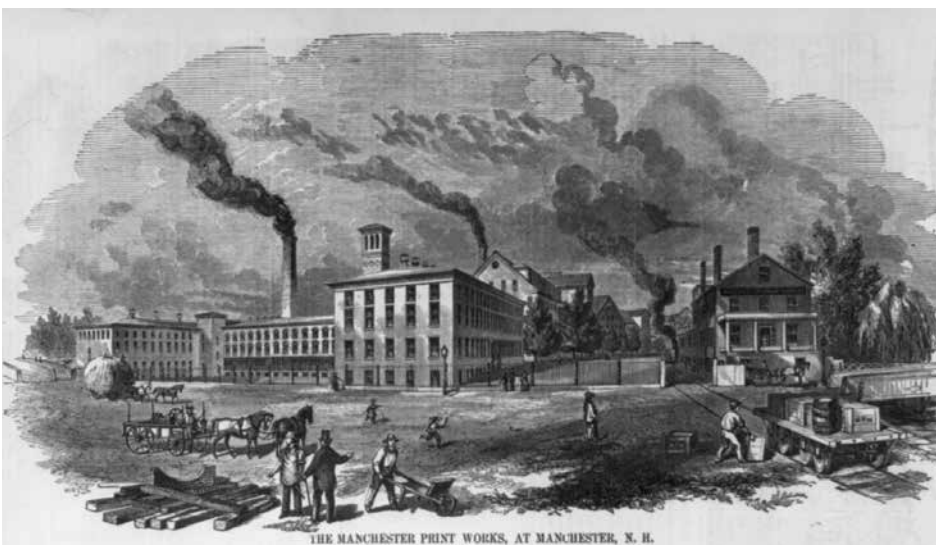
שינויים בכלכלה יצרו עולם מודרני (חדיש) והשפיעו על המבנה החברתי-כלכלי ועל חיי היום-יום של כל אדם. במאה השמונה-עשרה התרחשו שינויים כלכליים גדולים בכפר ובעיר. בעבודות החקלאיות גדל השימוש במכונות חקלאיות במקום עבודת כפיים (עבודה בידיים). כל מכונה ביצעה במהירות עבודה שעשו כמה איכרים בכלי עבודה ידניים פשוטים. כתוצאה מכך לאיכרים רבים לא הייתה עבודה, והם נאלצו לעזוב את הכפרים ולעבור אל הערים. בערים נאלצו האיכרים להשתלב בעיסוקים חדשים שהחלו להתפתח בתהליך התיעוש.

ההגירה מן הכפר אל העיר שינתה מאוד את חייהם של האיכרים: מעבר מִכָּפֶר קטן שהיו בו קשרי משפחה וקהילה קרובים ותומכים אל עיר גדולה שבלטו בה בדידות וזרות; מעבר מעיסוקים חקלאיים מוצרים למקצועות חדשים, שבהם הם הפועלים, ומנהלי עבודה ומשגיחים מפקחים עליהם; מעבר מִמְּגוּרִים בבתים כפריים בטבע למגורים בדירות קטנות בקרבת מפעלי התעשייה, באוויר מזוהם מִפִּיחַ.

בערים התרכזו אנשים שדיברו בשפות שונות או בניבים שונים של אותה שפה. בהשפעת ההבדלים בשפות הבחינו האנשים גם בהבדלים בתרבות בין קבוצות. כך החלה לצמוח אצלם ההבנה שלקבוצות שונות יש זהות לאומית מיוחדת להן. הזהות הלאומית יצרה מסגרת חדשה שהאנשים יכלו להיות שייכים לה, במקום המסגרות שנחלשו ונהרסו. הזהות הלאומית ליכדה את האנשים ועזרה להם להתמודד עם השינויים הכלכליים והחברתיים של העולם המודרני.

להפצה של הרעיונות הלאומיים סייעו השינויים הטכנולוגיים של המאה התשע-עשרה. רשת **מסילות ברזל** שהתפתחה ותנועת **רכבות** עזרו לאנשים להגיע במהירות ממקום למקום, גם למקומות מרוחקים. הנוסעים ברכבות הפיצו רעיונות ודיעות על האירועים במדינות רחוקות וקרובות. קשרים בין בני אותו לאום שהיו מפוזרים במקומות שונים נשמרו בקלות רבה יותר. המנהיגים של התנועות הלאומיות יכלו לנסוע בתנאים נוחים יותר ממקום למקום, לארגן אספות, להציג את הרעיונות שלהם ולהסביר אותם.

אמצעי התקשורת של העולם המודרני סייעו גם הם בהפצת הלאומיות. במאה התשע-עשרה גדלה **תפוצת העיתונים**, ומספר הקוראים גדל, כי יותר אנשים ידעו לקרוא ולכתוב. **הטלגרף** שהומצא בתחילת המאה התשע-עשרה היה גם הוא כלי להפצת הרעיונות הלאומיים.

העיר מנצ'סטר בבריטניה
במאה התשע-עשרה.

מה תכאלו ללמוד מן התמונה על תנאי החיים בעיר תעשייתית במאה
התשע-עשרה?

מאפייני הלאומיות שהתפתחה באירופה

במאה התשע־עשרה התפתחו באירופה שני סוגים של לאומיות:

א. הלאומיות האֶתנית – לאומיות של אנשים שיש להם מוצא, היסטוריה, דת, שפה ותרבות משותפים. על פי הלאומיות האתנית, כדי להיות שייכים ללאום צריך להיוולד לתוכו. זוהי לאומיות שמתבססת על קשרי דם ועל מוצא שהתחילו בעבר הרחוק. במדינת לאום כזו ייתכן מצב שבו אזרחים שאינם שייכים לקבוצה האתנית לא יקבלו את כל זכויות האזרח. הלאומיות האתנית התקיימה במאה התשע־עשרה, שעליה אנו לומדים, בכמה מדינות באירופה, לדוגמה ביוון ובגרמניה.

ב. הלאומיות האזרחית – לאומיות מסוג זה החלה להתפתח בארצות הברית. באירופה, שעליה אנו לומדים, היא התפתחה במהפכה הצרפתית ובאה לביטוי בהצהרת זכויות האדם והאזרח שלמדנו עליה (עמ' 18-19). ההצהרה קבעה כי מקור הזכויות של אדם הוא בהיותו אזרח המדינה ונאמן לחוקים שלה.

בשונה מן הלאומיות האתנית, בלאומיות האזרחית האדם בוחר את הלאום שהוא רוצה להצטרף אליו בלי כל קשר למוצא שלו, לדת שלו ולהיסטוריה שלו. כאשר הוא מצטרף ללאום הוא מתחייב לקבל את העקרונות של אותו לאום. הלאומיות האזרחית מוכנה לקבל לתוכה אנשים מקבוצות אתניות שונות.

למרות ההבחנה בין סוגי הלאומיות צריך לציין כי הפרדה מלאה בין סוגי הלאומיות אינה מתקיימת תמיד. לפעמים יסודות מסוג אחד של לאומיות מחלחים לסוג אחר של לאומיות. לדוגמה: גם במדינה שהלאומיות בה אתנית מתקבלים עקרונות המדגישים את החירות והשוויון; גם במדינה שהלאומיות בה אזרחית מזכירים אירועים מן העבר של הלאום ומדגישים את החשיבות שלהם.

הָיוּ בֵּין הַלְאֻמִּיּוֹת הָאֶתְנִיתִית לְבֵּין הַלְאֻמִּיּוֹת הָאֶזְרָחִית. הַתִּיַּחֲסוּ בַּהֲשָׁלָאָה לְאֹפֶן הַצִּבְרִיּוֹת לְאֹאֵס וְלִמְרִכִּיבִים לְ הַזְהוּת הַלְאֻמִּיּוֹת הַמִּשְׁתַּפֵּת.

1. מֵהָ הִיָּה סוֹל הַלְאֻמִּיּוֹת הַמְדִינָה שֶׁמֵּאֲנֶה הַלְעֲתֵם לְיִשְׂרָאֵל? הַסְבִּירוּ.
2. מֵהוּ סוֹל הַלְאֻמִּיּוֹת הַמְדִינָה יִשְׂרָאֵל? הַסְבִּירוּ.

אָתְנִי

מילה שהמקור שלה בשפה היוונית ופירושה עם.

1. בשנת 1784 קרא הפילוסוף הגרמני עמנואל קאנט לכל אדם ואדם:
"הִיָּצֵז לְדַעַת! אָזֹר אֹמֵץ (תהיה אמיץ) להשתמש בשכלך (בשכל שלך)!"

א. מה קאנט דרש מן האדם?

ב. מדוע לדעתו פעולות אלו דורשות אומץ והעזה?

ג. הסבירו מדוע הדברים האלה של קאנט היו לסיסמה של ההשכלה.

2. השלימו את הטבלה הבאה, על הגורמים לצמיחה ולגיבוש של הלאומיות באירופה.

השפעה על הלאומיות	תוכן ההיבט	היבט (נקודת מבט)
	ההשכלה:	רעיוני
	הרומנטיקה:	רעיוני
	המהפכה הצרפתית:	פוליטי
	כיבושי נפוליאון:	פוליטי
	המעבר לעיר והתיעוש:	כלכלי-חברתי

3. אילו מסקנות תוכלו להסיק מן הטבלה? הציגו לפחות שתיים.

4. הציגו שינויים טכנולוגיים שעזרו להפיץ את הלאומיות. הסבירו במה הם עזרו.

ג. המאפיינים של התנועות הלאומיות שהתגבשו באירופה במאה התשע-עשרה

מהם המאפיינים המשותפים לתנועות הלאומיות?

כל תנועה לאומית פעלה למען העצמאות של הלאום שלה, בטריטוריה שיש לה גבולות מוגדרים ומוסכמים, ושָׁפָה יוכל הלאום לפתח את התרבות המיוחדת לו. עם זה, לתנועות הלאומיות שהתפתחו באירופה במאה התשע-עשרה היו כמה מאפיינים משותפים. לפניכם כמה מהם.

א. המנהיגים

כפי שלמדנו, מובילי ההתעוררות הלאומית ומנהיגי התנועות הלאומיות היו אנשים שרכשו השכלה. בדרך כלל הם באו ממעמד הבורגנות הגבוהה (עמ' 16). אנשי הבורגנות הגבוהה הצטרפו למאבק הלאומי כי האמינו ברעיונות החדשים, שדרשו לקיים את הזכויות הטבעיות של כל יחיד (עמ' 17-19). הם נאבקו כדי להשיג זכויות פוליטיות שבעזרתן יוכלו לבצע את הרעיונות האלה.

מנהיגי התנועות הלאומיות היו בעלי כְּרִיזְמָה – כוח לסחוף אחריהם המוני אנשים, שיאמינו בהם ובדרך שהם מציעים. הם ידעו לנאום בהתלהבות רבה, לעורר התרגשות באנשים, ולהשפיע עליהם להזדהות עם הרעיונות שלהם ולהוביל אותם לפעול.

כפי שציינו, מנהיגי התנועות הלאומיות ניצלו את האמצעים שהציע העולם המודרני כדי להפיץ את הרעיונות שלהם ולגייס אנשים לפעולה (עמ' 22). הם השתמשו באמצעי התחבורה החדש של התקופה – הרֶכֶבֶת – כדי לנסוע ממקום למקום, לפגוש אנשים, לשכנע אותם להצטרף אל התנועה שלהם ולגייס אותם לפעולה. הם השתמשו בעיתונות ואף ייסדו עיתונים מיוחדים להם, ופרסמו מאמרים וידעות על פעולותיהם. הם פנו לטכנולוגיה המתפתחת של התקופה – ולדוגמה נעזרו בטלגרף כדי להפיץ את רעיון הלאומיות ולחזק את התנועה הלאומית שהנהיגו.

כדי לעורר את התודעה הלאומית אצל ההמונים ולהקים מדינת לאום בגבולות מוגדרים פעלו מנהיגי התנועות הלאומיות בדרכים שונות. היו מנהיגים שהובילו מהפכה במדינה, היו מנהיגים שניהלו פעילות דיפלומטית וחתמו על הסכמים מדיניים, והיו מנהיגים שיצאו למלחמות. הם נלחמו בכובש זר ומדכא או בשליט עריץ ששלט במדינה ושהסמכות שלו באה מאמונה דתית וממסורת שלטון של שושלת מלכים.

שוללת מלכים

משפחה המחזיקה בשלטון במשך שנים רבות, והוא עובר בירושה מאב לבן.

ב. פעולות לפיתוח הלכידות הלאומית

המנהיגים של התנועות הלאומיות הבינו כי כדי להגיע להישגים, הלאומיות אינה יכולה להתפתח רק בשכבה קטנה של משכילים. הם ביקשו לעורר בכל האנשים את הרעיון הלאומי, לחזק בהם את הרגש הלאומי – רגש של אהבה למולדת ונאמנות לה.

כדי להשיג את המטרות האלה פעלו התנועות הלאומיות בתחומי חיים שונים: הן יצרו **סמלים לאומיים** שביססו את הרגש הלאומי וחיזקו אותו, וכך החלו מדי יום להניף דגלים על בניינים של מוסדות השלטון ומוסדות החינוך והתרבות; הן קבעו את ימי החג הלאומי, קישטו בדגלים את הרחובות והכיכרות וארגנו חגיגות שבהן השתתפו אנשים רבים, וכולם שרו יחד את ההמנון. בחגיגות אלו נערכו **טקסים** מפוארים, והמשתתפים קראו קטעי ספרות, הציגו אירועים מן ההיסטוריה הלאומית ורקדו ריקודים מסורתיים כשהם לבושים בדרך כלל **תלבושות לאומיות**. בטקסים הוצגו גם סיפורי הגבורה של הלוחמים שהקריבו את חייהם ונפלו במלחמות להגנה על המולדת. טקסים נערכו גם בקרבת **אנדרטות** שהוקמו לזכר לוחמים גיבורים, לזכר קרבות חשובים וכדי לזכור ולכבד מנהיגים – וגם הם חיזקו את הרגש הלאומי ואת הנאמנות ללאום.

כדי לחזק את הרגש הלאומי אצל הילדים, אזרחי העתיד של מדינת הלאום, גיסו גם בתי הספר. במדינות רבות יום הלימודים בבתי הספר החל במפקד בוקר – הדגל הונף והתלמידים שרו את ההמנון. בימי חג לאומי נערכו בבתי הספר טקסים שחיזקו את הרגשות הלאומיים בקרב התלמידים.

התלמידים בבית הספר למדו בשפה הלאומית, ונושאי הלימוד הותאמו לתפיסה הלאומית. לדוגמה, בשיעורי ההיסטוריה למדו על העבר המשותף ועל ההישגים של המנהיגים הלאומיים. בשיעורי הספרות למדו יצירות עתיקות שסיפרו על גיבורים לאומיים.

כאמור, בצד המאפיינים המשותפים הללו חשוב להבין שיש גם מאפיינים מיוחדים לכל אחת מן התנועות הלאומיות, והם מסבירים את השוני בין התנועות הלאומיות. המבנה החברתי או התרבות מיוחדים לכל לאום ומשפיעים על המאפיינים המיוחדים של כל תנועה לאומית.

אנדרטה לכבוד אוטו פון ביסמרק בברלין, גרמניה, 1901

אוטו פון ביסמרק (1815-1898) היה המנהיג שהוביל לאיחוד גרמניה מנסיכויות נפרדות למדינה מאוחדת. התהליך של איחוד גרמניה הסתיים בשנת 1871. ביסמרק היה הקנצלר (ראש הממשלה) הראשון של המדינה. אנדרטה זו הוקמה לכבודו ב־1901, והוצבה בברלין, בירת גרמניה.

מהפכת 1848 בברלין, גרמניה

מהפכות שהתרחשו בשנים 1848-1849 בכמה ממדינות אירופה, ובהן איטליה, גרמניה ואוסטריה-הונגריה, נקראות "אביב העמים". רוב המהפכות היו מהפכות לאומיות, והמהפכנים ביקשו להשיג עצמאות לאומית למדינות שחיו בהן. רוב המהפכות דוכאו והמהפכנים לא השיגו את המטרה שלהם.

1. תארו מה מתרחש בתמונה על פי סדר שתבחרו (לצדמה: מימין לשמאל). תכלו להתייחס למבנים או לאנשים ולפעולות שלהם.

2. איזה סמל לאומי מופיע בתמונה כמה פעמים? חשבו, מה ביקש הצוויכ להביע בכך?

אהבת המולדת

הסופר האיטלקי אדמונדו דה אמיצ'יס מעורר בספר הילדים הלב את אהבת המולדת. הספר פורסם בשנת 1888.

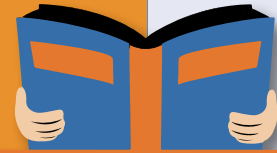
מדוע אני אוהב את איטליה? [...] אני אוהב את איטליה משום שאמי איטלקייה, מפני שהדם הזורם בעורקיי הוא איטלקי, מפני שאיטליה היא האדמה שבה קבורים המתים שאמי מבכה (מתאבלת עליהם) ואבי מוקיר (מכבד), מפני שיעיר הולדתי, לשון דיבורי, הספרים שעליהם אני מתחנך הם איטלקיים. מפני שאחי, אחותי, חבריי, והעם הגדול שבמחיצתו אני חי, והטבע היפה הסובב אותי, כל שאוהב אני, שאני לומד ואני מעריץ – כל זה הוא איטלקי.

(דה אמיצ'יס, הלב: מחברות לספרות, אור יהודה: זמורה, 1991, עמ' 105.)

1. אילו מאפיינים של הלאומיות מצאתם בקטע זה?
2. איזה סוג של לאומיות מוצג במקור זה – לאומיות אתנית או אזרחית? נמקו (העזרו בקטע ההעשרה הצ' 23).

1. הציגו מעשים שעשו מנהיגי התנועות הלאומיות כדי לחזק את הרגש הלאומי ואת הלכידות הלאומית.
 - א. האם גם במדינה שממנה הגעתם היו פעולות לחיזוק הרגש הלאומי והלכידות הלאומית? הציגו דוגמה אחת.
 - ב. האם גם בישראל יש פעולות לחיזוק הרגש הלאומי והלכידות הלאומית? הציגו דוגמה אחת.
2. הסבירו מה היו המאפיינים המיוחדים של מנהיגי התנועות הלאומיות שהתפתחו באירופה במאה התשע־עשרה.
3. תפשו באינטרנט מידע על אחד מהמנהיגים הלאומיים הבאים: אדם מיצ'קביץ, ג'וזפה גריבלדי, לאיוש קושוט.
 - א. במה הוא מציג מנהיגות מסוג חדש? נמקו.
 - ב. מי המנהיג שהוביל את התנועה הלאומית במדינה שממנה הגעתם? האם לדעתכם גם הוא היה מנהיג מסוג חדש? הסבירו.

מה למצוא?

א. המאפיינים של הלאומיות

- הלאומיות התפתחה באירופה בסוף המאה השמונה־עשרה ובמאה התשע־עשרה.
- המושג "עם" מצביע על קבוצה של אנשים שיש להם כמה מרכיבים משותפים: שפה, תרבות וזיכרון היסטורי של העבר שלהם. אנשים אלו חיים בטריטוריה (אזור) מסוימת, או שהם שואפים לחיות בה, כי לדעתם היא המולדת שלהם.
- המושג "לאום" נוצר במאה השמונה־עשרה, והוא מצביע על קבוצה של אנשים שמגיעים להבנה שהם חלק מעם, ומתעוררות אצלם שאיפות לעצמאות מדינית בטריטוריה שלהם. שאיפות אלה מתבססות על עקרון ההגדרה העצמית.
- הלאומיות מבקשת להקים את מדינת הלאום בגבולות שהמדינות השכנות יכירו בהם.
- השילוב בין ההבנה של האנשים שהם שייכים לעם לבין הרצון לעצמאות מדינית שלו נקרא תודעה לאומית.
- הלאומיות מילאה את המקום הריק שנוצר אצל האנשים כאשר בעקבות החילון נחלש המעמד של הדת, ובהשפעת רעיון השוויון התערערה החלוקה למעמדות בחברה.
- בדרך כלל השאיפות הלאומיות התעוררו בהתחלה אצל אנשים ממעמד הבורגנות הגבוהה. האיכרים והפועלים הצטרפו לתנועת הלאומיות רק בשלב מאוחר יותר.

ב. הגורמים להתעוררות של התנועות הלאומיות באירופה במאה התשע־עשרה

- הלאומיות התעוררה כתוצאה משינויים שהתרחשו באירופה כבר במאה השמונה־עשרה. היא התפתחה בתהליך ממושך ומורכב, ואין היא תוצאה של התפרצות פתאומית.
- רעיונות שהפיצה תנועת ההשכלה על הזכויות הטבעיות, ריבונות העם והשוויון השפיעו על התעוררות הלאומיות.
- הרעיונות של תנועת ההשכלה נתפסו כזכות לחירות של עמים ולשחרור שלהם משלטון זר ומדכא.
- במקום התפיסה שהמלך הוא הריבון בחסות האל עלתה דרישה לריבונות של העם במדינת הלאום.
- הרומנטיקה חקרה את התרבות של העם ואת העבר שלו, האירה והבליטה את מה שמייוחד בכל עם ועם - ובכך השפיעה על התעוררות הלאומיות.
- המהפכה הצרפתית הייתה המהפכה הלאומית הראשונה באירופה. היא איחדה את העם סביב מטרה משותפת והשפיעה על התעוררות הלאומיות באירופה.

- פעולות שנעשו בזמן המהפכה בצרפת הושפעו מן הרעיונות של ההשכלה: הוקמה האספה הלאומית, שהדגישה את השוויון בין כל האזרחים בלי קשר למעמד או לרכוש שלהם; התקבל העיקרון של ריבונות העם; פורסמה הצהרת זכויות האדם והאזרח.
- בזמן המהפכה נוצרו הסמלים הלאומיים של צרפת, והם איחדו את העם: הדגל - טריקולור; יום החג הלאומי - 14 ביולי; ההמנון - המרסייז.
- השלטון המדכא של נפוליאון בעמֵי הקיסרות שהקים השפיע על התעוררות תנועות לאומיות, והן נאבקו בשלטון שלו וביקשו להקים מדינת לאום עצמאית.
- מעבר של איכרים מן הכפר אל העיר, תחושת הבדידות והזרות בעיר, והמפגש בעיר עם אנשים שמדברים בשפות שונות - כל אלו השפיעו על ההבנה שלקבוצות שונות יש זהות לאומית מיוחדת להן.
- הזהות הלאומית ליכדה את האנשים ועזרה להם להתמודד עם השינויים הכלכליים והחברתיים של העולם המודרני שהשפיעו על החיים שלהם.

ג. המאפיינים של התנועות הלאומיות שהתגבשו באירופה במאה התשע-עשרה

- המנהיגים של התנועות הלאומיות היו בדרך כלל מן הבורגנות הגבוהה.
- מנהיגי התנועות הלאומיות היו אנשים בעלי כריזמה. הם הצליחו לעורר את האנשים להזדהות עם הרעיונות שלהם ולגייס אותם לפעול למען הרעיון הלאומי.
- כדי להפיץ את הרעיונות שלהם השתמשו המנהיגים בכלים שהציע העולם המודרני: הרכבת והטלגרף. הם הפיצו את רעיונותיהם גם בעיתונים, שהתפוצה שלהם הלכה וגדלה.
- המנהיגים של התנועות הלאומיות ביקשו להקים את מדינת הלאום. להשגת המטרה הזאת הם פעלו בדרכים שונות: מהפכה במדינה, פעילות דיפלומטית, הסכמים מדיניים, מלחמות.
- כדי לפתח את הלכידות הלאומית יצרו מנהיגי התנועות הלאומיות סמלים לאומיים וערכו טקסים וחגיגות.
- בתי הספר פעלו לחיזוק של הרגש הלאומי. הלימודים היו בשפה הלאומית, ובשיעורים ובטקסים הוצגו העבר המשותף של העם והתרבות שלו.

פרק ב

התנועה הציונית ומאפייניה

העיקריים

מה בפרק?

- א. הגורמים לצמיחה של התנועה הציונית בסוף המאה התשע-עשרה.
- ב. התרומה של הרצל לבניית התנועה הציונית.
- ג. גישות בציונות.

התנועה הלאומית היהודית, שליכדה רבים מן היהודים וביקשה להקים מדינה בארץ ישראל, נקראת "התנועה הציונית", או "הציונות". האם שאלתם את עצמכם מדוע היא נקראה כך? מה הם הגורמים שהובילו לצמיחת התנועה בסוף המאה התשע-עשרה? מה היו הרעיונות שהעלו המנהיגים הבולטים בה? כיצד התארגנה התנועה? אילו פעולות פעלה? כאשר תלמדו את הפרק הזה תוכלו לחשוב על שאלות אלו, ואף לבחון אם רעיונות שעלו בתנועה הציונית בראשית דרכה התגשמו במדינת ישראל.

פעילות פותחת

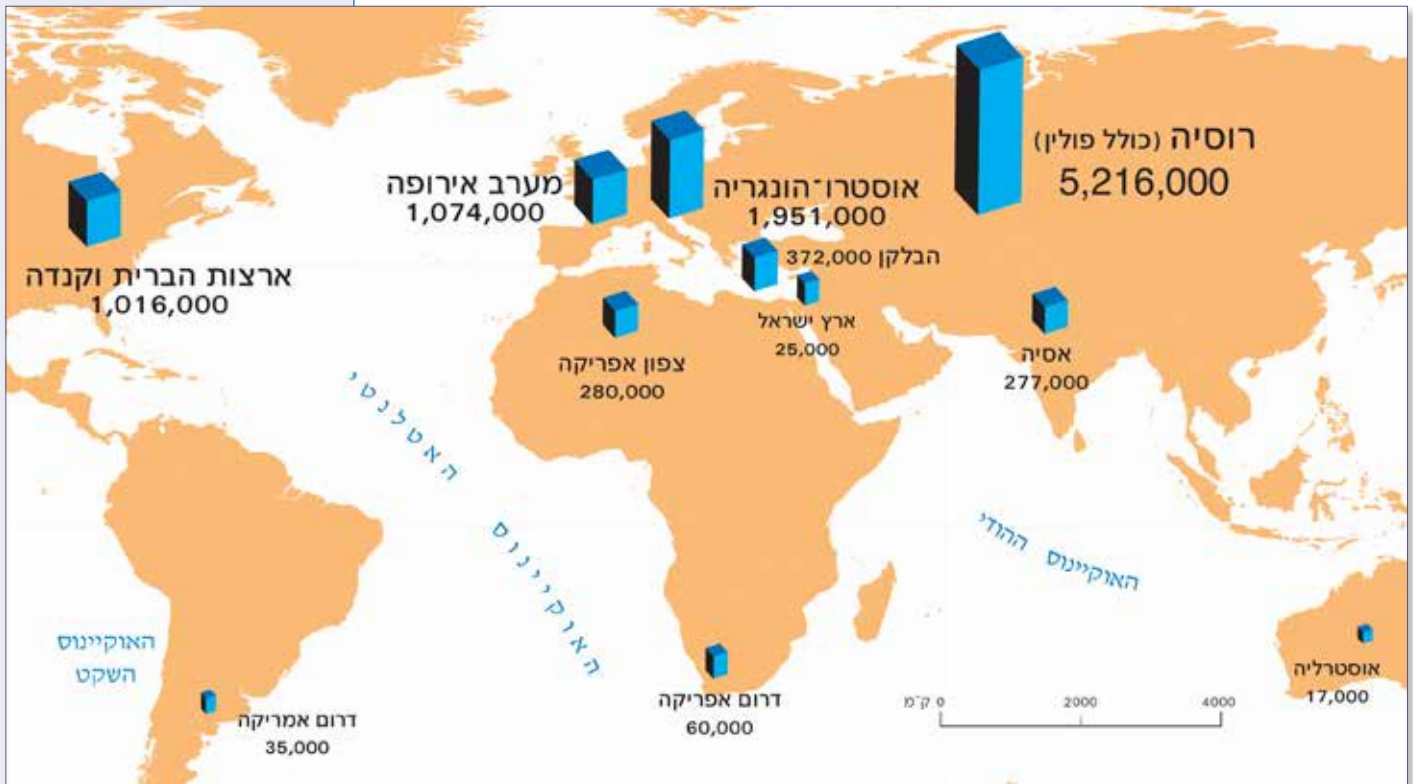
1. מה הביא להחלטה שלכם או להחלטה של המשפחה שלכם להגיע לישראל?
2. כיצד תגדירו את הגורמים האלה שהביאו להחלטה? לדוגמה: גורם לאומי, גורם כלכלי.

א. הגורמים לצמיחה של התנועה הציונית בסוף המאה התשע-עשרה

מדוע קוראים לתנועה הלאומית של העם היהודי "ציונות"?

ציון הוא אחד מן השמות של ירושלים והוא מוזכר בתנ"ך פעמים רבות (למעלה מ-150!). משוררים וסופרים השתמשו בשם "ציון" ביצירות שחיברו, אבל הם לא התכוונו רק לירושלים אלא לארץ ישראל כולה. כך, מן השם "ציון", המצביע על מקום, נוצר השם **התנועה הציונית** או **ציונות** - התנועה הלאומית של העם היהודי שקמה בסוף המאה התשע-עשרה.

היכן חיו היהודים בסוף המאה התשע-עשרה, בתקופה שהתפתחה התנועה הציונית? איפה היו הריכוזים הגדולים שלהם? אספו מידע בעזרת המפה הבאה.

1. א. באיזו יבשת היה ריכוז היהודים הגדול ביותר לקראת סוף המאה התשע-עשרה? באיזו יבשת היה הריכוז הקטן ביותר?

ב. באיזו מדינה היה הריכוז הגדול ביותר של יהודים לקראת סוף המאה התשע-עשרה?

2. על פי המפה, איילו מן המשפטים הבאים מאפיינים את העם היהודי לקראת סוף המאה התשע-עשרה? הצתיקו רק אותם למחרת.

- העם היהודי התרכז בצרפת אמריקה.
- באירופה הריכוז הגדול של היהודים היה במזרח היבשת.
- בארץ ישראל חיו מאות אלפי יהודים.
- ביבשת אמריקה רוב היהודים התרכזו בארצות הברית וקנדה.
- באירופה הריכוז הגדול של היהודים היה במזרח היבשת.
- בסוף המאה התשע-עשרה העם היהודי היה מפוזר בחמש יבשות.
- בסוף המאה התשע-עשרה רוב העם היהודי התרכז באירופה.

כיצד השפיעה התעוררות הלאומיות באירופה על הלאומיות היהודית?

התעוררות הלאומיות של עמי אירופה, שהחלה בסוף המאה השמונה-עשרה והתחזקה במאה התשע-עשרה, והמאבק שלהם לעצמאות מדינית השפיעו על התעוררות הלאומיות היהודית באירופה בסוף המאה התשע-עשרה.

יהודים בעיקר בערים הגדולות התבוננו בפעולות של המנהיגים החדשים של העמים שהם ישבו בתוכם, והקשיבו לרעיונות הלאומיים שהציעו. יהודים קראו את העיתונים החדשים שהפיצו התנועות הלאומיות, ובהם הייתה דרישה ברורה להקים מדינת לאום. סטודנטים יהודים ראו אספות והפגנות שהשתתפו בהן בהתלהבות רבה חבריהם ללימודים באוניברסיטאות, ולפעמים הצטרפו אליהם. יהודים גם היו עדים למהפכות ולמאבקים אלימים נגד השלטון העריץ והמדכא במדינות שחיו בהן, והיו ביניהם גם אנשים שהצטרפו למאבקים אלה.

האירועים האלה השפיעו על היהודים. הרעיונות והמאבקים הלאומיים של עמים באירופה – לדוגמה יוונים, איטלקים וגרמנים – הביאו את היהודים להבין כי גם להם יש זכות להגדרה עצמית, וכי הם צריכים להיאבק כדי לחזור למולדת ההיסטורית שלהם – ארץ ישראל.

ההשפעה של המאבקים הלאומיים באירופה על הלאומיות היהודית,

קטע מדברי הרב צבי הירש קלישר בספר "דרישת ציון", 1862

הרב צבי הירש קלישר (1795-1874) חי בפולין והושפע מן המאבק הלאומי של העם הפולני. הוא קרא ליהודים לעלות לארץ ישראל ולהתיישב בה, ולא לחכות לבוא המשיח. בעלייה ובהתיישבות הוא ראה מצווה דתית.

למה האנשים באיטליה ובשאר המדינות מוכנים למות בשביל המולדת שלהם, ואילו אנחנו היהודים עומדים חלשים וחסרי רגש? האם אנחנו שונים מכל העמים שמוכנים להקריב את החיים ואת הרכוש שלהם למען אהבת המולדת והעם?! שימו נא לב מזה עשו אנשי איטליה, פולין, הונגריה למען הארץ שלהם. ואנחנו היהודים שיש לנו ארץ מפוארת, נשתוק ולא נפעל ונדיה כאנשים מתים!?

(מעובד על פי שלמה אבינרי, **הרעיון הציוני לגנוי: פרקים בתולדות המחשבה הלאומית היהודית**, תל אביב: עם עובד, 1980, עמ' 66-67).

1. קלישר מזכיר מאבקים לאומיים במדינות אירופה. יאילו מדינות האם מצוין?

2. כיצד לזכרו התנהגו צמחי אירופה בזמן המאבקים הלאומיים שלהם?

3. לפי דברי קלישר, מה היה צריך צרכים ללאום מצמי אירופה?

כיצד השפיע החילון על התעוררות הלאומיות היהודית?

בהשפעת הרעיונות של תנועת ההשכלה התרחש בחברה באירופה תהליך של חילון, והוא קָדַר גם לחברה היהודית. בתהליך זה נחלש כוחה של הדת, והתבסס הרעיון שלכל יחיד יש זכות לבחור אם לנהוג על פי כל עקרונות הדת, או על פי חלק מהם, או לדחות אותם (עמ' 12).

כתוצאה מן החילון התערער אורח החיים הדתי של היהודים. היו יהודים שלא הקפידו לקיים את דיני הכְּשָׁרוֹת או את מנהגי השבת והחג, ולא המשיכו להתפלל בכל יום בבתי הכנסת. היו יהודים ששינו את המראה החיצוני שלהם: ויתרו על התלבושת היהודית המסורתית, גילחו את הזקן וביקשו להיראות כשכניהם הנוצרים. אבל למרות כל השינויים הללו הם המשיכו לראות בעצמם יהודים שיש להם קשר לתרבות היהודית ולמסורת היהודית. תופעות אלו בלטו במרכז אירופה ובמערב אירופה, ובתהליך איטי הן הגיעו גם למזרח אירופה.

בהשפעת החילון היו יהודים שחיפשו מסגרת חדשה במקום המסגרת הדתית שנחלשה. את המקום הזה מילאה אצלם הלאומיות. הלאומיות העמידה במרכז את ההיסטוריה והתרבות של העם היהודי ודרשה מן היהודים לפעול למען העתיד הלאומי של העם היהודי ולא לחכות לְגֵס ולבוא המשיח.

כיצד השפיע השוויון האזרחי על התעוררות הלאומיות היהודית?

בשנת 1791 נחקק בצרפת חוק שהעניק זכויות אזרח מלאות לכל היהודים בצרפת. החוק ביטא את הרעיונות של תנועת ההשכלה והמהפכה הצרפתית (עמ' 17-19), שטענו כי המדינה צריכה להתנהל על בסיס עקרונות של שוויון וחירות.

בהשפעת צרפת עוד מדינות במערב אירופה ובמרכז אירופה נתנו ליהודים שוויון זכויות אזרחי מלא: **אֶמְנִיפִּיּוֹצְיָה** (שחרור). כמו כל האזרחים במדינה קיבלו גם היהודים זכות להשתתף בבחירות: לבחור וגם להיבחר. כמו כל האזרחים במדינה גם היהודים יכלו לגור בכל מקום במדינה וללמוד באוניברסיטאות בלי הגבלה של מספר הסטודנטים היהודים. היהודים גם יכלו להתמודד על כל תפקיד במדינה, וכמו כל האזרחים היה עליהם לשרת בצבא.

לאזרחים במדינות היה קשה להסתגל לשינוי החד והמהיר במעמד של היהודים. היה להם קשה לקבל את היהודים כשכנים שווים להם בערים, כסטודנטים שווים להם באוניברסיטאות וכחברים בעבודה. וכך, למרות האמנציפציה, היחס אל היהודים לא השתנה, היו גילויים רבים של **אנטישמיות**, והשוויון האזרחי לא נשמר.

מצב זה השפיע על התפתחות הלאומיות היהודית. היו יהודים שהבינו כי רוב האזרחים במדינות תמיד יראו בהם זרים וימנעו מהם להשתלב במדינה כאזרחים שווים. לכן הם פנו ללאומיות היהודית והפסיקו לקוות שיוכלו להיות אזרחים שווים באמת.

אנטישמיות

פירושה: נגד העמים השמיים, כלומר נגד יהודים וערבים. אבל למעשה גילויי אנטישמיות היו רק נגד היהודים. את המושג "אנטישמיות" המציא וילהֶלֶם מָאָר, יהודי מומר שחי בגרמניה. מאר גם הקים בגרמניה ארגון אנטי־יהודי: הליגה האנטישמית.

יהודים מודים לקיסר נפוליאון על הענקת האמנציפציה (מתוך הדפסה צרפתית)

מפה 6: האמנציפציה של היהודים באירופה

מתי ניתנה אמנציפציה ליהודים במדינות האיחופה? היצרכו בזמנה ומלאו את הטבלה.

מדינה	המאה השמונה-עשרה	המאה התשע-עשרה	המאה העשרים
צרפת	1791		

1. ציינו באיזו מאה היה השיא של תהליך האמנציפציה.
2. ציינו באיזה חלק של איחופה החל תהליך האמנציפציה.
3. הסבירו על פי המפה והטבלה שהכנתם מדוע אנו קוראים לאמנציפציה תהליך.
4. כיצד השפיעו גילויי האנטישמיות במזרח איחופה על התארכות האמנציפציה היהודית?

הערה:
השנים על המפה מציינות את השנה שבה ניתנה האמנציפציה.

כיצד השפיעו גילויי האנטישמיות במזרח אירופה על התעוררות הלאומיות היהודית?

כפי שלמדנו (מפה 5, עמ' 31), לקראת סוף המאה התשע־עשרה חיו רוב היהודים במזרח אירופה תחת שלטון של הצאר הרוסי, ולא קיבלו אמנציפציה. הצאר הרשה להם לחיות רק באזור מסוים, שנקרא **תחום המושב** (מפה 7, עמ' 36). ברוסיה בסוף המאה התשע־עשרה היו גילויים רבים של אנטישמיות.

בשנת 1881 התרחש בעיקר באוקראינה גל **פרעות קשה**, שנקרא **סופות בנגב**. בשנת 1903 התרחש **פוגרום** (פרעות) קשה ביהודים שגרו בעיר **קיישיב**. באירועים אלימים אלו השלטון והמשטרה המקומית לא הגנו על היהודים, ורוב אנשי הרחץ (סופרים, משוררים, אומנים) ברוסיה לא גינו את הפורעים. נוסף לכך נקבעו **חוקים** שהגבילו את היהודים. לדוגמה: בשנת 1881 פורסם חוק שאסר על היהודים לסחור בימי ראשון ובימי החג של הנוצרים, וימים אלו נוספו לימי שבת וחג, שבהם היהודים לא עבדו. כתוצאה מכך נפגעה הפרנסה של היהודים, כי הצטמצמו ימי המסחר שלהם. חוק אחר משנת 1881 צמצם את אזורי המגורים שלהם בתוך תחום המושב – והם נאלצו לחיות בצפיפות באזור קטן יותר. בשנת 1887 הוגבל מספר הסטודנטים היהודים במוסדות להשכלה גבוהה, וכתוצאה מכך הם לא יכלו להשתלב במקצועות חופשיים (לדוגמה עורכי דין ורופאים) ובמקצועות טכנולוגיים (לדוגמה מהנדסים וטכנאים). בשנת 1891 גורשו יהודים ממוסקוּוה. אפילו **עלילת דם** הופצה ב־1911 נגד היהודים.

קשיים אלו הביאו לכך שהתעוררות הלאומית של היהודים התחילה בתחום המושב ברוסיה, ורק מאוחר יותר התפשטה למרכז אירופה ולמערבה. יהודים ברוסיה פנו ללאומיות כי הרגישו שהחיים שלהם בסכנה, וגם בגלל המצוקה הכלכלית והחוקים החדשים נגד היהודים.

חודשים אחדים לאחר הסופות בנגב קמו ברוסיה **אגודות לאומיות** (ארגונים לאומיים). האגודות פעלו בסתר כדי להעלות יהודים לארץ ישראל (עמ' 60-61). ובסוף שנת 1881 עלו לארץ ישראל עולים ממזרח אירופה. היהודים שעזבו את מזרח אירופה פנו לארץ ישראל היו מעטים. מרבית היהודים ממזרח אירופה היגרו לאמריקה.

תחום המושב

אזור ברוסיה שרק בו הרשו ליהודים לגור. באזור הזה היו ערים, כפרים ועיירות. לא רק יהודים גרו בו, אלא גם תושבים אחרים: רוסים, ליטאים, אוקראינים ואחרים. שליטי רוסיה שינו את הגבולות של תחום המושב על פי המדיניות שהם קבעו.

עלילת דם

עלילה של נוצרים נגד היהודים. על פי העלילה היהודים רוצחים נוצרים, בדרך כלל ילדים, ומשתמשים בדם שלהם לטקסים דתיים – בעיקר לאפיית מצות בפסח. עלילת הדם הופיעה בפעם הראשונה באנגליה במאה השתים־עשרה.

מנהיגי קהילת קיישיב בטקס גניזת ספרי התורה שנשרפו בפרעות בעירם

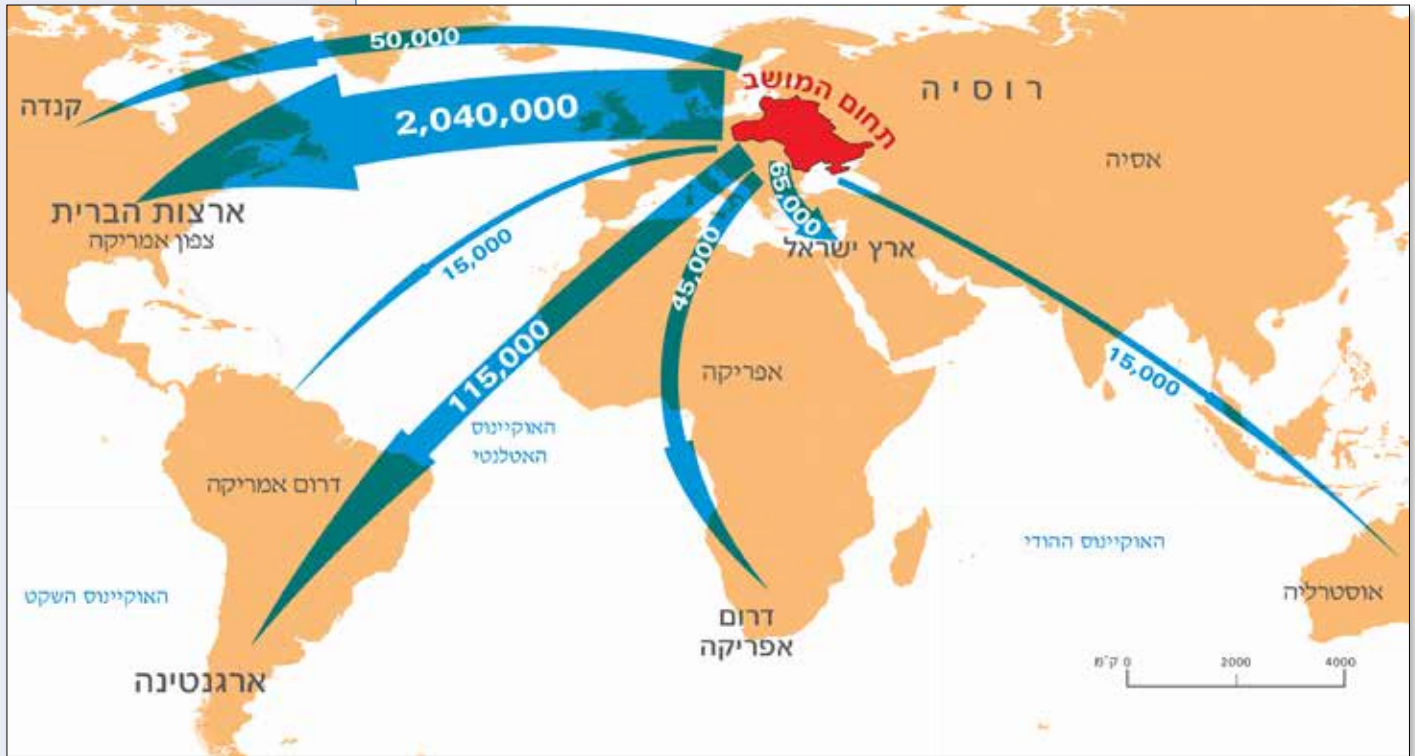

מפה 7: מוקדי הפגיעה ביהודים בקיסרות הרוסית, 1881-1905

1. באילו חלקים של תחום המושב היו פליצות היהודים?
2. מה תוארו אמצעי המגנה ומן הפרק על השלטון הרוסי, על התאבדים במקום, על היהודים?

מפה 8:
הגירת היהודים מתחום המושב,
1850-1914

1. לאיזו יבשת היגרו יהודים רבים בשנים 1850-1914?
עלו מדינת ז'וקא לפס.
2. לאיזו יבשת היגרו מעט יהודים בשנים 1850-1914? עלו מדינת רק
מעטים מהם פנו לפס.
3. מה אפשר ללמוד מן המפה על העלייה לארץ ישראל בשנים 1850-1914?

כיצד השפיעה האנטישמיות במרכז אירופה ובמערבה על התעוררות הלאומיות היהודית?

במחצית השנייה של המאה התשע־עשרה החלו במרכז אירופה ובמערבה תופעות של אנטישמיות מסוג חדש: הופצו עיתונים אנטישמיים, הוקמו מפלגות וארגונים אנטישמיים, הודפסו ספרים אנטישמיים. לגילויים החדשים האלה של האנטישמיות קוראים **האנטישמיות המודרנית**. לפניכם שני אירועים שמלמדים על הכוח ועל דרכי הפעולה של האנטישמיות המודרנית.

בגרמניה הקים **אדולף שְטֶקֶר** בשנת 1878 מפלגה אנטישמית: **מפלגת הפועלים הנוצרית-סוציאליסטית**. יהודים לא יכלו להצטרף למפלגה, כי הייתה זו מפלגה נוצרית. אף על פי שהיהודים היו אזרחים בגרמניה, שטקר הדגיש בדבריו התעמולה שלו כי היהודים הם זרים המנצלים את גרמניה. בשנת 1881 נבחר שטקר לפרלמנט בגרמניה, והבחירה שלו לפרלמנט לימדה על הכוח הפוליטי של האנטישמיות וההתחזקות שלה אצל אזרחי גרמניה.

בצרפת הועמד למשפט בשנת 1894 **אַלְפֶּרֶד דְרִיִּיפּוּס**, קצין יהודי במטה הכללי של הצבא. דרייפוס הואשם בבגידה בצרפת בטענה שהעביר מידע לגרמניה, שהייתה אויבת של צרפת באותה תקופה. דרייפוס נידון למאסר עולם, הדרגות הצבאיות נלקחו ממנו, והוא נשלח לגלות באי השְדִים שבאוקיינוס האטלנטי.

במהלך המשפט וגם לאחר שהוא הסתיים היה בצרפת **ויכוח ציבורי** בין אזרחים שחשבו שדרייפוס אשם בבגידה לבין אזרחים שחשבו שהוא זכאי (אינו אשם). רק בשנת 1906, לאחר משפט חוזר, קבע בית המשפט כי דרייפוס לא מסר מידע לגרמניה. דרייפוס זכה, והוחזרו לו הדרגות הצבאיות. **משפט דרייפוס** הראה שאפילו בצרפת – המדינה שהתבססה על הרעיונות של חירות ושוויון, ופרסמה את הצהרת זכויות האדם והאזרח – היו תופעות אנטישמיות.

האירועים האנטישמיים בצרפת השפיעו גם מחוץ לגבולות המדינה, וההשפעה שלהם הגיעה לאלג'יריה, שהייתה תחת שלטון צרפת. בחוק מיוחד בשנת 1870 קיבלו יהודי אלג'יריה אזרחות צרפתית. למרות זאת ב־1898, בזמן הבחירות בעיר אלג'יר, היה פוגרום קשה ביהודי העיר. הפוגרום נערך בהשפעת משפט דרייפוס, והפורעים האשימו את היהודים בבגידה בצרפת.

התופעות של האנטישמיות המודרנית עוררו חשש כבד אצל היהודים, והם שאלו: האם המדינה תוכל לקיים את האמנציפציה שנתנה להם? האם אזרחי המדינה יקבלו אותם כאזרחים שווים להם? התופעות של האנטישמיות השפיעו על התעוררות הלאומיות היהודית, כי הן הבהירו ליהודים, ובמיוחד למי שביקשו להשתלב בחברה של המדינות שגרו בהן, כי מקומם אינו בין עמי אירופה.

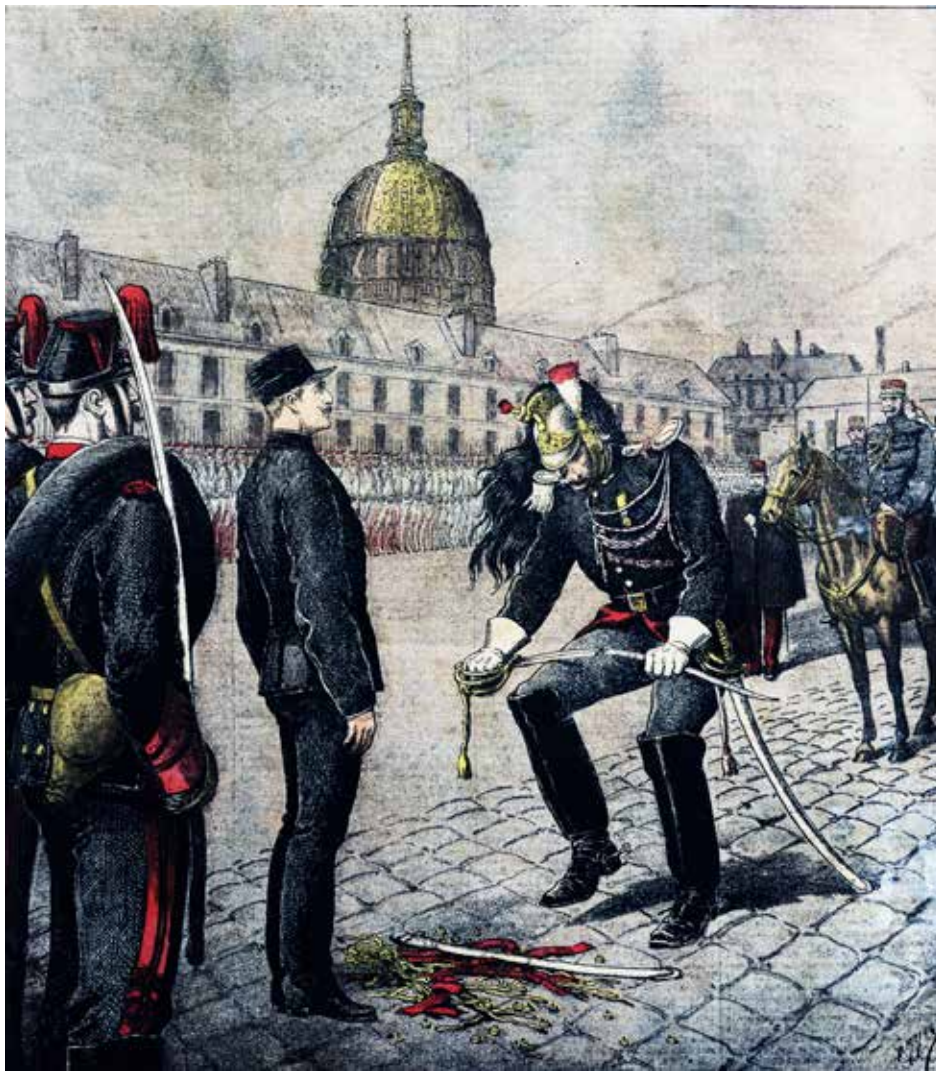
היחס ליהודים במצע של מפלגת הפועלים הנוצרית-סוציאליסטית בגרמניה, כפי שניסח אותו אדולף שטקר, 1879

היהודים נשארים עם בתוך עם, מדינה בתוך מדינה, שבט נפרד בקרב גזע זר לו. כל המהגרים מתבוללים לבסוף בתוך העם שבתוכו הם יושבים, ואילו היהודים – לא. [...] בעבר טענו שהאמנציפציה תדחף את היהודים למקצועות אחרים. כעת הם קיבלו את האמנציפציה, אולם קרה ההפך מזה. הם מפתחים יותר מאשר בעבר את המקצועות שהרווח בהם קל ורב. בזמן האחרון הם נדחפים גם אל שורות השופטים, דבר שאינו משפיע לטובה על השיפוט. הם אינם אוהבים לעבוד, ואינם מכבדים את האדם הגרמני העובד. הסיסמה שלהם היא: "זול וגרוע". הם נמצאים בכל מקום שאפשר לנצל סבל ונהנים מספירות (קניית מוצרים במחיר נמוך ומכירתם במחיר גבוה).

(מעובד על פי אוטו דב קולקה, האנטישמיות באירופה בשנים 1848-1914: מבחר מקורות, ירושלים: הפקולטה למדעי הרוח – החוג להיסטוריה של עם ישראל, האוניברסיטה העברית בירושלים, תשל"ז, עמ' 54.)

1. הציגו את טענות שטקר העולה נגד היהודים.
2. איילו מסקנות אכזריות בגרמניה עלולים להסיק מסקנות אלו? הסבירו את תשובתכם.
3. ציינו אלו איילו קבוצות חברתיות בעם הגרמני שטקר פנה.
4. עזרו, מדוע שילב שטקר את הטענות האלה במצע המפלגה?

הטקס של שלילת הדרגות של אלפרד דרייפוס, ינואר 1895

כאשר הורידו את הדרגות הצבאיות של דרייפוס הוא צעק: "חיילים, שוללים את דרגותיו של אדם חף מפשע (שאינו אשם). תחי צרפת. יחי הצבא" האנשים שצפו בטקס קראו: "מוות לדרייפוס!" "מוות ליהודים!" בתמונה נראה קצין שובר את החרב של דרייפוס ומסמל בכך את סילוקו מן הצבא.

1. תארו מה אתם רואים בתמונה על פי סדר מסוים שתקבעו (לדוגמה: מימין לשמאל).
2. כיצד ציור האומן את דרייפוס בעת הטקס? שצרו, מה הוא רצה להביע בכך?
3. מדוע לדעתכם נוצר הטקס בפומבי?
4. א. מה היה תוכן הדברים של דרייפוס בטקס?
 ב. אל מי פנה דרייפוס בדבריו בטקס?
 ג. מהי המשמעות של דבריו דרייפוס?
5. א. מה ההבדל בין הקריאה של האנשים בטקס "מוות לדרייפוס" לבין הקריאה שלהם "מוות ליהודים"?
 ב. מה תוכןו ללמוד מכך על האנטישמיות בצרפת?

כיצד השפיע הקשר ההיסטורי לציון על העם היהודי?

הגורמים לצמיחת הציונות בסוף המאה התשע־עשרה שלמדנו עליהם מראים כי התפתחות התנועה הלאומית של העם היהודי הייתה תוצאה של תהליך מורכב. למדנו את הגורמים הללו בזה אחר זה, אבל חשוב להבין כי במציאות ההיסטורית - בחיים במאה התשע־עשרה - כמה גורמים התרחשו באותו הזמן והשפיעו זה על זה.

אבל, לא רק האירועים של המאה התשע־עשרה השפיעו על ההתעוררות של הלאומיות היהודית. התעוררות הלאומיות של היהודים בתקופה המודרנית קיבלה כוח גם מן הגעגועים הבלתי פוסקים של היהודים לארץ ישראל ולירושלים. הגעגועים האלה ליוו את היהודים בכל מקום שחיו בו במשך מאות שנים, ועברו מדור לדור.

בתפילות שנשא היהודים יום־יום, שלוש פעמים ביום, הם ביקשו לשוב לציון. בחגים הם הוסיפו תפילה מיוחדת שבה הביעו תקווה כי בשנה הבאה יִחַגְגוּ את החג בירושלים. סופרים ומשוררים בתקופות שונות ובמקומות שונים הביעו ביצירות שלהם געגועים לארץ ישראל ותקוות לחזור אליה. והיו גם יחידים וקבוצות שקמו ועלו לארץ ישראל. כלומר, געגועים של עם למולדת ותקוות שנמשכו מאות שנים עודדו את התעוררות הלאומיות היהודית בסוף המאה התשע־עשרה.

תקווה לשיבה לציון, הגדה של פסח, ספרד, 1740

1. השלימו את הטבלה הבאה, העוסקת בגורמים לצמיחת הלאומיות היהודית בסוף המאה התשע־עשרה.

הגורם	האירועים שקרו	השפעה על התפתחות הלאומיות היהודית
מאבקים לאומיים באירופה		
חילון		
אמנציפציה		
אנטישמיות במזרח אירופה		
אנטישמיות במרכז אירופה ובמערב		

- ציינו לפחות שתי מסקנות שלכם מן הטבלה.
- שינויים בחיים של היהודים הביאו להתעוררות של הלאומיות היהודית. כתבו דוגמה של שינוי והשפעה שלו.
- שינויים במדינות באירופה שחיו בהן יהודים השפיעו על צמיחתה של הלאומיות היהודית. כתבו דוגמה של שינוי והשפעה שלו.
- הציגו קטע מסידור תפילה או מיצירה ספרותית, או ספרו על מנהג, שאפשר ללמוד מהם על נעגועים של יהודים לארץ ישראל.

ב. התרומה של הרצל לבניית התנועה הציונית

מיהו בנימין זאב הרצל?

בנימין זאב (תאודור) הרצל הקים את ההסתדרות הציונית העולמית ונבחר להיות הנשיא הראשון שלה. נוהגים לכנות אותו **חוזה המדינה**. לפניכם כמה עובדות מתולדות חייו שכדאי לדעת:

- נולד בשנת 1860 בעיר בן־דָּפְּשֶׁט שבקיסרות אוסטרו־הונגריה למשפחה יהודית אמידה. המשפחה השתלבה בחיי הקיסרות וראתה בה מולדת. כשהיה בן שמונה־עשרה עברה משפחתו לעיר וינה. שתי הערים שחי וגדל בהן, בודפשט ווינה, היו מרכזים של שלטון ושל תרבות בקיסרות.
- בבודפשט למד את השפה ההונגרית והפיר את התרבות ההונגרית, ובווינה למד את השפה הגרמנית והפיר את התרבות הגרמנית ואת הרעיונות של תנועת ההשכלה. שימו לב: גם שמו הפרטי תאודור הוא בשפה הגרמנית.
- למד משפטים באוניברסיטה של וינה וקיבל תואר דוקטור למשפטים. תקופה קצרה עבד כעורך דין.
- השתלב בתפקיד עיתונאי בעיתון ליברלי בווינה, וגם פרסם מחזות וסיפורים. בשנת 1891 נשלח מטעם העיתון לפריז. כאשר היה בפריז סיקר גם את משפט דרייפוס.
- ההתעוררות הלאומית של עמים בקיסרות האוסטרו־הונגרית השפיעה על הרעיונות הלאומיים שגיבש.
- על תפיסתו השפיעו גם האירועים האנטישמיים שהיו בווינה עוד כשהיה סטודנט באוניברסיטה, ואחר כך כאשר תושבי וינה בחרו לראש העיר נציג של מפלגה שהיה לה מִצָּע אנטישמי.

מה היו הרעיונות שהעלה הרצל?

בשנת 1896 פרסם הרצל את הספר **מדינת היהודים: ניסיון של פתרון מודרני לשאלת היהודים**, ובו הציג את הרעיונות שלו. הרצל כתב את הספר בגרמנית, ובשער הספר רשם את שמו בגרמנית, תאודור הרצל, ואת התואר האקדמי שלו - דוקטור למשפטים.

בספר הוא טען כי האנטישמיות מסכנת את היהודים. הרצל הדגיש כי מתן שוויון אזרחי ליהודים והשתלבות בחברה לא ימנעו את האנטישמיות, וגם התבוללות לא תמנע את האנטישמיות. אפילו הגירה של היהודים לארצות אחרות לא תמנע את האנטישמיות. האנטישמיות תנדוד עם היהודים לאזורים החדשים שיבחרו לחיות בהם, כי בכל מקום היהודים נחשבים לזרים. מכך הסיק הרצל כי יש צורך בפתרון אחר למצוקה של היהודים. הוא טען גם כי האנטישמיות אינה בעיה רק של היהודים, אלא היא בעיה גם של השלטון ושל האזרחים בכל המדינות - לכן גם הם צריכים להיות מעוניינים לפתור את הבעיה.

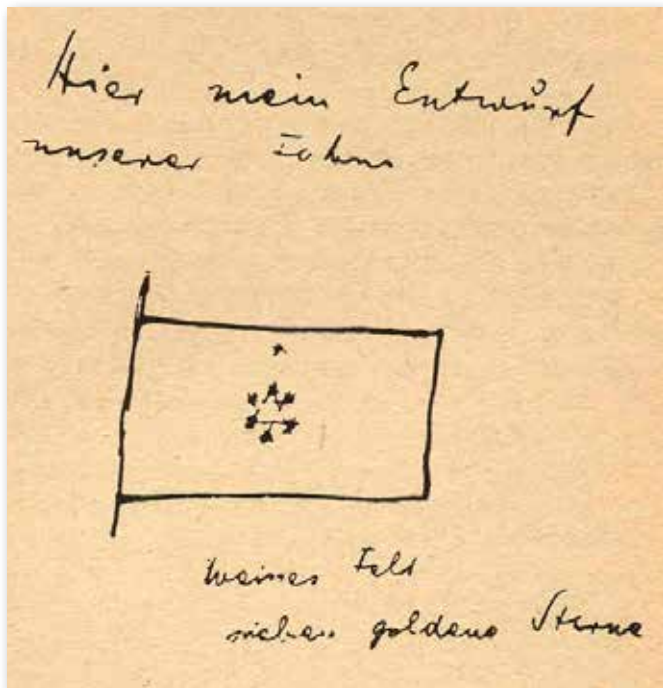
הרצל הדגיש כי שאלת העם היהודי היא **בעיה לאומית** והיא מחייבת **פתרון מדיני**: מדינה לעם היהודי. לדבריו, הפתרון המדיני צריך להיות חוקי, גלוי, ובהסכמת המדינות. לשם כך יש להשיג **צ'רטר** - אישור חוקי של ממשלה להתיישבות של יהודים בטריטוריה מסוימת. והיכן תקום מדינת היהודים? בספר הציע הרצל כי המדינה היהודית תקום בארץ ישראל - המולדת ההיסטורית של העם היהודי. אבל הוא העלה עוד אפשרות: ארגנטינה - שם התחיל הברון משה הירש להקים מושבות ליהודים.

הרצל הציע להקים שני ארגונים שיפעלו להקמת מדינה ליהודים: **אגודת היהודים** - גוף מדיני שינהל משא ומתן מדיני עם המעצמות על הטריטוריה שתינתן ליהודים; **חברת היהודים** - גוף כלכלי שיארגן את הגירה של היהודים: ימכור את הרכוש שלהם, יקנה אדמות להתיישבות ויכין אותן להתיישבות. בספר סרטט הרצל את דגל המדינה שתקום, וגם קיווה שיתקיימו בה צדק, שוויון וסובלנות דתית.

הרצל בבזל, צילם אפרים משה ליליין, 1902

זהו צילום מפורסם של בנימין זאב הרצל שבו הוא נראה משקיף ממרפסת המלון שלושת המלכים בעיר בזל שבשווייץ. הרצל היה בבזל כי בעיר התכנס בשנת 1902 הקונגרס הציוני החמישי.

הצעה לדגל, תרשים שקרטט הרצל

בספר **מדינת היהודים** כתב הרצל: "אין לנו דגל. אנו זקוקים לדגל. בשעה שרוצים להנהיג אנשים רבים מן ההכרח הוא להניף סמל מעל לְאִשֵּׁיהֶם". הרצל הציע דגל לבן עם שבעה כוכבי זהב. הרצל טען כי הצבע הלבן מסמל את החיים החדשים והטהורים בארץ ישראל, והכוכבים מסמלים את שבע השעות של יום העבודה.

מדברי הרצל על האנטישמיות

אי־אפשר להתעלם מהסבל של היהודים. הם נרדפים הרבה או מעט בכל הארצות שיש בהן קהילה יהודית גדולה. שוויון הזכויות שקיבלו מבוטל בחיי היום־יום, אף על פי שהוא קיים בחוק. אפילו תפקידים בצבא, במשרדים ממשלתיים ובמשרדים פרטיים, סגורים בפניהם. מנסים לסלק אותנו מתחומי המסחר: "אל תקנו אצל יהודים!"

ההתקפות על היהודים – בפרלמנטים, באספות, בעיתונות, בכנסיות, ברחוב, בנסיעות, איסור הכניסה לבתי מלון מסוימים, ואפילו במקומות בידור – מתרבות מיום ליום. הרדיפות שונות לפי מדינות ולפי מעמדות שונים בחברה. ברוסיה מעלים באש כפרים של יהודים, ברומניה הורגים אנשים, באוסטריה מטילים האנטישמים פחד על כל החיים הציבוריים, באלג'יר מטיפים לשנאה, בפרזי מסתגרת בפני היהודים החברה הרואה את עצמה "הטובה יותר", המועדונים סוגרים את הדלתות שלהם בפני היהודים.

[...] עובדה היא שבכל מקום התוצאה היא אחת, ואפשר לסכמה בקריאה המופרת מברלין: "יִדְן רְאוּם!" – יהודים, הסתלקו! העמים שבתוכם יושבים יהודים הינם, כולם כאחד, אנטישמיים.

(מעובד על פי תאודור הרצל, **מדינת היהודים**, ירושלים: הספרייה הציונית, 1978, עמ' 17-18.)

1. מהם הזיוויים של האנטישיות על פי דבריו של הרצל?
2. הרצל נותן דוגמאות לאנטישיות במדינות שונות. באילו מדינות? מה הרצל אומר נִפְקָ?
3. נגד אילו קבוצות בחברה היהודית מופנים הזיוויים האנטישניים? מה הרצל אומר נִפְקָ?

עמוד השער של הספר "מדינת היהודים", לייפציג ווינה 1896

1. מצאע חתם הרצל אל הספר את שם הגרמנית - תאוצה הרצל, ולא את שם העברי בנימין זאב הרצל?
2. מצאע לזאתכם הרצל ציין את התואר האקדמי שלו - דוקטור אופטיק?
3. הספר נכתב בגרמנית. מצאע? מה אתם חושבים על כך?

כיצד פעל הרצל כדי להגשים את רעיונותיו?

הרצל היה זקוק לכסף רב כדי לבצע את התוכנית שהציע. לכן עוד לפני שפרסם את הספר **מדינת היהודים** הוא פנה אל יהודים עשירים - הברון משה הירש והברון אדמונד גיימס דה רוטשילד - וביקש מהם עזרה. אבל הם חשבו כי התוכנית שלו דמיונית ואי-אפשר לבצע אותה, ולא רצו לעזור לו. לאחר שהרצל פרסם את **מדינת היהודים** הוא פנה אל היהודים במרכז אירופה ובמערב אירופה והציג להם את התוכנית. הוא הצליח לאסוף קבוצה של משכילים יהודים שתמכו ברעיונות שהעלה. הספר **מדינת היהודים** הופץ גם במזרח אירופה ועורר התעניינות רבה אצל היהודים שם.

הרצל השתמש גם בעיתונות כדי להפיץ את רעיונותיו. הוא פרסם מאמרים בעיתונים, וביוני 1897 החל להפיץ פעם בשבוע עיתון בשפה הגרמנית, **די וולט** (העולם). הרצל מימן את העיתון בכספו, וגם כתב את רוב המאמרים בו. את הגיליון הראשון של העיתון הקדיש הרצל להוריו. העיתון יצא לאור עד פרוץ מלחמת העולם הראשונה בשנת 1914. בעיתון היה מידע על המתרחש בקהילות היהודים בעולם ומאמרים שעסקו ברעיון הלאומי.

ההתעניינות ברעיונות שהעלה הרצל גדלה, הוא הרגיש שיש לו תומכים ופנה לארגן **קונגרס ציוני** - כינוס פומבי וגלוי של נציגים מקהילות יהודיות ברחבי העולם.

מה היו ההכנות של הרצל לקראת כינוס הקונגרס הראשון?

הרצל קבע כי הקונגרס הציוני הראשון יתכנס בעיר בָּזֶל שבשווייץ ב־29 באוגוסט 1897, הקונגרס יימשך שלושה ימים ושפת הדיונים בו תהיה גרמנית. הרצל אָרַגן את סדר היום של הקונגרס לפרטי פרטים וקבע כי הנאומים בו יהיו קצרים. הוא הזמין עיתונאים מן העיתונות היהודית ומן העיתונות הכללית. את הצירים (נציגים) לקונגרס בחרו היהודים במדינות שחיו בהן. הבוחרים היו רוכשי השקל הציוני - גברים ונשים חברי ההסתדרות הציונית מגיל 18 ששילמו דמי חבר לתנועה. לגברים ולנשים חברי ההסתדרות הציונית מגיל 24 הייתה גם הזכות להיבחר לצירים בקונגרס. העובדה שגם נשים השתתפו בבחירת הצירים והייתה להן הזכות להיבחר הדגישה כי התנועה הציונית כיבדה את השוויון בין המינים.

הצירים הגיעו מרחבי העולם: הרוב ממזרח אירופה, אחרים ממדינות במערב אירופה ומרכזה, ויחידים מארץ ישראל, מארצות הברית ומצפון אפריקה. הרצל דרש כי הצירים ילבשו לבוש מערבי רשמי ומודרני: חליפה שחורה מהודרת, עניבת פרפר לבנה וכובע צילינדר.

שקל ציוני

מקור המושג הוא באמצעי תשלום שהיה נהוג בעבר ונזכר כבר בתורה. סוחרים שילמו במתכת - בכסף או זהב, שאותם שקלו, ומכאן המושג שקל. כבר בספר בראשית מסופר כי אברהם קנה את מערת המכפלה ב"ארבע מאות שקל כסף" (בראשית כג, טז).

כרטיס ציר לקונגרס הציוני הראשון בבזל, 1897

1. מה התמונות שבצד ימין ובצד שמאל של כרטיס הציר מתארות?
2. מה הרציון המתמטא בהחזרה של התמונות האלה לכרטיס ציר לקונגרס הראשון?
3. התבונן במה שכתבה המרכז ההצלחה: איזו שפה אתם מזהים? מה תוכלו להסיק מכך?
4. התבונן במה שכתבה המרכז ההצלחה: איזה מידע אתם יכולים למצוא בו?
5. הסבירו מה החשיבות של פרסום הצלחה כזו לקונגרס לאומי ראשון.

מה הוחלט בקונגרס הציוני הראשון?

בקונגרס התקבלה **תוכנית בזל**, והיא הייתה למצָע (מסמך רשמי של תוכניות ופעולות) של התנועה הציונית. במשפט הפתיחה של תוכנית בזל הוגדרה מטרת התנועה הציונית: **הציונות שואפת להקים לעם ישראל בית מולדת בארץ ישראל מובטח לפי משפט הכלל** (המשפט הבין-לאומי). כלומר, הקונגרס הצהיר בגלוי על מטרת התנועה הציונית: הקמת בית מולדת (הכוונה למדינה) בהסכמה בין-לאומית. תוכנית בזל קבעה כי המדינה תקום בארץ ישראל – המולדת ההיסטורית של העם היהודי.

התוכנית הגדירה את **הפעולות** שנדרשות כדי להשיג את המטרה הזאת:

- **פעולות בארץ ישראל** – התיישבות של איכרים, של בעלי מלאכה ושל אנשים שרוצים להקים מפעלי תעשייה, ופיתוח של חיי כלכלה.
- **פעולות בקהילות היהודים בגולה** – ארגון היהודים במדינות שהם גרים בהן וחיזוק הרגש הלאומי והתודעה הלאומית אצלם.
- **פעולות במדינות העולם** – פעילות דיפלומטית כדי להשיג הסכמה של המדינות לביצוע המטרות של הציונות.

כדי לבצע את תוכנית בזל הוקמו בקונגרס הראשון ובקונגרסים שאחריו המוסדות של **ההסתדרות הציונית העולמית**. בראש ההסתדרות הציונית עמד נשיא, שאותו בחרו הנציגים בקונגרס. הרצל נבחר לנשיא הראשון. ההקמה של המוסדות, הבחירה של החברים המכהנים בהם וקביעת משך הזמן שהם ימלאו את תפקידיהם המחישו גם הן את האופי הדמוקרטי של התנועה.

לאחר הקונגרס הראשון כתב הרצל ביומנו: "בבזל יסדתי את מדינת היהודים. אילו אמרתי זאת היום בקול, היה צחוק כללי בא לי כתשובה. אולי בעוד חמש שנים, בכל אופן בעוד חמישים שנה, יכירו בזה הכול". הרצל כתב את הדברים בשנת 1897, וכעבור חמישים שנים, בנובמבר 1947, החליטה העצרת הכללית של האו"ם על הקמת מדינה יהודית בארץ ישראל.

מה היו ההישגים של הקונגרס בבזל?

בקונגרס הראשון בבזל הציע הרצל פתרון מדיני לבעיית העם היהודי. לכן הוא נחשב למייסד **הציונות המדינית** (עמ' 55). הוא הקים **תנועה לאומית יהודית** שפעלה באופן גלוי, והצטרפו אליה יהודים מקהילות ברחבי העולם. הרצל הציג **תוכנית מעשית** והקים את ההסתדרות הציונית ואת המוסדות שלה. לאחר קונגרס בזל גדלה התמיכה בתנועה הציונית, ורבים רכשו את השקל הציוני והצטרפו אליה.

עוד הישג חשוב של הרצל בכינוס של הקונגרס הציוני הראשון היה החדירה לדעת הקהל בעולם כולו. הוא השיג זאת באמצעות העיתונאים שהזמין לקונגרס. העיתונאים, מן העיתונות היהודית ומן העיתונות הכללית, דיווחו לקוראים שלהם על הדיונים בקונגרס. הם כתבו מאמרים שניתחו ופירשו את הרעיונות שעלו בדיונים בקונגרס, את ההחלטות שהתקבלו ואת המשמעות שלהן.

בדעת הקהל העולמית התחילו להבין שגם לעם היהודי, כמו לכל עם אחר, יש זכות להגדרה עצמית. ועוד, לעם היהודי יש מוסדות דמוקרטיים נבחרים, ומוסד מחוקק – הקונגרס, שמייצג את העם ובוחר את הנשיא.

הקונגרס היה גם הישג אישי חשוב להרצל: עד הקונגרס פעל הרצל כאדם יחיד, ומהקונגרס הראשון הוא היה נשיא נבחר של תנועה לאומית.

על הדגל הכחול-לבן

המקור של הדגל הכחול-לבן, הדגל הלאומי של מדינת ישראל, אינו ברור לגמרי. דוד וולפסון (הנשיא השני של ההסתדרות הציונית, לאחר מות הרצל) סיפר כי הוא הציג את הדגל הכחול-לבן לפני הקונגרס הציוני הראשון. לפי דבריו הוא הציג את הצבעים האלה לדגל בהתאם לצבעים של הטלית שבה יהודים נוהגים להתעטף בזמן התפילה. כך עוצב דגל שהרקע שלו לבן, עליו שני פסים כחולים, ובמרכז סמל מגן דוד. בפעם הראשונה הונף דגל כזה בראשון לציון, ב־1885, כאשר מלאו למושבה שלוש שנים.

בקונגרס הציוני בשנת 1933 נקבע כי זהו דגל ההסתדרות הציונית. לאחר הקמת המדינה דנו בשאלה אם דגל ההסתדרות הציונית יהיה דגל המדינה או שכדאי לבחור דגל חדש. באוקטובר 1948 החליטה מועצת המדינה כי דגל ההסתדרות הציונית יהיה דגל מדינת ישראל.

*שאלו, מוצא החליטה מועצת המדינה לאמץ את דגל ההסתדרות הציונית
ולא לבחור דגל חדש?*

מה טענו המתנגדים לדרכו של הרצל?

הספר **מדינת היהודים** והקונגרס הציוני הראשון עוררו התלהבות רבה ביהודים, אבל היו גם מתנגדים לדרכו של הרצל מקבוצות שונות בעם היהודי.

בין המתנגדים היו יהודים שביקשו להשתלב במדינות שחיו בהן וחששו כי הרעיונות הלאומיים של הרצל יפגעו בניסיונות שלהם להשתלב כאזרחים במדינות. הם טענו כי הרצל מטעה את הציבור ועלול לגרום אסון לעם היהודי.

להרצל התנגדו גם רבנים, שטענו כי התוכנית שהציג והפעולות שפעל מנגודות לחובה שיש לכל יהודי לחכות לבוא המשיח ולא לעשות כל פעולה כדי לקרב את הגאולה. עוד הם טענו כי הדת היהודית מחייבת את המאמינים להיות נאמנים למדינה שהם חיים בה, לכבד את השלטון ולהישמע לחוק.

ההתנגדות לרעיונות ולתוכנית שפרסם הרצל הייתה גדולה. אפילו ההחלטה על המקום שבו יתכנס הקונגרס עוררה ויכוח. הרצל תכנן לכנס את הקונגרס הציוני הראשון בעיר מינכן שבגרמניה, אבל מנהיגי הקהילה היהודית בעיר התנגדו לכך. הם טענו כי כינוס לאומי כזה עלול להזיק לשוויון האזרחי של היהודים בגרמניה ולהגביר את האנטישמיות.

אילו פעולות דיפלומטיות ניהל הרצל, ומה השיג?

עוד לפני קונגרס בזל הבין הרצל כי עליו להציג את התוכניות שלו לשליטים באירופה ולהשיג את התמיכה שלהם. הוא ניסה להיפגש עם הסולטן עבד אל-חמיד השני, שעמד בראש האימפריה העות'מאנית ששלטה בארץ ישראל - אך לא הצליח בכך. לאחר הקונגרס חידש הרצל את הפעילות הדיפלומטית, כפי שהוסכם בתוכנית בזל, ופעל כדי להשיג צ'רטר לפחות מאחת המעצמות של התקופה. בפעילות הדיפלומטית שלו הציג לפני מנהיגי המדינות את התועלת שתהיה להם כאשר תקום מדינה ליהודים, והם יהגרו מן המדינות שלהם למדינה זו.

הרצל פנה אל גרמניה, שבאותה תקופה הייתה אחת המדינות החזקות באירופה והיו לה קשרים מדיניים עם האימפריה העות'מאנית. האימפריה הייתה חלשה מבחינה מדינית וכלכלית, וגרמניה תמכה בה. גרמניה הלוותה לאימפריה העות'מאנית כספים ועזרה בפיתוח הכלכלה ובארגון ואימון של הצבא. הרצל חשב כי יוכל להגיע להסכמה עם הסולטן העות'מאני בעזרת גרמניה.

בשנת 1898 ביקר קיסר גרמניה וילהלם השני באימפריה העות'מאנית והרצל נפגש איתו באיסטנבול בירת האימפריה. הרצל הציג לקיסר את התוכנית שלו ליישב את היהודים בארץ ישראל וביקש כי גרמניה תתמוך בתוכנית. הוא הסביר לקיסר כי גם לגרמניה יהיה רווח מהתיישבות של יהודים בארץ ישראל: היהודים יעזבו את גרמניה ויגיעו לארץ ישראל, וכתוצאה מכך תופעות האנטישמיות בגרמניה יצטמצמו, ובארץ ישראל תתחיל להתבסס תרבות גרמנית. הקיסר הבטיח להרצל כי ידבר על התוכנית עם הסולטן העות'מאני. הרצל יצא מן הפגישה מלא תקוות, אבל לאחר כמה שבועות כאשר נפגש שוב עם הקיסר בארץ ישראל התברר לו כי הקיסר אינו תומך בתוכניתו, כנראה בהשפעת יועציו.

הרצל המשיך במאמציו להשיג צ'רטר, ובשנת 1901 הצליח להיפגש עם הסולטן עבד אל-חמיד השני. הרצל הסביר לסולטן כי אם ייתן ליהודים אישור להתיישב בארץ ישראל, ההתיישבות שלהם תביא לפיתוח הכלכלה בארץ ישראל ובאזור כולו, וכך תתחזק האימפריה שלו. הוא גם הציע כי התנועה הציונית תעזור בתשלום החובות של האימפריה. אבל הסולטן התנגד ליישב את היהודים בארץ ישראל כקבוצה לאומית. הוא הציע להרצל ליישב יהודים בכל מקום באימפריה העות'מאנית כיחידים. הרצל דחה את ההצעה, והמשא ומתן המדיני עם הסולטן הסתיים בלא תוצאות.

מאוכזב אבל מלא רצון ומרץ יצא הרצל לרוסיה. ברוסיה הוא נפגש עם שר הפנים הרוסי, פּלֶבֶה. הרצל ביקש ממנו כי ממשלת רוסיה תפנה אל הסולטן ותבקש ממנו לתת ליהודים צ'רטר. עוד הוא ביקש ממנו כי השלטון הרוסי ייתן ליהודים רשות להגר מן המדינה, וגם ירשה לאגודות הציוניות לפעול בגלוי. הרצל הסביר לפלֶבֶה כי יציאת היהודים מהמדינה תתרום לרוסיה. היא תחליש את האנטישמיות במדינה, תופעה שגם רוסיה נפגעה ממנה. יציאת היהודים מהמדינה גם תקטין את ההתנגדות של מדינות באירופה שנינו את מדיניות השלטון כלפי היהודים ברוסיה. הפגישה בין הרצל לפלֶבֶה התרחשה כחודשיים לאחר הפוגרום ביהודים בעיר קישינב. היו יהודים שהתנגדו לפגישה וטענו כי הרצל נפגש עם רוצח יהודים. בעקבות הפגישה מסר פלֶבֶה להרצל מכתב ובו אישר ליהודים מעטים לצאת מרוסיה לארץ ישראל, ובתנאי שיציאתם לא תמומן מכספי המדינה אלא מהמיסים ששילמו היהודים (12 באוגוסט 1903).

הרצל החליט לפנות אל בריטניה, ששלטה על אזורים רבים באסיה ובאפריקה. הוא האמין כי בריטניה תוכל להציע טריטוריה ליהודים. ואכן, שר המושבות הבריטי ג'וזף צ'מְרְלִין הציע ליישב את היהודים בקפריסין או באל־עריש. בשנת 1903 הוא הציע למסור לציונים שטח במזרח אפריקה לתקופה מסוימת תמורת תשלום. בשטח זה יוכלו היהודים להתיישב ולארגן שלטון עצמי. ההצעה נקראה **תוכנית אוגנדה** (רוב האזור הזה נמצא היום בקניה). הרצל חשב שיש לקבל את ההצעה, אולם הוא היה מנהיג של תנועה דמוקרטית ולכן היה עליו להעלות אותה לדיון בקונגרס הציוני.

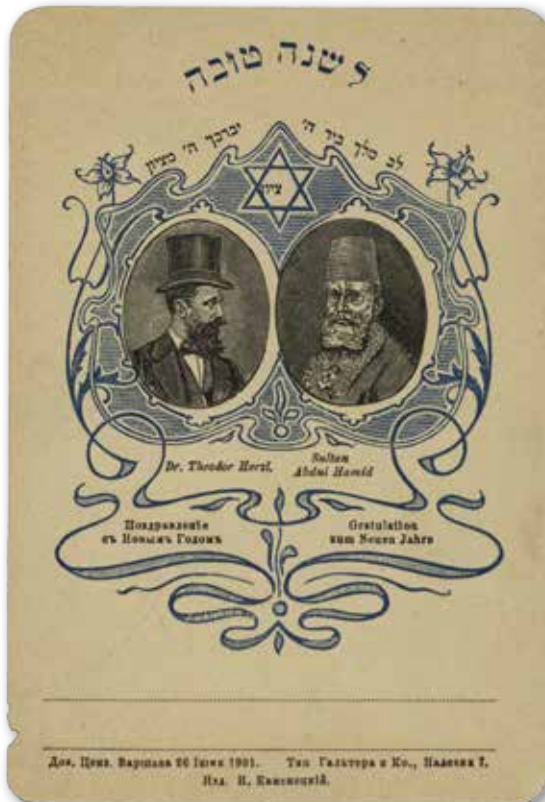

פגישתם של הרצל והקיסר וילהלם השני במקוה ישראל, 1898

תמונה זו אינה התמונה המקורית של הפגישה. זוהי תמונה שהורכבה משני צילומים (פוטומונטז').

1. למי לדעתכם היה חשוב להנציח את המפגש בין הרצל ובין הקיסר? מדוע?
2. למה התמונה פוטומונטז' כי זו אינה תמונה מקורית של המפגש.

הרצל והסולטן, איגרת שנה טובה, 1901

איגרת הברכה הופצה לקראת ראש השנה תרס"ב (1901), לאחר הפגישה של הרצל והסולטן.

1. האילו שפות כתובות הפרכות האולגרת? מה תוכןן להסיק מפרק?
2. הדמויות של הסולטן ושל הרצל עוצבו בצורה דומה. האם הם מנהיגים שווים בכוחם? מה ביטא הכך המאוייר של אולגרת ההרכה?
3. מה תוכן הפסוק שמעל ציור פניו של הסולטן? מדוע המאוייר בחר בו?
4. מה תוכן הפסוק שמעל ציור פניו של הרצל? מה המסעות שלו?
5. מי לדעתכם היו האנשים ששלחו אולגרת הרכה זו למפריהם?

מה היו הדעות בעד ונגד הצעת אוגנדה?

בקונגרס הציוני השישי, שהתכנס בשנת 1903, הציג הרצל את התוכנית שהציעה בריטניה, והתעורר ויכוח סוער בין הצירים: האם לקבל אותה או לדחות אותה? האווירה באולם הקונגרס הייתה מתוחה, הצירים היו נרגשים מאוד, ואפילו היו צירים שפָּכּוּ. הם העלו טענות בעד הצעת אוגנדה או נגד ההצעה. אבל למעשה הקונגרס דן בשאלה העקרונית: **האם תיתכן ציונות בלא ציון?**

התומכים בהצעה טענו:

- א. אוגנדה אינה תחליף לציון, ולעולם לא תוכל להיות ציון, כי אין לה ערך היסטורי, לאומי או דתי בשביל העם היהודי. לכן אין חשש שהציונות תוותר על ארץ ישראל.
- ב. התנועה הציונית תמשיך לפעול למען הקמת מדינה בארץ ישראל. לכן קבלת ההצעה אינה בגידה בציון.
- ג. אוגנדה תהיה רק "מקלט לילה" – מקום בטוח ומוגן שהיהודים יחיו בו באופן זמני בלבד. אוגנדה לא תהיה מקום שהיהודים יתיישבו בו באופן קבוע. עדיף לקבל עכשיו את תוכנית אוגנדה כפתרון זמני ולא לחכות לפתרון מדיני בארץ ישראל.
- ד. יש לקבל את הצעת אוגנדה בגלל הסבל של היהודים, בעיקר במזרח אירופה, שם יש פרעות שמסכנות את חיי היהודים. לכן קבלת ההצעה היא פעולה לשעת חירום (זמן של סכנה).
- ה. ההצעה של בריטניה, מעצמה חשובה, לתת לתנועה הציונית את אוגנדה היא הישג מדיני חשוב של התנועה. ההצעה מבטאת את ההכרה של בריטניה בתנועה הלאומית של העם היהודי. חשוב לנצל את ההזדמנות ולקבל אותה.
- ו. התקופה שיחיה בה העם היהודי באוגנדה תהיה תקופה של חינוך לרעיון שהיהודים הם עם כמו כל העמים. זהו רעיון שעמים אחרים, וגם לא מעט יהודים, אינם מקבלים.
- ז. באוגנדה היהודים יתנסו בניהול של חיי מדינה לאחר שנות גלות ארוכות. באוגנדה הם יפתחו מוסדות ממשל, כלכלה ותרבות לאומית.

המתנגדים להצעה טענו:

- א. לעם היהודי אין קשר לאוגנדה. ההיסטוריה של עם ישראל קשורה בארץ ישראל.
- ב. ציון היא שיצרה את הציונות. הקשר לציון והשאיפה לחזור לציון התקיימו בכל שנות הגלות. לכן הציונות אינה יכולה להתקיים בלי ציון.
- ג. הצעת אוגנדה מנוגדת לתוכנית בזל, שקבעה כי מטרת הציונות היא הקמת בית מולדת (הכוונה למדינה) בארץ ישראל. קבלת ההצעה תיצור גלות נוספת.
- ד. התיישבות באוגנדה תִּחַסֵּל את השאיפה לשוב לארץ ישראל ולהתיישב בה, והיא תחסל את הציונות, כי כל הכוחות הלאומיים והכלכליים יושקעו באוגנדה.

מה החליט הקונגרס בעניין הצעת אוגנדה?

התומכים בהצעת אוגנדה היו בעיקר הצירים ממערב אירופה, שחשבו כי יש לקבל הצעה של מעצמה חשובה. הם גם חשבו שאוגנדה תעזור לפתור את הסבל של היהודים במזרח אירופה - ולכן יש לקבל את ההצעה. ואילו המתנגדים היו בעיקר נציגים ממזרח אירופה, שראו בהצעה בגידה בציונות ובציון.

בגלל הוויכוחים הקשים וסערת הרגשות שעוררה הצעת אוגנדה החליט הרצל שלא להצביע על קבלת ההצעה או על הדחייה שלה. הוא הציע כי הקונגרס יצביע בעד או נגד שליחת **משלחת חקר** למזרח אפריקה. המשלחת תחקור את התנאים להתיישבות במקום ותציג את המסקנות שלה לפני הקונגרס הבא.

ההצעה לשלוח משלחת חקר זכתה לרוב קולות. תמכו בה 295 צירים, התנגדו 178, נמנעו 99. המתנגדים להצעה עזבו בכעס את אולם הקונגרס וקראו לעצמם **ציוני ציון**. הם טענו כי הם נאמנים רק לציון. הקונגרס הסתיים באווירה מתוחה ובחשש כבד מפני פילוג בתנועה. כדי להדגיש את הנאמנות לציון, בסיום הקונגרס הרים הרצל את ידו הימנית כסימן לשבועה ואמר בעברית את הפסוק מספר תהילים (קלז, ה): "אִם אֶשְׁכַּח; יְרוּשָׁלַם תִּשְׁכַּח יְמִינִי".

לאחר קונגרס אוגנדה הוחמר מצב בריאותו של הרצל, וביום כ' בתמוז תרס"ד (3 ביולי 1904) מת, והוא בן 44. בקונגרס הציוני השביעי בשנת 1905, הקונגרס הראשון לאחר מות הרצל, הוחלט לדחות את הצעת אוגנדה. הקונגרס קבע כי הפתרון המדיני לעם היהודי יהיה רק בארץ ישראל.

מה היו הישגיו של הרצל?

מותו של הרצל עורר הֶלֶם וצער עמוק בקהילות היהודים ברחבי העולם. בצוואה שהשאיר ביקש הרצל להיקבר ליד אביו עד שהעם היהודי יעביר אותו לקבורת קבע בארץ ישראל. כשנה לאחר הקמת המדינה, באוגוסט 1949, הובא ארונו של הרצל לקבורה בהר הרצל בירושלים.

מאז קונגרס בזל בשנת 1897 ועד מותו ב־1904 הנהיג הרצל את התנועה הציונית והיה הנשיא הנבחר של ההסתדרות הציונית העולמית. בשבע השנים האלה הצליח הרצל להקים תנועה לאומית, והצטרפו אליה יהודים מכמה יבשות ומארצות רבות. התנועה דרשה בגלוי בית מולדת, ולמעשה התכוונה למדינה לעם היהודי. בזמן שהיה נשיא ההסתדרות הציונית הוקמו המוסדות של התנועה וגם נקבעו כמה מן הסמלים שלה.

הרצל הצליח לנהל פעילות מדינית גלויה ולהפיץ את הרעיון הציוני בין מנהיגי המעצמות. אומנם הרצל לא הצליח להשיג צ'רטר על ארץ ישראל, אבל הוא עורר עניין בבעיית העם היהודי אצל מנהיגים פוליטיים, וגם בדעת הקהל העולמית. להישגים אלו הגיע הרצל גם על ידי שימוש בכלים של העולם המודרני: העיתונות, הפנייה לדעת הקהל וההשתלבות באידיאולוגיות של התקופה - ה**ליברליזם** והלאומיות.

ליברליזם

השקפת עולם
שהתפתחה באירופה במאה
התשע-עשרה. מקור שמה
במילה הלטינית Libertas
שפירושה חירות.
הליברליזם דרש להשליט
את החירות והשוויון בין בני
האדם, לקיים את חופש
הביטוי ואת חופש הדת
והאמונה. הליברליזם גם
דרש לכבד את זכותו של
האדם לבחור בכל עיסוק
שירצה.

הזמנה לקונגרס הציוני
השביעי, 1905, הקונגרס
הראשון לאחר מות הרצל

פקד יפקד אלהים אתכם
והעליתם את עצמותי מזה
אתכם

1. בתחנה הרצל מביט בדמויות שאוברות לפניו. תארך את ההצגות הפנים שלהן.
2. מה האנשים האיור מייצגים? היצגו באבז, בתספורת, במראך שלהם ובחפצים שהם מחזיקים.
3. לאן אצעתכם הדמויות צועדות? הסבירו.
4. מהו הדגל שהצועדים נשאים? איזה רעיון הוא מביע?
5. מדוע אצעתכם שילה המאייר בהזמנה את דמותו של הרצל אף שכבר מת?
6. מהו הרעיון המובע בהזמנה זו לקונגרס הראשון שהתכנס בלי הרצל?

1. א. מה לדעת הרצל מספן את המשך קיומו של העם היהודי בגולה?
ב. מה לדעת הרצל הפתרון למצב זה?
2. פעולתו של הרצל קשורה בפעולות הבאות:
 - א. הקמת תנועה
 - ב. הצגת תוכנית ברורה
 - ג. בניית מוסדות
 - ד. פעילות מדיניתבחרו שתי פעולות, ציינו כיצד פעל הרצל והסבירו במה חשיבותן.
3. א. מדוע לדעתכם קרא הרצל לעיתון התנועה הציונית בשם הגרמני "דִי וֶלְט", שפירושו בעברית "העולם", ולא בשם "ציון" או "ארץ ישראל"?
ב. מדוע נכתב העיתון בגרמנית?
4. למה התכוון הרצל כאשר כתב ביומנו: "בבזל יסדתי את מדינת היהודים"?
5. מי היו המתנגדים לדרכו של הרצל? מה הם טענו?
6. א. הציגו את המטרה שביקש הרצל להשיג בפעילות הדיפלומטית שלו.
ב. הסבירו מה השיג הרצל בפעילות הדיפלומטית שלו ומה הוא לא השיג.
7. הציגו שתי טענות בעד הצעת אוגנדה ושתי טענות נגד ההצעה.
8. א. הציגו עובדה המלמדת על האופי הדמוקרטי של ההסתדרות הציונית.
ב. האם הוויכוח בעניין הצעת אוגנדה מלמד על האופי הדמוקרטי של ההסתדרות הציונית? נמקו את דעתכם.
9. בסיום הקונגרס השישי, שבו נדונה הצעת אוגנדה, הרים הרצל את יד ימין שלו כסימן שבועה ואמר בעברית את הפסוק "אִם אֶשְׁכַּח יְרוּשָׁלַם תִּשְׁכַּח יְמִינִי". מה לדעתכם ביקש הרצל להביע בכך?

ג. גישות בציונות

מה היה הבסיס המשותף לגישות של הגשמת הציונות?

בתנועה הציונית התפתחו כמה גישות להגשמת הציונות. כל אחת מן הגישות האלה הציגה הסבר המיוחד לה לגורמים שמסכנים את המשך החיים של היהודים בגולה. כל אחת מהן גם הציעה תוכנית לפתרון הבעיה. הגישות העשירו את התנועה הציונית, אבל הן גם עוררו מחלוקות.

עם זאת, כל הגישות הדגישו שהיהודים הם עם ולא קבוצה דתית. דעה זו הייתה מנוגדת לדעות של יהודים שרצו להשתלב בחברה של הארצות שגרו בהם. יהודים אלה טענו כי הם שייכים ללאום שהם יושבים בתוכו ורק הדת שלהם שונה.

מה סיכן את המשך הקיום של העם היהודי בגולה?

היו שטענו כי הסכנה להמשך הקיום הפיזי של העם היהודי קשורה בעונן הכבד של יהודים במזרח אירופה ובגילויי האנטישמיות, ובעיקר הפוגרומים שנרצחו בהם יהודים רבים.

לעומתם היו שחשבו כי הסכנה לקיום העם היהודי אינה קשורה לקיום הפיזי שלהם. לדעתם הסכנה העיקרית בהמשך הקיום של העם היהודי בגולה היא אובדן התרבות היהודית המיוחדת. לדבריהם, התרבות היהודית – ההיסטוריה, השפה, הספרות, הדת – כבר אינה מלכדת את כל העם. בהשפעת ההשכלה, החילון והאמנציפציה מתחזקת הסכנה שהיהודים יאבדו את התרבות המיוחדת שלהם. כתוצאה מכך הם יאבדו את הזהות הלאומית המיוחדת להם.

כל אחת מן הגישות הציעה דרך להגשמת הציונות. כאן נציג ארבע דרכים: הציונות המעשית, הציונות המדינית, הציונות הסינתטית, הציונות הרוחנית.

מה ייחד את הציונות המעשית?

חודשים אחדים לאחר גלי הפרעות של שנת 1881, שמכונים "סופות בנגב" (עמ' 35), החלו לקום ברוסיה וברומניה **אגודות יהודיות לאומיות**, והן פעלו בחשאי. בהשפעת הפעילות שלהן החלו בשנת 1881 לעלות לארץ ישראל יהודים ממזרח אירופה.

בשנת 1884 ארגנו האגודות הלאומיות ועידה פומבית ראשונה והקימו תנועה שנקראה **חִיבַת ציון**. חברי התנועה, שנקראו **חובבי ציון**, פעלו לעלייה ולהתיישבות בארץ ישראל גם בלי לקבל מהשלטון העות'מאני אישורי כניסה חוקיים.

הציונות של חובבי ציון נקראת **ציונות מעשית**, בגלל המעשים שעשו בארץ ישראל. הם רכשו אדמות והחלו להקים יישובים ולפתח את ענפי החקלאות. בציונות המעשית תמכו בעיקר יהודים ממזרח אירופה. הם חשבו כי דרך זו תסייע להציל את היהודים ואפילו תעזור להשיג את המטרות המדיניות של התנועה הציונית (עמ' 65).

מה ייחד את הציונות המדינית?

כפי שלמדנו, גם הרצל ראה באנטישמיות גורם המספן את העם היהודי. אבל הפתרון שהוא הציע היה פתרון מדיני: הקמת מדינה בדרך גלויה, על פי החוק הבין-לאומי ובהסכמת המדינות. לכן בראש ובראשונה עסק הרצל בדיפלומטיה וניסה להשיג **צירטר**. הוא ייסד את **הציונות המדינית** והתנגד לציונות המעשית.

הרצל טען כי כניסה לא חוקית של יחידים וקבוצות לארץ ישראל לא תפתור בעיה של עם שלם. הרצל גם הביע חשש שפעילות כזו תפגע במאמץ להשיג פתרון מדיני. בדרך הציונות המדינית תמכו בעיקר יהודים ממרכז אירופה וממערבה.

מה ייחד את הציונות הסינתטית?

בצד שתי הגישות האלה התפתחה **הציונות הסינתטית**, שביקשה למזג בין ציונות מדינית לבין ציונות מעשית. בנישה זו דגל **ד"ר חיים ויצמן** (עמ' 93, 98). הציונות הסינתטית טענה כי צריך לפעול גם בדרך המדינית וגם בדרך המעשית: יש להמשיך בדרך המדינית ולנהל משאומתן עם המדינות כדי להשיג צירטר, ובאותו הזמן גם לפעול בדרך המעשית של עלייה לארץ ישראל והתיישבות בה.

ביטוי לדרך הציונות הסינתטית היה בהחלטה של הקונגרס הציוני בשנת 1907 להקים את **המשרד הארצישראלי**. מוסד זה ייצג את ההסתדרות הציונית וטיפל ברכישת קרקעות ובהתיישבות בארץ ישראל (עמ' 74). ההקמה של המשרד הארצישראלי ביטאה שינוי בהסתדרות הציונית: בתקופה שהרצל הנהיג את התנועה פעלה ההסתדרות הציונית בדרך המדינית בלבד; לאחר מותו היא המשיכה לפעול בדרך המדינית, אבל גם החלה לתמוך בדרך המעשית, כלומר בהתיישבות בארץ ישראל עוד לפני קבלת הצירטר.

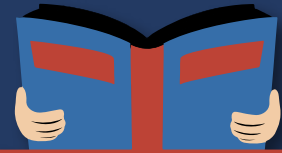
מה ייחד את הציונות הרוחנית?

בשונה מן הציונות המעשית והמדינית, שהעמידו במרכז את פתרון הבעיה של העם היהודי על ידי השגת טריטוריה, **הציונות הרוחנית** העמידה במרכז את בעיית התרבות היהודית. היא טענה כי בהשפעת ההשכלה והאמנציפציה יש סכנה לקיום המאפיינים המיוחדים של התרבות היהודית. לכן הציונות הרוחנית ביקשה להציל את התרבות היהודית ולפתח אותה, כי התרבות היא שיוצרת את הזהות הלאומית המיוחדת ומעשירה את הרגש הלאומי. הציונות הרוחנית הכירה בסכנה שמעוררת האנטישמיות, אבל טענה כי לא נכון לראות בה את הגורם העיקרי שמסכן את חיי היהודים. היא אף טענה כי רוב היהודים ימשיכו לחיות מחוץ לארץ ישראל.

את הציונות הרוחנית ייסד אשר צבי גינצֶבֶּרְג, שהכינוי הספרותי שלו היה **אֶחָד הָעַם**. הפתרון שהוא הציע היה להקים בארץ ישראל **מרכז תרבותי-רוחני**. למרכז הזה יעלו בהתחלה אנשים מעטים ונבחרים, והם יפתחו את ההתיישבות והכלכלה ואת התרבות היהודית. הם יפיצו את התרבות היהודית לכל הקהילות, וכך יטפחו וישמרו את הזהות הלאומית, את הרגש הלאומי ואת האחדות הלאומית.

1. באילו נושאים הייתה הסכמה של כל הגישות שהתפתחו בתנועה הציונית?
 2. מה לפי כל גישה הייתה הסכנה בהמשך הקיום של העם היהודי בגולה?
 3. א. שוחחו עם בני משפחה וחברים ובררו: מה הייתה הבעיה העיקרית של היהודים במדינה שהתגוררתם בה? מדוע המשפחה שלכם החליטה לעזוב את המדינה שגרתם בה?
 - ב. האם יש דמיון בין הבעיה שציינתם לבין הבעיות שסיכנו את המשך הקיום היהודי באירופה בסוף המאה התשע-עשרה? הסבירו.
 4. מדוע היהודים במזרח אירופה תמכו בעיקר בציונות המעשית?
 5. מדוע היהודים במרכז אירופה ובמערב אירופה תמכו בעיקר בציונות המדינית?
 6. כיצד לדעתכם יכלה הציונות המעשית לסכן את הציונות המדינית?
 7. מה מיוחד בתפיסת הציונות הסינתטית? מה דעתכם על תפיסה זו?
 8. א. הסבירו מה מיוחד ברעיון שהעלתה הציונות הרוחנית.
ב. מה דעתכם על רעיון זה?
- האם לדעתכם יש דמיון בין הגישות שהתפתחו בתנועה הציונית לבין הפעולות שהוצעו בתוכנית בזל להשגת המטרה של הציונות? נמקו את דעתכם.

מה אנחנו?

א. הגורמים לצמיחה של התנועה הציונית בסוף המאה התשע-עשרה

- בעקבות ההתעוררות הלאומית של עמי אירופה והמאבק שלהם לעצמאות מדינית הסיקו היהודים כי גם להם יש זכות להגדרה עצמית וכי עליהם להיאבק כדי לשוב למולדת ההיסטורית שלהם - ארץ ישראל.
- ליהודים שהושפעו מתהליך החילון יצרה הלאומיות מסגרת מלכדת חדשה במקום המסגרת הדתית שנחלשה.
- הקשיים שהתגלו בקיום האמנציפציה גרמו ליהודים להבין כי לא יוכלו ליהנות מן השוויון האזרחי במדינה שהם חיים בה, ועליהם לפעול בעצמם כדי לתת ביטוי ללאומיות שלהם.
- גילוי האנטישמיות במזרח אירופה והקשיים הכלכליים של היהודים בתחום המושב סיכנו את החיים שלהם וזירזו אותם לחפש מקום אחר לחיות בו.
- גילויי האנטישמיות המודרנית במרכז אירופה ובמערבה הבהירו ליהודים שאין הם חלק מהעמים שהם חיו ביניהם.
- געגועים של יהודים בגולה במשך מאות שנים לארץ ישראל ולירושלים עודדו את ההתעוררות הלאומית של היהודים.

ב. התרומה של הרצל לבניית התנועה הציונית

- פרסם את רעיונותיו בספר **מדינת היהודים**, שיצא לאור בגרמנית בשנת 1896.
- הציג באופן ברור את הסכנה שבאנטישמיות. לדעתו האנטישמיות מסכנת את היהודים, והיא לא תיעלם על ידי השתלכות בחברה, התבוללות או הגירה.
- טען שהאנטישמיות היא בעיה לא של היהודים בלבד, אלא גם של השלטון והאזרחים במדינות שהיהודים חיים בהן. לכן גם למדינות צריך להיות רצון לפתור את בעיית היהודים.
- הדגיש כי הבעיה של העם היהודי היא בעיה לאומית שמחייבת פתרון מדיני - כלומר, מדינה לעם היהודי. הרצל נחשב למייסד הציונות המדינית.
- טען כי הפתרון המדיני צריך להיות חוקי, גלוי ובהסכמת המדינות, ולשם כך יש להשיג צ'רטר - אישור חוקי של ממשלה להתיישבות של יהודים.
- אָרגן את הקונגרס הציוני הראשון בעיר בזל שבשווייץ בשנת 1897.
- בקונגרס הראשון התקבלה תוכנית בזל, שקבעה כי מטרתה של התנועה הציונית היא הקמת בית מולדת (הכוונה למדינה) בארץ ישראל בהסכמת המעצמות. תוכנית בזל הגדירה את הפעולות להשגת מטרה זו.
- בקונגרסים שאָרגן ייסד תנועה לאומית שפעלה באופן גלוי וְכִלְלָה יהודים מקהילות ברחבי העולם.

- הקים את ההסתדרות הציונית העולמית ובה מוסדות דמוקרטיים נבחרים.
- הרצל נבחר לנשיא הראשון של ההסתדרות הציונית.
- בפעילות הדיפלומטית שניהל הרצל ביקש להשיג צ'רטר, ונפגש עם קיסר גרמניה, הסולטן העות'מאני, שר הפנים הרוסי ושר המושבות הבריטי.
- קיבל מבריטניה הצעה ליישב יהודים באוגנדה והציג אותה בקונגרס הציוני בשנת 1903. בקונגרס התעורר ויכוח סוער בעד קבלת ההצעה או נגדה.
- בהשפעת הוויכוח הציע כי הקונגרס כמוסד המתנהל באופן דמוקרטי יצביע בעד או נגד משלחת חקר למזרח אפריקה. ההצעה זכתה לרוב קולות. המתנגדים להחלטה קראו לעצמם "ציוני ציון".
- הודות לפעולות של הרצל החלה להיקלט בדעת הקהל העולמית ההבנה שגם לעם היהודי יש זכות להגדרה עצמית.
- אף שהרצל לא הצליח להשיג צ'רטר, הוא עורר בפעולות שלו עניין בבעיית העם היהודי אצל שליטים וגם בדעת הקהל העולמית.

ג. גישות בציונות

- בתנועה הציונית התפתחו גישות שונות להגשמת הציונות. בכל אחת מן הגישות האלה הוסברו הסכנות לחיים של היהודים בגולה.
- היו שטענו כי הסכנה להמשך הקיום של היהודים בגולה היא האנטישמיות והמצוקה הכלכלית במזרח אירופה.
- היו שטענו שהבעיה העיקרית היא הסכנה לקיום התרבות היהודית, ששומרת על הזהות המיוחדת של העם היהודי.
- הציונות המעשית דרשה עלייה מיידית לארץ ישראל והקמת יישובים.
- הציונות המדינית ביקשה להשיג אישור חוקי וגלוי להתיישב בטריטוריה מיוחדת ליהודים.
- הציונות הסינתטית טענה כי יש לפעול גם בדרך המדינית וגם בדרך המעשית באותו הזמן.
- הציונות הרוחנית תכננה להקים בארץ ישראל מרכז תרבותי-רוחני.

Handwritten text in German, partially obscured by a yellow background on the left side of the page.

Handwritten text in German, partially obscured by a blue background on the right side of the page.

פרק ג

פעילות לאומית בגולה ובארץ

ישראל עד פרוץ מלחמת העולם הראשונה (1914)

מה בפרק?

- א. דפוסי הפעולה של התנועה הציונית בגולה.
- ב. עלייה לארץ ישראל בשנים 1881-1914.
- ג. התיישבות ובניית חברה בארץ ישראל בשנים 1881-1914.

הפעילות הלאומית היהודית התחילה עוד לפני שהתכנס הקונגרס הציוני הראשון בשנת 1897. הפעילות הייתה גם בקהילות של היהודים בגולה וגם בארץ ישראל.

האם שאלתם את עצמכם למה אנחנו קוראים "פעילות לאומית"? האם יש דמיון בין הפעילות הלאומית בקהילות היהודים בגולה לבין הפעילות הלאומית בארץ ישראל? האם יש שוני ביניהן?

כאשר תלמדו את הנושאים בפרק זה תוכלו לחשוב על שאלות אלו ולבחון מושגים הקשורים בפעילות הלאומית היהודית שנוצרו לפני יותר ממאה שנים, ולחשוב על משמעותם בימינו.

פעילות פותחת

1. לפניכם רשימה של פעולות לאומיות:
 - הקמת כיתה ללימוד עברית בקהילה בגולה, תרומה לקרן קימת לישראל, תשלום דמי חבר להסתדרות הציונית, הקמת יישוב בארץ ישראל, הקמת בית ספר עברי בארץ ישראל, עלייה לארץ ישראל, נטיעת פרדס בארץ ישראל, הפצת עיתון עברי בקהילה בגולה. מיינו את הפעולות לשתי קבוצות וכתבו כותרת לכל קבוצה.
2. אילו פעולות לאומיות יהודיות היו בקהילה שהגעתם ממנה לישראל? תוכלו לשאול גם את בני המשפחה שלכם.

א. דפוסי הפעולה של התנועה הציונית בגולה והוויכוח שעוררו

היכן פעלו אגודות לאומיות ובאיילו תחומים?

הפגיעה הפיזית והכלכלית ביהודים בקיסרות הרוסית הביאה להקמת **אגודות לאומיות**. בדרך כלל בְּשִׁמּוֹת של האגודות הלאומיות היו המילים "ציון" או "ישראל" והם ביטאו את הקשר לארץ ישראל ואת הרצון לחזור אליה. כאלה היו לדוגמה האגודות **אהבת ציון**, **שיבת ציון** ו**שארית ישראל**.

בשנת 1884 כשישים אגודות לאומיות יהודיות פעלו בסתר בתחום המושב ברוסיה. אגודות כאלה קמו גם ברומניה בהשפעת המדיניות האנטישמית של השלטון. בהדרגה הוקמו אגודות לאומיות במדינות במרכז אירופה ובמערב אירופה: אוסטרו-הונגריה, גרמניה, שווייץ, צרפת ובריטניה. כאשר קמה ההסתדרות הציונית הצטרפו אליה האגודות, והן בחרו נציגים לקונגרסים.

חֲבֵרֵי האגודות הלאומיות אָרְגְּנוּ שיעורים ללימוד עברית, ערכו מסיבות בחגים, כָּתְבוּ וְהִפִּיעוּ ידיעות על הנעשה בתנועה הציונית ובארץ ישראל בעיתונים מיוחדים. האגודות הלאומיות עסקו גם בפעולות רוֹחָה בקהילות – הן תמכו במשפחות נזקקות, חילקו מזון לקראת החגים, וגם עזרו למשפחות עניות שרצו לעלות לארץ ישראל.

נוסף על כך נוסדו אגודות מיוחדות שהחברים בהן היו סטודנטים יהודים. האגודות האלה קמו גם מפני שאגודות הסטודנטים באוניברסיטאות סירבו לקבל יהודים. האגודות הכשירו את הסטודנטים לעלייה לארץ ישראל ולפעילות ציונית בקהילות. כזו לדוגמה הייתה **אגודת קדימה**, שקמה בשנת 1882 בווינה שבאוסטריה. גם אגודות ספורט ביטאו את הלאומיות היהודית. לדוגמה: ב־1898 קם בברלין שבגרמניה **מועדון הספורט בר כוכבא**.

אגודות לאומיות קמו גם בקהילות היהודיות בארצות האסלאם, אבל בארצות אלה עדיין לא היו תהליכים של תיעוש וחילון, ולא התנהלו מאבקים לאומיים כמו שהיו באירופה. היהודים בארצות האסלאם לא ניהלו מאבק לאמנציפציה כפי שניהלו יהודים במדינות אירופה. הם גם לא התמודדו עם סכנה לקיום הפיזי שלהם כפי שהתמודדו היהודים במזרח אירופה.

בשנת 1895 קמה באיסטנבול שבטורקיה אגודת הספורט **מכבי**, ובשנת 1897, זמן קצר לאחר הקונגרס הציוני הראשון, קמה בקהיר שבמצרים **אגודת בר כוכבא**. במצרים קמו גם תנועות נוער ציוניות: **ילדי הרצל** ו**אלטנוילנד** – שמות שביטאו את הכבוד הגדול להרצל. בתנועות הנוער הייתה פעילות חברתית, והילדים למדו עברית והיסטוריה של עם ישראל. אגודות ציוניות קמו גם בקהילות בצפון אפריקה, וגם להן ניתנו שמות שביטאו את הקשר לארץ ישראל. לדוגמה: ב־1900 הוקמה בעיר מוגדור במרוקו **אגודת שערי ציון**. ובעיר פֶּאֵס שבמרוקו אגודת **חיבת ציון**.

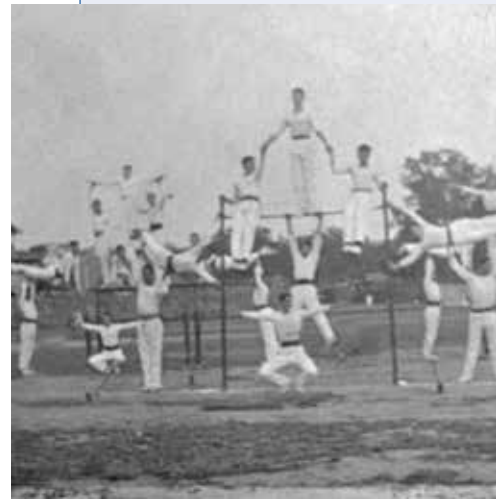
כיצד ביטאו מסגרות החינוך את הפעילות הלאומית?

בשנת 1898 החלו לפעול בדרום רוסיה **חדרים מתוקנים**, שבהם קיבלו הילדים בצד החינוך המסורתי גם חינוך ציוני. הילדים היהודים למדו ב**חדר** המסורתי את לימודי הקודש. גם בחדרים המתוקנים למדו הילדים לימודי קודש. אבל בשונה מהחדר המסורתי, בחדר המתוקן למדו הילדים את השפה העברית המתחדשת, את ההיסטוריה של עם ישראל ומקצועות כלליים. המורים בחדרים המתוקנים היו צעירים משכילים חֲבֵרֵי התנועה הציונית. היו חדרים מתוקנים שלמדו בהם גם בנות, והיו גם מעט חדרים מתוקנים לבנות בלבד.

מספר החדרים המתוקנים הלך וגדל, אבל רוב הילדים למדו בחדר. השלטון הרוסי התנגד לפעילות הלאומית שמתקיימת בחדרים המתוקנים. לכן ב־1901 אסר השלטון להקים חדרים מתוקנים חדשים ולהרחיב את החדרים הקיימים.

בר כוכבא

לוחם מְמַנְהִיגֵי המרד
ברומאים בשנת 132. המרד
נכשל,
והיו לו תוצאות חמורות.
התנועה הציונית, שרצתה
להציג גיבורים יהודים, יצרה
סביב הדמות שלו מיתוס של
לוחם וגיבור יהודי.

**מתעמלי אגודת ספורט מכבי
במפגן ספורט באיסטנבול,
טורקיה, 1914**

חדר

מסגרת לימוד לבנים בבית
של המלמד או בבית הכנסת.
הילדים התחילו ללמוד בגיל
שלוש. הם למדו לקרוא את
אותיות האל"ף-ב"ת ותורה.
הלימוד היה בעיקר על ידי
שיון – חזרה כמה פעמים
על הגלמד כדי לזכור אותו.

חדר מתוקן, דובינסק, רוסיה, 1915

1. מה מספרת התמונה על התלמידים בחדר המתוקן?
2. מה מספרת התמונה על המורים בחדר המתוקן?
3. כיצד התמונה מביאה את האלמנט שבהו חדר מתוקן?

כיצד עודדו העיתונות והספרות את הפעילות הלאומית?

העיתונות שהופצו בקהילות של היהודים ביטאו את הפעילות הלאומית. שניים מהעיתונים הם: **הצפירה** - שיצא לאור בפעם הראשונה בשנת 1862 בפולין (שהייתה תחת שלטון רוסיה) - ו**השלח** - שיצא לאור בפעם הראשונה בשנת 1896 ברוסיה.

בעיתונים היה מדע על הפעילות הלאומית בקהילות בגולה ובארץ ישראל. הרעיונות הלאומיים הוצגו במאמרים מעוררי מחשבה ועוררו ויכוח בין הקוראים. סופרים ומשוררים כתבו סיפורים ושירים בעברית וביטאו בהם רעיונות לאומיים. יצירות הספרות התפרסמו בעיתונים וגם בספרים. הסופרים והמשוררים תיארו את הגעגועים לארץ ישראל ואת הסבל בחיים בגלות. בין המשוררים התפרסם **חיים נחמן ביאליק**, ובין הסופרים התפרסם **אברהם מאפו**.

מהי עבודת ההווה?

הפעילות של האגודות הלאומיות בקרב היהודים במקומות מגוריהם נקראה **עבודת ההווה**. פעילות זו התבצעה יום-יום, וכתוצאה ממנה התחזקו אצל היהודים הֶרְגֵשׁ הלאומי והתודעה הלאומית - הידיעה וההבנה שהם שייכים לעם אחד שיש לו היסטוריה, תרבות ושפה משותפות. עבודת ההווה עוררה ויכוח בתנועה הציונית. מי שהיו בעד עבודת ההווה טענו שצריך לעזור ליהודים בקהילות, לחזק אצלם את הרעיון הציוני וללכד אותם סביב התנועה הציונית. לעומתם המתנגדים לה טענו כי יש להתרכז בפעולות להשגת צ'רטר על ארץ ישראל. היו גם מתנגדים שטענו כי יש להתארגן ולהכשיר אנשים לקראת עלייה לארץ ישראל.

בשנת 1906 התכנסה ועידה ציונית, והיא קבעה כי עבודת ההווה היא חלק מן הפעילות של הציונות. הוועידה הדגישה כי ההסתדרות הציונית פועלת גם להשגת צ'רטר וגם לחיזוק הקהילות היהודיות בגולה.

1. באילו קבוצות בציבור היהודי פעלו האגודות הלאומיות? מה תוכלו להסיק מכך?
2. הציגו פעולות של האגודות הלאומיות ומיינו אותן לתחומי חיים.
3. בחרו שמות של שתי אגודות לאומיות והסבירו מהו הרעיון בכל שם.
4. מדוע לדעתכם קראו לפעילות של האגודות הלאומיות בקהילות בשם "עבודת ההווה"?
5. א. מה טענו התומכים בעבודת ההווה? מה טענו המתנגדים לה?
ב. כיצד נפתרה המחלוקת?
6. באיזו מן העמדות בשאלת עבודת ההווה אתם תומכים? הסבירו את תשובתכם.
7. האם עבודת ההווה חיזקה את הצינונות או החלישה אותה? הסבירו את דעתכם.

ב. העלייה לארץ ישראל בשנים 1881–1914

מתי התחילו להגיע לארץ ישראל העליות הלאומיות?

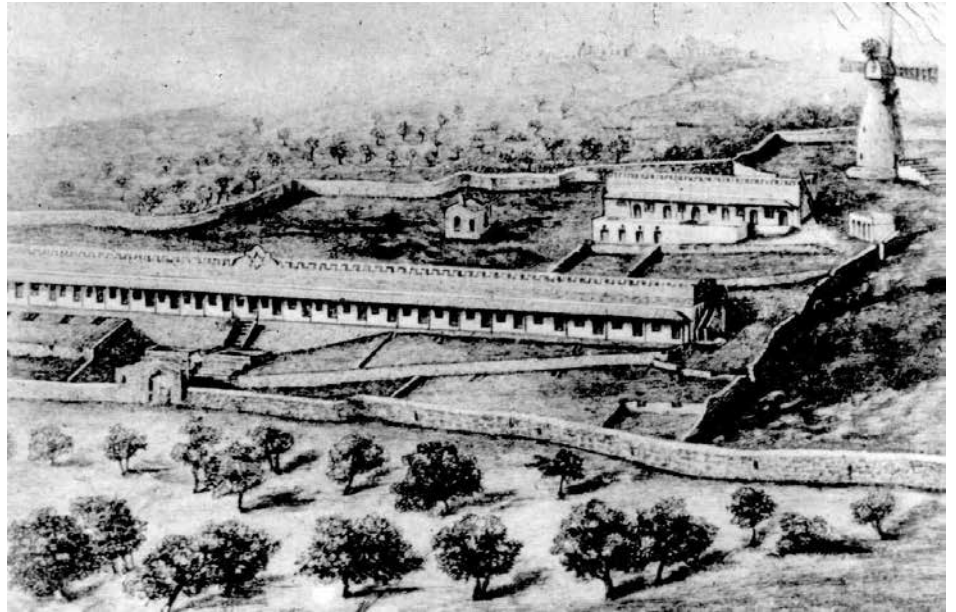
משנת 1881 התחילו להגיע לארץ ישראל יהודים שהייתה להם תודעה לאומית והיו להם שאיפות לאומיות. הם רצו לחיות בארץ ישראל – המולדת ההיסטורית של העם היהודי – וחלמו על מדינה. העלייה נעצרה בשנת 1914, כשהתחילה מלחמת העולם הראשונה. בזמן המלחמה נסגרו גבולות בין מדינות, והנסיעה בדרכי היבשה ובדרכי הים הייתה מסוכנת.

היהודים הבאים לגור בארץ ישראל נקראים **עולים**, ולא מהגרים – ומכאן גם המושג **עלייה**, ולא הגירה. המושג "עלייה" נמצא כבר בתורה. למשל, על בואו של אברהם אבינו לארץ ישראל נאמר בבראשית (יג, א): "וַיַּעַל אַבְרָם מִמִּצְרַיִם". המילה "עלייה" מדגישה כי העולה מגיע לארץ ישראל כדי לתרום לבניין האומה והארץ, ואינו דומה למהגר, שמבקש לשפר את תנאי החיים שלו.

מה הייתה המציאות בארץ ישראל כשהגיעו אליה העולים בעליות הראשונות?

העולים בעליות הראשונות לא הגיעו לארץ ריקה מתושבים. בשנת 1881 חיו בארץ ישראל כ־400 אלף ערבים וכ־25 אלף יהודים, ושלטה בה **האימפריה העות'מאנית**. עד 1881 היהודים עלו לארץ ישראל בעיקר מסיבות דתיות: הם רצו לחיות בארץ הקודש ולהיקבר בה. רוב היהודים התרכזו בארבע ערים: ירושלים, חברון, צפת וטבריה – ערים הנקראות **ארבע ערי הקודש**. בערים אלו גרו גם ערבים וגם יהודים. רוב היהודים שגרו בערי הקודש חיו בעוני והתפרנסו בעיקר מתרומות ששלחו יהודים מהגולה. רוב הערבים חיו בכפרים, ורמת החיים שלהם הייתה נמוכה.

עוד לפני העליות הלאומיות בנו יהודים שכונות חדשות מחוץ לחומות ירושלים. לדוגמה: **משכנות שאננים** הוקמה בשנת 1860. הם גם הקימו יישובים חדשים. לדוגמה: **פּתח תקוה** הוקמה בשנת 1878. המתיישבים בשכונות וביישובים החדשים ביקשו להתפרנס מהעבודה שלהם. ואולם, הניסיונות הראשונים להקים יישובים נכשלו.

שכונת משכנות שאננים, ירושלים

1. על פי התמונה, כיצד ביקש מתכנני השכונה לספק ביטחון לתושבי השכונה?

2. השכונה מורכבת מחנה אחד אוכל. מדוע לבנותה היא תוכננה כך?

3. א. בקצה השכונה עומדת טחנת דגים. מה היה השימוש בה?

ב. מה לבנותה הייתה הסיבה לכך שניסו השכונה הקימו טחנת דגים? איזה חיידק הם ביטאו באמצעותה?

4. א. הסבירו החלוקים שלכם את ים השכונה. היערכו בחילוקי. ב. מה צעתכם על שם זה?

מה היו הגורמים לעליות בשנים 1881-1914?

בשנים 1881-1914 הגיעו לארץ ישראל כ-55 אלף יהודים, בעיקר ממזרח אירופה. הם הגיעו בשני גלי עלייה:

- העלייה הראשונה - בה הגיעו כ-25 אלף עולים בשנים 1881-1903.
- העלייה השנייה - בה הגיעו כ-30 אלף עולים בשנים 1904-1914.

את העליות מכנים "עלייה ראשונה" ו"עלייה שנייה" לפי סדר ההגעה לארץ ישראל. העולים הגיעו בעיקר מרוסיה ומרומניה, ומעטים מארצות האסלאם, בעיקר מתימן. רבים מהעולים בעליות אלו עזבו את ארץ ישראל לאחר זמן קצר כי תנאי החיים בה היו קשים.

העלייה לארץ ישראל, כמו כל הגירה של אנשים ממקום למקום, הייתה קשורה בשלושה סוגים של גורמים:

- גורמי דחיפה:** המצב שדוחף אנשים לעזוב את המולדת שלהם או את המקום שגרו בו. גורמי הדחיפה מסבירים מדוע יהודים עזבו את הארץ שנולדו או גרו בה.
- אפשרויות הגירה:** אל אילו מדינות יכלו לעבור אנשים שהחליטו לעזוב את המולדת שלהם או את הארץ שגרו בה.

ג. **גורמי משיכה:** המצב בארץ מסוימת שמשפיע על אנשים לבחור לעבור אליה. כלומר, גורמים אלו מסבירים מדוע בחרו לעלות (או להגר) דווקא לארץ ישראל.

מה דחף את העולים לעזוב את מולדתם ולהגיע לארץ ישראל? מדוע לא היגרו לאמריקה כמו רוב היהודים שעזבו את מזרח אירופה באותן השנים?

גורמים אחדים דחפו את העולים לצאת ממזרח אירופה ומשכו אותם לעלות לארץ ישראל:

- א. **גילויי אנטישמיות במזרח אירופה** - ברוסיה בסוף המאה התשע־עשרה ובתחילת המאה העשרים אירעו אירועים אנטישמיים קשים שהבהירו ליהודים שהחיים שלהם בסכנה ודחפו אותם לצאת מהמדינה. למדנו על גל הפרעות סופות בנגב שהתרחש בשנת 1881 באוקראינה ועל הפוגרום בקייב ב־1903. בפרעות אלו השלטון והמשטרה לא הגנו על היהודים. המדיניות האנטישמית התבטאה גם בחוקים שצמצמו את מקומות המגורים של היהודים בתחום המושב והטילו הגבלות קשות על חיי הכלכלה של היהודים ועל הלימודים של הצעירים במוסדות השכלה גבוהים (עמ' 35).
- גם המצב של היהודים ברומניה, שקיבלה עצמאות ב־1881, היה גרוע. היו להם זכויות מעטות, הם סבלו מגילויי אנטישמיות והופלו לרעה.
- ב. **מצוקה כלכלית במזרח אירופה** - המדיניות האנטישמית פגעה באפשרויות הפרנסה של היהודים במזרח אירופה והחמירה את העוני והמצוקה הכלכלית של היהודים. היהודים הבינו כי לא יוכלו להמשיך לחיות במזרח אירופה וחיפשו פתרון. רבים היגרו לארצות הברית, רק כשני אחוזים מכל המהגרים החליטו לעלות לארץ ישראל (עמ' 35).
- ג. **ההתעוררות הלאומית** - הפעילות של האגודות הלאומיות במזרח אירופה משנות השמונים של המאה התשע־עשרה עודדה את היהודים לעזוב את מזרח אירופה ולעלות לארץ ישראל. כינוס הקונגרס הציוני הראשון ב־1897 ותוכנית ב־זל, שקבעה כי מטרת הציונות היא הקמת בית מולדת (הכוונה למדינה) בארץ ישראל, משכו את היהודים לארץ ישראל. אצל היהודים התחזקו התקוות לפתרון מדיני קרוב במולדת ההיסטורית שלהם. עם זאת יש להדגיש כי עולי העלייה הראשונה החלו להגיע לארץ ישראל ב־1881, עוד לפני כינוס הקונגרס הציוני הראשון.
- ד. **משבר בתנועה הציונית** - הוויכוח הסוער על תוכנית אוגנדה בקונגרס הציוני ב־1903 והחשש מקבלה של התוכנית זירזו את היהודים לעלות לארץ ישראל. הם רצו להוכיח שהציונות יכולה להתקיים רק במולדת ההיסטורית של העם היהודי - בארץ ישראל. גם הזעזוע והכאב שחשו יהודים רבים בגלל מות הרצל ב־1904 השפיעו על ההחלטה לעלות.
- ה. **קריאה מארץ ישראל** - פעילים מהתנועה הציונית קראו ליהודים לעלות לארץ ישראל. במיוחד התפרסמה אצל צעירים ברוסיה הקריאה של המורה יוסף ויתקין מכפר תבור בשנת 1905. ויתקין קרא להם לעזוב את המקומות שגרו בהם, לעלות לארץ ישראל ולעזור בבניין הארץ. כנראה קריאה זו משכה צעירים לעלות לארץ ישראל.

המורה והפעיל הציוני יוסף ויתקין

סיבות לעלייה לארץ ישראל

א. ממכתבו של זאב דובנוב ב־1882. עלה לארץ ישראל ב־1882 מרוסיה

האומנם אתה סבור (חושב) כי המטרה היחידה של נסיעתי לכאן היא להגיע לסידור עצמי (לדאוג רק לעצמי)? לא!

המטרה שלי, כמו של רבים אחרים, היא נשגבה (עליונה), רחבה ועצומה (גדולה), המטרה הסופית היא להשתלט במשך הזמן על ארץ ישראל ולהחזיר ליהודים את העצמאות המדינית, אשר אבדה להם זה כאלפיים שנה. אל נא תצחקו, אין זו הִנָּה (דמיון)!

(מעובד על פי יצחק מאור, התנועה הציונית ברוסיה מראשיתה ועד ימינו, ירושלים: מאגנס והספרייה הציונית, תשמ"ו, עמ' 60.)

ב. מזיכרונותיו של שלמה צמח. עלה לארץ ישראל ב־1904 מפולין הרצל כבר היה אז חולה לב, ומת לפתע פתאום. אבל ירד על כל יהדות רוסיה, אפילו על היהודים שלא היו ציונים – אבל כזה לא היה כמוהו במשך מאות שנים. עם מותו הבנו מה גדול היה הקסם באישיות שלו, מה רבים היו הלבבות שכבש בקסם הופעתו. אנו בכינו כילדים שהתייתמו (נעשו יתומים) פתאום מאביהם. אותה שעה התחזק בי מאוד הרצון לנסוע לארץ ישראל.

(מעובד על פי שלמה צמח, סיפור חיי, ירושלים: דביר, תשמ"ג, עמ' 31.)

1. מהו הזרם הציוני? אלו לארץ ישראל בכל אחת מן המקורות?

2. באיזו עליונה אלו לארץ ישראל הכותבים על מקורות אלו?

3. מה צאתכם על מקורות היסטוריים אלו? כמה הם ציונים? כמה הם פלונים?

מה היו המאפיינים של העולים בעליות הראשונות?

רוב העולים בעלייה הראשונה היו משפחות, ורובן דתיות. העולים היו בני המעמד הבינוני – בעלי מלאכה, סוחרים, פקידים, מורים – ורבים התיישבו בערים: יפו, חיפה וירושלים. רק עולים מעטים הגיעו כקבוצות מן האגודות של חובבי ציון, והם פנו להקים יישובים חקלאיים. עולים מעטים אלו נשמרו בזיכרון הלאומי כמאפיינים את העלייה בתקופה זו. לכן העלייה הראשונה נחשבת לעליית חובבי ציון.

מכל אגודות חובבי ציון בלטה אגודת ביל"ו. שם האגודה לקוח מפסוק בספר ישעיה (ב), (ה): "בית יעקב (עם ישראל)! לָכֵן וְנִלְכָּה". את אגודת ביל"ו ייסדו ב־1882 בעיר הַרְקוֹב שבאוקראינה סטודנטים יהודים שהושפעו מן הסופות בנגב. לאגודה התקבלו רק צעירים רווקים עד גיל 25. חברי האגודה תכננו לעסוק בארץ ישראל בעבודת אדמה ובמלאכה. ב־1882 עלו לארץ ישראל 14 חברי ביל"ו: בחורה אחת ו־13 בחורים. בניגוד לרוב העולים בעלייה הראשונה, שהגיעו במשפחות, חברי ביל"ו היו יחידים, רווקים, והתרחקו מן העולם היהודי הדתי שגדלו בו.

גם רוב העולים בעלייה השנייה היו בני המעמד הבינוני, וגם רבים מהם פנו להתיישב בערים. רק מעטים מן העולים היו צעירים, רווקים ורווקות שעלו כיחידים בלי משפחה. הם רצו להיות פועלים, לא להיות בעלי רכוש ולא לנצל עבודה של אחרים. העולים האלה קיוו להקים בארץ ישראל חברה ציונית סוציאליסטית שמבוססת על צדק ושוויון. הם התרחקו ממצוות הדת, אף על פי שרובם למדו בחדרים ובישיבות והכירו היטב את המסורת היהודית. קבוצה זו מתוך העולים בעלייה השנייה היא שנשמרה בזיכרון הלאומי כמאפיינת את העלייה השנייה, ולכן העלייה השנייה נחשבת לעליית הפועלים.

מה היו הגורמים לעלייה של יהודים מתימן בשנים 1882-1914?

בשנת 1882, שנת תרמ"ב לפי לוח השנה העברי, עלו לארץ ישראל כ־300 יהודים מתימן, והם התיישבו בירושלים. העולים רצו לתת משמעות לשנה שבה עלו לישראל ומצאו פסוק מהתנ"ך: "אֶמְרָתִי אֶעֱלֶה בְּתִמָּר" (שיר השירים ז, ט). המילה "בְּתִמָּר" רמזה לדעתם לשנת תרמ"ב, בשינוי סדר האותיות. לכן עלייתם נקראת **עליית אַעֲלָה בתמר**.

בירושלים סבלו העולים מתימן מקשיים רבים: התושבים הוותיקים בעיר חשדו שאינם יהודים בגלל צבע העור הפָּהָה שלהם וגם בגלל המבטא המיוחד של העברית שדיברו בה; הם התקשו להשיג עבודה ומקום לגור בו; הם סבלו מרעב וממחלות. אחדים מהם פנו לגור במערות קבֻּרָה בהר הזיתים וכעבור זמן בבתים שנבנו בשבילם בכפר סְלֶאֶן (כפר השילוח) הסמוך לחומת ירושלים.

מה היו הגורמים לעלייה של היהודים מתימן לארץ ישראל?

- א. **אמונה דתית** – במשך מאות שנים ביטאו יהודים בתימן בתפילות ובפיוטים את הגעגועים שלהם לארץ ישראל וחלמו להגיע לירושלים עיר הקודש. געגועים אלו התבססו על האמונה הדתית שלהם ומשכו את היהודים לעלות לארץ ישראל.
- ב. **מדיניות השלטון בתימן** – היהודים סבלו מגְזָרות שהוטלו עליהם: הסמכויות של בתי הדין של היהודים צומצמו; אסרו עליהם לעסוק בענייני כספים; כפו על ילדים יהודים יתומים להמיר את דתם לדת האסלאם; הם נאלצו לעבוד בעבודות בזזיות וסבלו ממצוקה כלכלית. מצב זה דחף את היהודים לעלות לארץ ישראל.
- ג. **ידיעות מארץ ישראל** – לתימן הגיעו שמועות על שינויים שמתרחשים בארץ ישראל, על עליית יהודים מאירופה לארץ ישראל, ואפילו על עזרה של הברון רוטשילד ליהודים בארץ ישראל (עמ' 71). ידיעות אלו עוררו אותם לחשוב שהגאולה מתחילה ושיש סיכוי לשפר את המצב הכלכלי שלהם בארץ ישראל, ומשכו אותם לארץ ישראל.
- ד. **קריאה מארץ ישראל** – בשנת 1911, בתקופת העלייה השנייה, יצא שמואל יבנאלי מארץ ישראל לתימן כדי לשכנע יהודים לעלות לארץ. בארץ ישראל חשבו שהיהודים מתימן יוכלו להשתלב בעבודה חקלאית ולהתחרות בפועלים הערבים. בעקבות השליחות של יבנאלי עלו עד 1914 כ־1,500 יהודים מתימן.

עולים מתימן בעבודה חקלאית
בבן שמן, 1912

על פי התמונה, מה אתם יכולים לומר על הצלילים? תוכלו להתייחס לסוג
העבודה, לכלי העבודה, לאלו.

1. לפניכם זוגות של מושגים. הסבירו במשפט מה הקשר ביניהם.
 - א. חובבי ציון - ביל"ו
 - ב. אעלה בתמר - תימנים
 - ג. עליית פועלים - עלייה שנייה
 - ד. עליית חובבי ציון - עלייה ראשונה
2. הציגו שני גורמים שדחפו יהודים לצאת מן המדינות שחיו בהן בשנים 1881-1914, ושני גורמים שמשכו אותם לעלות לארץ ישראל. הסבירו אותם.
3. מה היו המאפיינים של העולים בעליות הראשונות?
4.
 - א. הציגו שני גורמים לעלייה שלכם למדינת ישראל. היעזרו בבני משפחה.
 - ב. האם יש דמיון בין הגורמים לעלייה שלכם לארץ ובין הגורמים לעליות הראשונות? הסבירו.

ג. התיישבות ובניית חברה בארץ ישראל בשנים 1881-1914

מה מאפיין את היישובים החקלאיים בתקופת העלייה הראשונה?

רוב העולים בעליות הראשונה והשנייה התיישבו בערים. היו עולים שנשארו ביפו - עיר הנמל שדרכה נכנסו לארץ ישראל. עולים מעטים פנו להקים יישובים חקלאיים.

היישוב החקלאי האופייני לעלייה הראשונה הוא **מושבה**. המתיישב במושבה נקרא **איכר**. כל איכר קנה בכספו אדמה, והיא הייתה רכושו הפרטי. בחלקת האדמה שקנה האיכר הוא בנה בית מגורים ופיתח מִשְׁק חקלאי. המשק החקלאי כלל בעלי חיים: פְּרוֹת, עיזים ותרנגולות; וגם גידולים חקלאיים: מטעי פירות וגינת יֶרֶק. המושבה הראשונה, **ראשון לציון**, הוקמה בשנת 1882, וחמישה חודשים אחריה הוקמה **זיכרון יעקב**. בשנת 1882 גם הוקמה מחדש המושבה **פתח תקווה** (עמ' 62).

מפה 9:

יישובים שנוסדו בתקופת העלייה הראשונה והשנייה (1881-1914)

1. כתבו שורות של שאלה יישובים שנסדו בתקופת העלייה הראשונה. היצברו באינטרנט והסבירו את המקור של השמות.
2. כתבו שורות של שאלה יישובים שנסדו בתקופת העלייה השנייה. היצברו באינטרנט והסבירו את המקור של השמות.
3. האילו אצורים בארץ ישראל הקמו היישובים החדשים?
4. מרבית העולים בתקופת העלייה הראשונה והשנייה התיישו בערים: יפו, חיפה וירושלים.
 - א. זרו ערים אלו במפה. מה מאפיין אותן?
 - ב. מדוע אצעתכם התיישו העולים בהן?

המושבה זיכרון יעקב

1. מתי נוסדה זיכרון יעקב? מי היו מייסדיה? היצברו באינטרנט.
2. מה מקור השם של המושבה? היצברו באינטרנט.
3. מה אתם רואים בתמונה?
4. מהו סגנון הבנייה של הבתים המושבה? מה אצעתכם האפעה בנייתם?

עם אילו קשיים התמודדו עולי העלייה הראשונה?

כל מעבר מארץ לארץ מלווה בקשיים. גם העולים לארץ ישראל התמודדו עם קשיים. חלק מן הקשיים היו בכל העליות, וחלק אחר היה מיוחד לכל עלייה ועלייה.

החום הכבד של הקיץ בארץ ישראל הכביד מאוד על העולים, שלא היו רגילים לאקלים כזה. בהתחלה הם רכשו אדמות, אבל מִפְּיוֹן שהם לא הכירו את האזור ולא ידעו אם האדמות מתאימות להתיישבות חקלאית הם הפסידו כסף רב. לדוגמה: באדמות אחדות שקנו היו סלעים רבים ולא היה אפשר לזרוע ולשתול בהן. דוגמה אחרת: מחוסר ידע רכשו המתיישבים אדמות קרוב לביצות, שהיו בהן יתושים שהפיצו את מחלת הקִדְחָת. ועוד: לעולים לא היה ניסיון בשימוש בכלי העבודה, והם לא ידעו איך לבצע את העבודות החקלאיות - לזרוע את השדות, לשתול את המטעים, להקים משק חי ולטפל בבעלי החיים. נוסף לקשיים אלו סבלו המתיישבים מגנבות של ציוד חקלאי ובעלי חיים. כתוצאה מהקשיים גדלו ההוצאות הכספיות של האיכרים, והם נאלצו לבקש עזרה.

מדיניות השלטון העות'מאני הוסיפה על הקשיים של המתיישבים: השלטון העות'מאני הגביל את רכישת האדמות ואת הקמת המבנים, ואפילו הגביל את הזמן שבו יכלו העולים להישאר בארץ ישראל, לשלושה חודשים בלבד. כדי להתמודד עם המדיניות הזאת נאלצו המתיישבים לשלם שוחד לפקידי השלטון, ובדרך כלל ניצלו את האי־סדר ששרר באימפריה העות'מאנית ולא קיימו את פקודות השלטון.

קשיי החיים בפתח תקווה בימי העלייה הראשונה, מהזיכרונות של חנה לאה סגל מילדותה

כמה קשים היו לי החיים בזמן ההוא! כל הימים עברו עליי אם

בעבודת פֶּרֶךְ (עבודה קשה) או בקדחת [...] כמה סבלתי כל השנים שגרנו

בארץ ישראל [...] ואימי המסכנה כמה סבלה היא! והכול בדומייה (בשקט). בלי

התאוננות (תלונות) [...] עבודה קשה, דוחק (מחסור) נורא בכסף, ומחלות רבות.

(מעובד על פי מרגלית שילה, אתגר המיגדר: נשים בעליות הראשונות, ירושלים ובני

ברק: ספריית הילל בן חיים והקיבוץ המאוחד, 2007, עמ' 22).

1. כמה התבטאו הקשיים אלו פי הזיכרונות של חנה לאה סגל?
2. אלו פי זיכרונות הבה, כיצד התמודדה אִם המשפחה עם הקשיים?
3. מקור היסטורי זה הוא קטע מִסְפָּר זיכרונות אִם תקופת הילדות. מה הבעיות ההתבססות אִם זיכרונות כאשר מנסים להבין תקופה היסטורית?

כיצד עזר הברון רוטשילד למתיישבים?

כדי להתגבר על הקשיים פנו נציגי המתיישבים אל הברון אדמונד גיימס דה רוטשילד, שישב בצרפת, וביקשו ממנו עזרה. הברון היה בן למשפחה יהודית עשירה והסכים לתמוך במושבות. בתחילה לא ידעו המתיישבים מיהו התורם וכינו אותו הנדיב הידוע. מאוחר יותר נודע מיהו הנדיב והוא המשיך לתמוך במתיישבים בגלוי. הברון תמך במושבות ראשון לציון, זיכרון יעקב, יסוד המעלה, ראש פינה ופתח תקווה. הוא גם עזר להקים מושבות חדשות, לדוגמה מזכרת בתיה ובאר טוביה.

כדי לנהל את המושבות שלח הברון לארץ ישראל פקידים מצרפת. הברון גם שלח אגרונומים (מומחים לחקלאות) כדי שידריכו את האיכרים בעבודות חקלאיות. הם החליטו אילו גידולים חקלאיים יגדלו ובאיזו כמות, וקנו כלי עבודה למתיישבים. הפקידים קבעו את השלכר החודשי שתקבל כל משפחה, ולעיתים הענישו איכרים על ידי הפחתה בשלכרם. שיטת הניהול של המושבות נקראה שיטת החסות (שיטת האפוטרוֹפּוסות).

לשיטת החסות היו יתרונות: האיכרים למדו שיטות עבודה חקלאיות מאגרונומים מומחים, התנסו בעבודה בכלי עבודה חדישים, טיפחו את ענף המטעים ואפילו פיתחו תעשיית יין ביקבים בראשון לציון וזיכרון יעקב. אבל שיטת החסות גם יצרה בעיות: הפקידים שבאו מפרוץ זלזלו בעולים ממזרח אירופה, שנחשבו בעיניהם לבעלי תרבות שהרמה שלה נמוכה; הקושי העיקרי היה האכזבה של העולים – הם עלו לארץ ישראל וקיוו להיות עובדים שיוזמים ומייצרים ואינם תלויים באחרים. והינה, שוב הם מקבלים הוראות מפקידים ואגרונומים, ותלויים בהחלטות שלהם.

בשנת 1900 הסתיימה התמיכה של הברון במושבות. מאז ניהלה אותן חברת יק"א. משלב זה האיכרים ניהלו את המשק החקלאי בעצמם, והחברה עזרה לאיכרים שהיו להם קשיים ונתנה להם הלוואות.

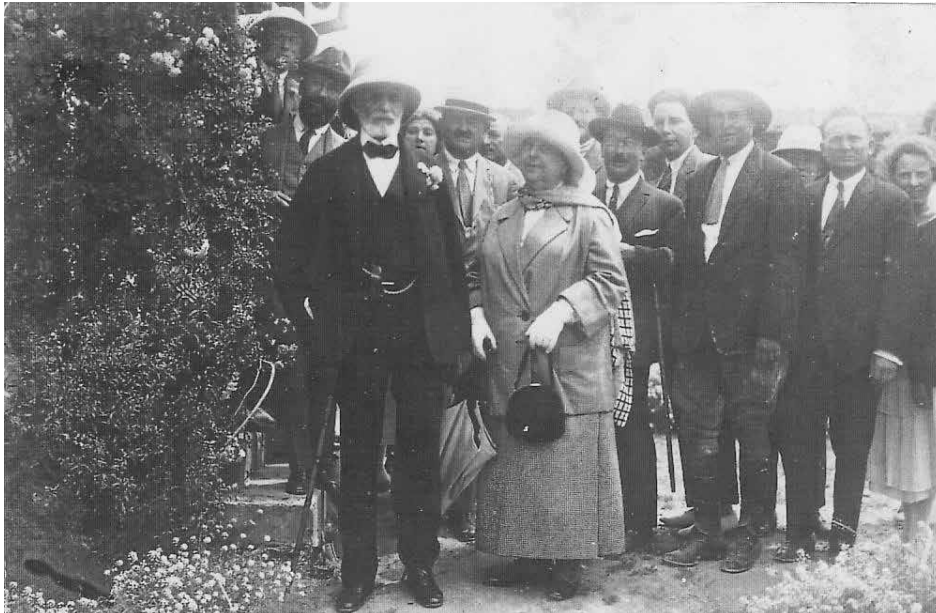

המושבה באר טוביה, 1898

1. מתי נוסדה באר טוביה? מי ייסד אותה? חפשו את התיאור באינטרנט.
2. מה מקור השם "באר טוביה"? חפשו את התיאור באינטרנט.
3. אילו חלקים של המושבה תוכלו לזהות בתמונה?
4. אילו כלי עבודה תוכלו לזהות בתמונה?
5. התבוננו באדם העומד במרכז התמונה ובאלהים. מיהו וצעתכם? הסבירו את צעתכם.

חברת יק"א

חברה להתיישבות יהודית שהקים בשנת 1891 הברון משה הירש. נקראת על פי האותיות הראשונות של השם שלה באנגלית: Jewish Colonization Association (JCA). החברה סייעה לארגן את ההגירה של היהודים ממזרח אירופה ואת ההתיישבות שלהם גם מחוץ לארץ ישראל.

הברון רוטשילד ואשתו מבקרים
במטעים של זיכרון יעקב
הברון אדמונד דה רוטשילד ביקר
בארץ ישראל חמש פעמים. הביקור
הראשון היה בשנת 1887 והאחרון
ב־1925.

1. גֵּאָרְדִי, עַל מַה מְעִיזִים הַבִּיקוּרִים שֶׁל הַבְּרִיטִישׁ רֹאטְשִׁילְד בְּאֶרֶץ יִשְׂרָאֵל?
2. רֹאטְשִׁילְד אָמַר עַל תְּחִיבַתָּהּ בְּמַוְשְׁבוֹת: "אֲנִי נִכְנָסְתִּי אֶל הָעֲנָיִן הַזֶּה בְּשֵׁבִיל לְנִסּוֹת לְהִבְדֹּק אִם אֶפְסֵר לְיִשֵּׁב יְהוּדִים בְּאֶרֶץ יִשְׂרָאֵל".
א. לְמַה לְצַדִּיקְכֶם הוּא הַתְּכַוֵּן?
- ב. הֲאֵם בְּמַבֵּט לְאַחֲרֵי הַבְּרִיטִישׁ יָכוֹל לְקַבֵּץ כִּי הַנִּסְיוֹן הַזֶּה לֵיָּחַד? נְחַמְנוּ.

כיצד התמודדו עולי העלייה השנייה עם הקשיים?

כמו העולים בעלייה הראשונה גם העולים בעלייה השנייה התקשו להתמודד עם תנאי החיים בארץ ישראל, אבל בעיקר הייתה מיוחדת להם ההתמודדות עם בעיית העבודה.

העולים הצעירים שעלו לארץ ישראל כיחידים ורווקים רצו להיות פועלים שכירים במושבות, אבל האיכרים במושבות העדיפו להעסיק את הפועל הערבי, ולא את הפועל היהודי. לפועל הערבי היו יתרונות רבים: שְׂכָר העבודה שלו היה נמוך מהשְׂכָר שביקש הפועל היהודי, היה לו ניסיון בעבודות חקלאיות, והוא היה רגיל לעבודה פיזית ממושכת ולאקלים בארץ ישראל. נוסף על כך, לפועל הערבי לא היו דרישות בשם אידיאולוגיה של שוויון וצדק חברתי, כמו שהיו לפועל היהודי. במצב זה הפועלים היהודים נלחמו לכיבוש העבודה מידי הפועלים הערבים. הם רצו להשיג עבודה עברית במושבות ולהקים שְׂכָבָה של פועלים חקלאים עברים.

הפועלים היהודים טענו שהאיכרים מעדיפים להעסיק את הפועל הערבי כי הם חושבים רק על הַרְוּחַ הַכִּלְכִּלִי - הם אינם חושבים על הַרוּחַ הַלְּאֻמִּי שְׂיִשְׁיֵגוּ כִּאֲשֶׁר יִבְנוּ אֶת אֶרֶץ יִשְׂרָאֵל עַל יְדֵי פּוֹעֲלִים עִבְרִים. האיכרים הודו כי הם מעדיפים להעסיק פועלים ערבים, וטענו שהפועלים היהודים אינם יודעים את העבודה, הם מפיצים רעיונות סוציאליסטיים ומזלזלים במצוות ובמנהגים של הדת היהודית. עם זאת, יש לציין כי היו איכרים שהעסיקו במשקים שלהם רק פועלים יהודים - לדוגמה הפרדסן יעקב קרול מפתח תקווה.

קשיים ליוו גם את העולים מְתִימֵן שהגיעו בתקופת העלייה השנייה וקיבלו עבודה במושבות. האיכרים חשבו שהעולים מתימן מנוסים בעבודות חקלאיות, ולכן יוכלו להתחרות בפועל הערבי. אבל בתימן היהודים עסקו בעיקר במלאכות, ולא הכירו את עבודת השדה. התימנים עבדו בהתמדה ובחריצות במושבות. למרות מסירותם לעבודה היחס אליהם במושבות היה מזלזל. הם חיו בעוֹנֵי כבד בצריפים, במחסנים ולעיתים גם ברפתות.

כדי לפתור את המצוקה של העולים מתימן הוקמו מחוץ למושבות שכונות מיוחדות רק לעולים מתימן - לדוגמה השכונה **שְׁעֵרִיִּים** ליד רחובות (היום היא חלק מהעיר רחובות) ומחנה יהודה ליד פתח תקווה (היום היא חלק מהעיר פתח תקווה). הפועלים התימנים עבדו ביום במושבות ובערב חזרו לבתיהם. בקרבת הבתים הקטנים שלהם הם עיבדו גינת יָרֵק קטנה (גינה שמגדלים בה ירקות) וגם החזיקו מעט בעלי חיים לצורכי המשפחה.

מה החשיבות של עבודת כפיים בארץ ישראל?

בקרבת העולים בעלייה השנייה בלטה דמותו של **אהרון דוד גורדון**. גורדון עלה מרוסיה לארץ ישראל בשנת 1904, בגיל 48. הוא היה מבוגר משאר העולים שעלו בעלייה השנייה, וגם הוא, כמו הצעירים שאיתו, היה חסר ניסיון בעבודה חקלאית. למרות זאת הוא עבד אצל איכרים בכמה מושבות, ובהן פתח תקווה וראשון לציון. העולים הצעירים שהתנתקו ממשפחותיהם התאספו סביבו וראו בו דמות אב, במקום ההורים שנשארו רחוק. הם האזינו לדבריו והתייעצו איתו, וראו בו מנהיג רוחני.

גורדון עוֹדָד את הצעירים לעסוק בעבודת כפיים: עבודת אדמה ומלאכות. הוא חשב שעבודות כפיים יצרניות - שבהן העובד מתאמץ, מזיע ויוצר - יפתחו ויחזקו את הקשר בין האדם לאדמה, וכך תהיה לָעַם זכות מוֹסְרִית על הארץ שלו.

על חשיבות עבודת כפיים בארץ ישראל, א"ד גורדון

רק דרך אחת, דרך של עבודה בידיים ממש, [...] מובילה אותנו אל התחייה הלאומית. אלפי קושאנים (מסמך המוכיח בעלות על אדמה) לא ייתנו לנו רכוש לאומי. עם קונה את האדמה שלו בעצמו על ידי כוחותיו הגופניים והרוחניים. עם פְּרָזִיטִי (טפיל שחי על חשבון אחרים) אינו עם חי.

(מעובד על פי א"ד גורדון, האומה והעבודה, ירושלים: הספריה הציונית, תשי"ב, עמ' 128).

1. הַצִּיּוֹן נִי יִמְאִיקִים לְחִשְׁבֹת שֶׁל עֲבֹדַת הַכֶּפִּיִּים מִתַּךְ הַדְּבָרִים אֲמֵר לֹרְצֹן.
2. הַסִּבִּירֹ מֵה הַקֶּשֶׁר בֵּין עֲבֹדַת כֶּפִּיִּים לְבֵין תְּחִיּוּה לְאֻמִּית.
3. בְּיִשְׂרָאֵל בִּשְׁנַת 2019 עֲסֻקִים בְּעֲבֹדַת כֶּפִּיִּים הַרְבֵּה מֵהַלְכֵי עֲבֹדַת מַחְזִינֹת שֶׁנֹּת. עַל פִּי הַמְקֹרֶ, מֵה הִיָּה אֲמֵר עַל כֶּךָ לֹרְצֹן?
4. מֵה צִעֲתֶכֶם עַל הַעֲמָדָה הַצֹּאֵת שֶׁל לֹרְצֹן?

1. תארו את צמותו של א"צ גורדון על פי האיור.
2. מה הפיע האומן נחום גוטמן האיור צמותו של א"צ גורדון בצדק זו?
3. תפרדו את המנהג כותרת המביעה את תפיסתו של א"צ גורדון. תואלו
ל 663 מן המקור.

מה מאפיין את היישובים החקלאיים בתקופת העלייה השנייה?

עזרה בהעסקה של העולים כפועלים הגיעה מהתנועה הציונית. בשנת 1907 החליט הקונגרס הציוני להקים את **המשרד הארצישראלי** - מוסד שיעסוק בענייני ההתיישבות בארץ ישראל (עמ' 55). היה זה שינוי בפעילות של ההסתדרות הציונית. עד הקמת המשרד הארצישראלי היא עסקה בעיקר בפעילות מדינית ולא בהתיישבות בארץ ישראל. בשנת 1908 הוקם ביפו המשרד הארצישראלי, ובראשו הד"ר **ארתור רופין**.

המשרד הארצישראלי הקים **חוות לאומיות** כדי להכשיר את העולים לעבודות חקלאיות. הודות להכשרה יכלו העולים להיקלט כפועלים במושבות או להקים יישובים חקלאיים. החוות הוקמו ב**בן שֶׁמֶן**, בחולדה ובכינרת על אדמות שרכשה **קרן קימת לישראל** (קק"ל). זהו מוסד שהקימה ההסתדרות הציונית כדי שיקנה אדמות בארץ ישראל. האדמות שרכשה **קרן קימת לישראל** נקראות **אדמות לאום**. לכל חווה היה מנהל ואגרונום, והוא לימד את הצעירים והצעירות את העבודות החקלאיות. הפועלים בחוות הלאומיות חיו בשיתוף: הייתה להם קופה משותפת, היה מטבח משותף, וההחלטות התקבלו באספת הפועלים בהצבעה.

קשיים ליוו את ניסיון ההתיישבות הזה: האקלים הקשה, הקדחת, מעשי השוד של ערבים, ונוסף על כך קשיים ביחסים בין מנהלי החוות לפועלים. כדי להתגבר על הקשיים ביחסים בין מנהלי החוות לפועלים הֶעֱלָה רופין תוכנית אחרת: מסירת שטח אדמה לניהול עצמי של הפועלים. הניסיון הראשון היה **באום ג'וני** - ממזרח לחוות כינרת, שם התיישבו שבעה פועלים. המשרד הארצישראלי נתן להם אדמות, כלי עבודה, זרעים ושתילים, והם יכלו להחליט החלטות על פי דעתם, ולפעול באופן עצמאי בלי כל קשר למנהל החווה ולאגרונום. הניסיון היה מוצלח! המתישבים באום ג'וני סיימו את השנה הראשונה ברווח גדול בהשוואה לחוות הלאומיות שניהלו מנהלים ואגרונומים.

ההצלחה באום ג'וני הובילה לצורת התיישבות חדשה - **קבוצה**. הקבוצה היא יישוב חקלאי שיתופי שהוקם על אדמות לאום. את הקבוצה ניהלו המתישבים, והם התפרנסו מהעבודה העצמית שלהם, ללא ניצול אחרים. את העבודה בקבוצה ביצעו רק החברים, ולא פועלים שכירים.

כל חברי הקבוצה התחלקו ביניהם באופן שווה באוכל, בבגדים ובמקום מגורים, בלי קשר לעבודה שביצעו ולתרומה שלהם לכלכלה של הקבוצה. את הקבוצה הראשונה יסדו בשנת 1910 באום ג'וני 12 מתיישבים. כעבור כשנה נקרא המקום **דגניה**. ב־1913 הפכה גם חוות כינרת לקבוצה ונקראה **קבוצת כינרת**.

הקבוצה התבססה על רעיון השיתופיות, שקבע כי כל אחד תורם לפי יכולתו ומקבל לפי צרכיו. בקבוצה היו קופה משותפת, חדר אוכל משותף, מכבסה משותפת. כאשר נולדו התינוקות הראשונים הוקם גם בית הילדים – ובו גדלו הילדים, למדו וישנו במנותק מההורים, ופגשו אותם מדי יום בשעות קבועות. את ההחלטות של הקבוצה החליטה אספת החברים. הדיונים בה התנהלו בגלוי, וההחלטות התקבלו בהצבעה, על פי רוב קולות.

הצריף באום ג'וני, 1910
תמונה זו נותרה בזיכרון
ההיסטורי הלאומי כסמל
להתיישבות השיתופית.

עם אילו קשיים התמודדו הנשים העולות?

הנשים שעלו בעלייה הראשונה עם המשפחות שלהן לא רצו להיות איכרות ולעסוק בחקלאות. הן עסקו בעבודות שהיו מאפרות כעבודות של נשים, והיו אחראיות לגידול הילדים ולעבודות הבית. נוסף על הקשיים שהתמודדו איתם כל העולים, הנשים התמודדו עם קשיים רבים בסביבה החדשה והזרה: מחלות ילדים, מוצרי מזון לא מאכרים ותנאי היגיינה ירודים. כשהתבססו המושבות והתנאים הכלכליים השתפרו התחילו נשות איכרים לנהל אורח חיים בארגוני – להתלבש על פי האופנה באירופה, לצאת לבילויים בעיר – והטילו את עבודות משק הבית שלהן על ערביות או על עולות מתימן.

לעומתן, לכמה מן הצעירות הרווקות שעלו בעלייה השנייה היו שאיפות אחרות: הן רצו להיות פועלות חקלאיות, שיש להן זכויות שוות לחבריהן הפועלים. אבל האיכרים לא האמינו שהן יכולות לבצע את עבודות השדה וסירבו להעסיק אותן. אפילו הפועלים התעלמו מן הבקשות שלהן להיות פועלות וזלזלו בהן – הם חשבו שנשים צריכות לעסוק רק בעבודות משק הבית המיועדות להן: מטבח, כביסה, ניקיון ותפירה.

חנה מייזל, אגרונומית שעלתה לארץ ישראל ב־1909, פעלה למען שילוב נשים בעבודות חקלאיות: בעזרת המשרד הארצישראלי היא הקימה ב־1911 במושבה כינרת את **חוות העלמות** – בית ספר חקלאי לבנות. בבית הספר למדו התלמידות עבודות חקלאיות: גידול ירקות וטיפול בבעלי חיים. הן גם למדו שם עבודות משק בית: בישול, ניקיון ותפירה.

חנה מייזל חשבה שצריך לחנך את התלמידות להיות חקלאיות שמכירות את העבודות החקלאיות ועוסקות בעבודות שמתאימות לאישה. הלימודים בחוות העלמות התקיימו בעברית, וכל מחזור לימודים נמשך שנתיים. בית הספר פעל כשש שנים, עד שנת 1917, ושבעים הבוגרות שלו התפרסמו בזכות המומחיות שלהן בעבודות חקלאיות.

חנה מייזל ותלמידותיה בחוות
העלמות
חנה מייזל יושבת בשורה האמצעית
במרכז. 1912

נשים מספרות על חייהן בתקופת העלייה השנייה

שרה מלכין: שניים הרעיונות שהביאו אותי לארץ ישראל: מטרת
הציונות היא לחיות בארץ ישראל; וכל אדם בארץ ישראל חייב לעבוד
עבודת אדמה, לעבוד וליצור.

תחיה ליברסון: הפועלים פה מכירים בזכות האישה להיות רק למבשלת [...] והיא
הייתה גם מבשלת בקבוצות, אלה הם לגמרי חיי כלבים. בקיצור הפועלים פה
רוצים בשעבוד (עבודת) המבשלת! אין לה זכות אדם!
חיותה בוסל: שונה היה המצב של האישה כאשר באה לארץ ישראל ממצב הצעיר.
הצעירים סבלו הרבה מתנאים קשים. אולם לא ראו נגדם יחס של שלילה וביטול.
זהבה גולדברג: הלכתי לעבודה אצל תופרת. [...] ויום שאלתי את עצמי: האם
לשם כך באתי לארץ ישראל וגרמתי כל כך הרבה צער לאימי?
שרה קריגסר: הפירוש של עבודה חקלאית היה בעינינו להיות שוות עם הבחורים.
[...] אותו זמן היה מקובל כי בכל יישוב חקלאי עובדות שתי פועלות, אשר תפקידן
היה לבשל מרק ודייקה בסירים גדולים על ענפי עצים בחוץ.

(מלוקט ומעובד ממקורות שונים).

1. הַצִּיּוֹן הַלֵּה קַיִים הַמְיוֹחֲדִים אֲנִים בְּעִלְיֵה הַשְּׁנִיָּה.
עַל הַזְּבָרִים לֵאמֹר מִי אֵהְיִים אֲתֶם מִתְּבַסְסִים?
2. מִה הָיוּ הַרְצִיּוֹנוֹת שֶׁהֵנְחוּ אֶת הַנְּשִׂים בְּעִלְיֵה הַשְּׁנִיָּה?
עַל מִה אֲתֶם מִתְּבַסְסִים?
3. טַאָנִים שֶׁהַנְּשִׂים בְּעִלְיֵה הַשְּׁנִיָּה הָיוּ פּוֹרְצוֹת דְּרָק.
א. מִה הַמַּשְׁמָעוֹת לֵאמֹר בִּיטוּי זֶה? תֹּכְלוּ אֶהְיֶזְכֵּר בְּאִינְטֵרְנֵט.
ב. הָאֵם אֲדַעְתֶּכֶם בִּיטוּי זֶה מִתְּאִים אֲנִים בְּעִלְיֵה הַשְּׁנִיָּה? הַסְבִּירוּ.
4. אֲעֻלִים (אוּלְמֵהֲלָרִים) יֵשׁ קַיִשׁ רַב לְהַשְׁתַּלֵּב בְּעֹבְדֵי הָאָרֶץ הַחֲדָשָׁה.
הָאֵם מִצֵּב כִּזֶּה הָיָה לָם בַּמַּשְׁפָּחָה שְׁלֵכֶם? בַּמַּשְׁפָּחוֹת לֵאמֹר קְרֹאִים
וְחֹבְרִים שְׁלֵכֶם? סִפְרוּ עַל כֵּךְ.

כיצד ביטאה הקמת תל אביב את התחדשות ההתיישבות?

כפי שכבר למדנו, רוב העולים שהגיעו בעליות הראשונות פנו לערים. רבים מהם נשארו לגור ביפו, עיר הנמל שאליה הגיעו באונייה לארץ ישראל. אחרים פנו לירושלים, לחברון, לצפת, לטבריה ולחיפה. כל הערים האלה היו ערים שהתגוררו בהן גם יהודים וגם ערבים.

תנאי החיים ביפו היו קשים: צפיפות, לכלוך, ושכר הדירה היה גבוה. מצב זה הביא להחלטה לבנות שכונה סמוך ליפו, שבה יגורו רק יהודים. השכונה שתכננו להקים הייתה שכונה מודרנית: ייבנו בתים בני קומה אחת והם יהיו מוקפים גינה; כל בית יחובר למים ולכיבוב; הרחובות יהיו רחבים ויוקמו מדרכות; תותקן ברחובות תאורה. עוד תוכנן גן ציבורי בשטח מיוחד בשכונה, והוחלט לנטוע עצים לאורך הרחובות.

בעזרת המשרד הארצישראלי שישים משפחות רכשו במשותף שטח מצפון ליפו, ובשנת 1909 הן חילקו ביניהן את המגרשים בהגרלה. השכונה החדשה נקראה **אחוזת בית**, על שם האגודה שהקימה אותה. בשנת 1910 הוחלף שם השכונה ל**תל אביב**.

1. תארו את רחוב הרצל על פי התמונה.

2. האם על פי התמונה תל אביב נבנתה כפי שתכננו מ'ישיבה' היעזרו המ'יצע שבפסקה.

3. הרחוב הראשי של תל אביב נקרא על שם הרצל. הסבירו, מה ה'פיו' הכך המ'ישיבה?

באילו תחומי חיים פעלו מפלגות הפועלים?

העולים בעליות הראשונות פיתחו את ההתארגנות הפוליטית של היישוב היהודי בארץ ישראל. בעיקר בלטה הפעילות הפוליטית אצל הפועלים עולי העלייה השנייה, שהיו הראשונים שהקימו בארץ ישראל מפלגות. בשנת 1905 נוסדה בפתח תקווה מפלגת **הפועל הצעיר**, וב-1906 נוסדה ביפו מפלגת **פועלי ציון**, והיא הייתה חלק ממפלגת פועלי ציון העולמית. מספר החברים בכל מפלגה לא היה גדול – רק 300-400. שתי המפלגות רצו לבנות בארץ ישראל חברה ציונית סוציאליסטית אבל כל אחת הציעה דרך אחרת להשגת מטרה זו. שתי המפלגות עזרו לפועלים להתמודד בעיקר עם קשיי החיים בארץ ישראל.

שתי המפלגות נאבקו למען עבודה עברית במושבות ולהקמת יישובים שיתופיים. הן הקימו מטבחים ציבוריים – שהכינו אוכל לפועלים; ייסדו לשכות עבודה – שטיפלו בסידור עבודה לפועלים; הקימו קופות חולים – שטיפלו בענייני הבריאות של הפועלים; פתחו קופות להלוואה של כסף – שעזרו לפועלים להתמודד עם בעיות כלכליות. המפלגות גם פיתחו את החינוך והתרבות: הן הקימו כיתות ללימוד עברית, ייסדו ספריות ציבוריות, הוציאו לאור עיתונים, ובהם הציגו את הפעולות שלהן, את דעות המנהיגים שלהן ואת התוכניות שלהם.

תל אביב

כמה הסברים ניתנו לשם העיר. על פי אחד מהם העיר נקראה בשם ספרו של הרצל "אלטנוילנד". הספר תורגם לעברית ונקרא "תל אביב".

רחוב הרצל, הרחוב הראשון בתל אביב, 1920
הבניין בקצה הרחוב הוא נימנסיה הרצליה.

מה עשו המתיישבים כדי להגן על היישובים ועל המתיישבים?

על המושבות שמרו שומרים ערבים, אבל המתיישבים סבלו מגנבות של כלי עבודה ושל תוצרת חקלאית ובעלי חיים. הגנבות גרמו נזקים כלכליים, וגם סיכנו את חיי המתיישבים כאשר נתקלו בגנבים. המתיישבים רצו להעביר את השמירה לשומרים יהודים. הם חשבו שכמו שהעבודה במושבות צריכה להיעשות בידי יהודים, גם השמירה צריכה להיות בידי יהודים.

בשנת 1907 הוקם ביפו ארגון חשאי וקטן בשם **בר גיורא**, וחבריו החלו לעסוק בשמירה – בתחילה בסג'רה שבנגליל ואחר כך גם במושבות אחרות. החברים ב"בר גיורא" הסכימו לשמור במושבה בתנאי שיעבדו בה רק פועלים יהודים. ארגון "בר גיורא" הצליח בפעילותו, והוחלט להקים ארגון גדול יותר.

בשנת 1909 הוקם בכפר תבור ארגון השמירה **השומר**. מי שרצה להתקבל לארגון "השומר" נדרש להוכיח את עצמו במבחנים ובתקופת ניסיון. הוא היה צריך לגלות יושר, אומץ לב, ונחישות – להתמיד בפעילות כדי להשיג את המטרה. המועמד לארגון "השומר" היה גם צריך להראות שהוא מכיר את המנהגים של השכנים הערבים ומכבד אותם. לאחר תקופת הניסיון והמבחנים, המועמדים המתאימים עמדו להצבעה של חברי האספה הכללית של ארגון "השומר". לארגון התקבלו רק מועמדים שקיבלו בהצבעה קולות של לפחות שני שלישים מן החברים.

רק כמה עשרות חברים היו בארגון "השומר", והם הצליחו לקבל לידיהם את השמירה במושבות הגליל ואחר כך גם במושבות הראשונות, שבמרכז הארץ. חברי "השומר" גם הקימו יישובים חקלאיים: כפר גלעדי ותל עדשים.

ארגון "השומר" תרם עוד מאפיין לדמות היהודי החדש: לא רק יהודי עובד אדמה יצרני אלא גם יהודי נושא נשק ולוחם שיכול להגן על היישובים ועל המתיישבים.

חברי "השומר", 1909

מה אפיון את המראה של חברי "השומר" על פי התמונה?

כיצד ביטאו פעולות חינוך ותרבות את הלאומיות היהודית?

בימי העליות הראשונות, בשנים 1881-1914, היו שינויים בתחום החינוך ובחיי התרבות של היישוב. השפה העברית החלה להתפתח כשפת דיבור בחיי היום-יום, ולא רק כשפת התפילה ולימודי הקודש. לפני כן שפות הדיבור של היהודים בארץ היו ערבית, לדינו (ספרדית-יהודית) ויידיש. לשינוי זה תרמו כמה אישים, והבולט שבהם הוא **אליעזר בן-יהודה**.

אליעזר בן-יהודה טען שהתחייה הלאומית אינה רק חזרה לארץ ישראל אלא גם חזרה לשפה העברית - **השפה הלאומית**, שבה יש לדבר בכל מקום - בבית וברחוב, בבתי הספר ובשווקים, בגני הילדים ובתיאטרון. הוא הקפיד שבמשפחתו ידברו עברית בלבד, ואפילו אסר על בנו איתמר לשחק עם ילדי השכנים כי חשש שיושפע מהם ולא ידבר עברית. מילים רבות שאנו רגילים להשתמש בהן היום הן חידושים של אליעזר בן-יהודה (ראו העשרה בעמוד 81). הוא כתב ספר ללימוד גיאוגרפיה בעברית וגם השתתף בכתיבת ספר היסטוריה בעברית.

ניסים בכר, מנהל בית הספר לבנים **תורה ומלאכה** בירושלים, פעל גם הוא להחייאת השפה העברית. בית הספר הזה נוסד על ידי **חברת כל ישראל חברים**, כי"ח (עמ' 79), והלימודים בו החלו בשנת 1883. ניסים בכר הזמין את בן-יהודה ללמד בעברית כמה מקצועות בבית הספר שניהל. המעשה הזה של ניסים בכר היה חידוש גדול באותה תקופה, כי בכל בתי הספר האחרים בירושלים לימדו באותו הזמן בגרמנית ובאנגלית - השפות שבהן דיברו המייסדים של בתי הספר - ולא בעברית.

בן-יהודה פעל עוד כמה פעולות שתרמו להחייאת העברית:

- פרסם עיתון עברי בשם **הצבי** ובו הפיץ מילים שחידש בעברית.
- הקים את חברת **שפה ברורה** - שקבעה את חידושי המילים, וממנה התפתח **ועד הלשון העברית**, שהפיץ את העברית. ועד הלשון התפתח להיות **האקדמיה ללשון העברית**, והיא קיימת עד היום.
- התחיל לערוך את **מילון הלשון העברית הישנה והחדשה**. המילון החל לצאת לאור בשנת 1908. בחייו בן-יהודה הספיק להשתתף בכתיבת חמישה חלקים ראשונים של המילון (מתוך 17 חלקים).

מערכת החינוך עזרה גם היא בהפצת העברית. במושבה ראשון לציון הוקם בשנת 1887 בית הספר העברי הראשון וב-1898 גן ילדים עברי ראשון. ב-1903 הוקם גן הילדים העברי הראשון בירושלים. כל הפעילויות בגנים היו רק בעברית, ובמשפחות רבות הילדים הם שהחדירו את השפה העברית לבתים.

מערכת החינוך העברית צעדה עוד צעד בהתפתחות שלה כאשר ב-1906 הוקמה ביפו **הגימנסיה העברית**. ב-1911 עברה הגימנסיה למבנה חדש בתל אביב (תמונה בעמ' 77), ומאז נקראה **גימנסיה עברית הרצליה** - על שם הרצל. גימנסיה עברית הוקמה גם בירושלים, והלימודים בה החלו ב-1909.

על פי החלטת הקונגרס הציוני הוקם בירושלים בשנת 1906 בית הספר לאומנות **בצלאל**. בבית הספר עולים יצרו יצירות אומנות אופייניות לקהילות שהגיעו מהן: יהודים מתימן ייצרו תכשיטים, יהודים מפרס אָרגו שטיחים. בבית הספר יצרו עבודות עץ שעליהן סמלים מארץ ישראל - הכותל המערבי, קבר רחל - ודמויות המייצגות את החיים המתחדשים בארץ ישראל.

אליעזר בן-יהודה

נולד בליטא ב-1858 ונפטר בירושלים ב-1922. בילדותו למד בחדר ואחר כך בישיבה. הושפע מתנועת ההשכלה העברית במזרח אירופה. ב-1881 עלה לארץ ישראל. שינה את שמו מאליעזר פרלמן לאליעזר בן-יהודה. בגלל פעילותו להחייאת העברית נרדף על ידי חרדים בירושלים שראו בכך חילול שפת הקודש. הם מסרו לפקיד השלטון העות'מאני כי בפעילותו הלאומית הוא מנסה לעורר מרד. בן-יהודה הועמד למשפט ונידון לשנת מאסר.

חברת כל ישראל חברים (כי"ח)

חברה שהוקמה ב-1860 בפריז על ידי יהודים ושמה הצרפתי הוא אֶלְיָאָנס. החברה הוקמה כדי להגן על יהודים בכל מקום בו נרדפו ולשמור על זכויותיהם. החברה פעלה להתפתחות תרבותית של היהודים והקימה בתי ספר רבים.

על גן הילדים העברי הראשון במושבה ראשון לציון, מזיכרונותיה של ליפשה סגל

ליפשה סגל נולדה במושבה ראשון לציון בשנת 1905, וזהו קטע מהספר "ילדות במושבה", ספר הזיכרונות שכתבה.

הגן פעל במרתף בית הכנסת ושררה בו שמחה. את הגן ניהלה גננת שדיברה עברית ולימדה אותנו, הילדים הקטנים, סיפורים ושירים בעברית, שאותם תרגמה מרוסית, מפולנית ומשפות אחרות.

כל הפעולות שלנו בגן הילדים נעשו בעברית! הציורים, ההתעמלות, הריקודים, השירה. אפילו לכתוב את השמות שלנו בעברית למדנו בגן הילדים בראשון לציון. היה זה חידוש חשוב באותם הימים, כי תושבי ראשון לציון דיברו בשפות שונות.

(מעובד על פי אתר האינטרנט של עיריית ראשון לציון.)

1. כיצד אימצה הלגנת את הילדים עברית?

2. הכותבת, ליפשה סגל, מציינת כי הפעילות בגן הייתה חידוש חשוב. מה היה החידוש ומהי החשיבות שלו?

3. אמרות השוני בין ימי העלויות הראשונות לבין ימינו, האם גם אתם חושבים שאמוסדות החינוך יש תפקיד חשוב באימוץ העברית? הסבירו את דעתכם.

עולים מתימן בסדנת צורפות בבית הספר לאומנות בצלאל בירושלים, 1911

1. איזה חידוש על המשתתפים בסדנת הצורפות בצלאל יש בתמונה? בדקו, כיצד חדר הסדנה מסודר? מהם האמצעים (אין, גיל)? כיצד הם לומדים? האם אתם יכולים לזהות את מצריכי הסדנה? לפי מה?

2. שאלו, מדוע שאלו יהודים מתימן בסדנת צורפות בצלאל?

אליעזר בן־יהודה בחדר
העבודה שלו, 1910

העשרה

אליעזר בן־יהודה

אֵלִיעֶזֶר בֶּן יְהוּדָה
יְהוּדִי מְבַדָּח (מַצְחִיק)
מְלִים מְלִים, מְלִים מְלִים
הוא בְּדָה (הַמְצִיא) מִמַּחוּ הַקּוּדֶחַ.

(ירון לונדון) © כל הזכויות שמורות למחבר ולאקו"ם.

שורות אלו משיר שנכתב על אליעזר בן־יהודה מזכירות כי הוא המציא מילים עבריות - "בְּדָה מְלִים מִמַּחוּ הַקּוּדֶחַ". ואכן, מילים רבות בעברית שאנו משתמשים בהן היום הן המצאה של אליעזר בן־יהודה. הינה דוגמאות:

אוֹפְנִים, אֶקְדָּח, בְּבָה, גְּלִידָה, גִּנְנָת, הַגִּירָה, הַצְּהָרָה, וְעֵדָה, חֲבִיתָה, חִידָק,
חֵיל, חֲמָמָה, כְּפָפָה, מְבַרְשֵׁת, מַגְבֵּת, מַגְהָץ, מְדַרְכָּה, מְהַגֵּר, מְטָרִיָּה, מְמַחֶטָה,
מְסַעְדָּה, מְקַלַּחַת, מְשֻׁטָּרָה, מְשֻׁרָד, נְזֻלַת, נְקֻיָּק, עֲתוּן, רֶבָה, רֶכְפֶּת, תְּזַמְרֵת.

1. אַעֲרֹא אֶל רֵשִׁימַת הַחַיִּים וְהַדְּקָא אַס אַתֶּם יוֹצְאִים
אֵת הַפִּירוּשִׁים שֶׁל כָּל הַחַיִּים.

2. חַיִּינוּ אֵת הַחַיִּים שֶׁהַמְצִיא בֶן־יְהוּדָה לְתַחֲמוֹי חַיִּים.
הַצִּיּוֹ אֶפְחֹת שְׁנֵי תַחֲמוֹי חַיִּים.

3. מַה תּוֹכְלוּ לְהַסִּיק מִן הַחַיִּים אֶל הַחַיִּים שֶׁהַמְצִיא?

מהי מלחמת השפות?

בשנת 1913 הקימה חברת עזרה, חברה של יהודים מגרמניה, את **טכניקום** (הטכניון) בחיפה. הקמת הטכניקום עוררה מאבק על המעמד של העברית כשפה לאומית. הוועד המנהל של חברת "עזרה" החליט כי שפת הלימודים של מקצועות המדע והטכנולוגיה בטכניקום תהיה גרמנית. הוועד המנהל טען כי אין ספרי לימוד בעברית למקצועות האלה, ובשפה העברית אין כלל מושגים מדעיים וטכנולוגיים.

ההחלטה עוררה התנגדות של מורים ותלמידים ושל תושבים, וגם בהנהגת התנועה הציונית: מורים בבתי ספר של "עזרה" בארץ התפטרו מעבודתם; הורים לא שלחו את הילדים לבתי הספר של החברה; תלמידים בסמינרים למורים ובנימנסיות העבריות הפגינו נגד ההחלטה ושבחו מלימודים; מאמרים רבים התפרסמו בעיתונים בארץ ובהם הדרישה ללמד וללמוד בעברית.

מאבק זה נקרא **מלחמת השפות**, והוא הסתיים בניצחון לשפה העברית. חברת "עזרה" שינתה את ההחלטה, ובשנת 1913 היא קבעה שלימודי פיזיקה ומתמטיקה יילמדו בטכניקום בעברית ושכעבור ארבע שנים יוחלט גם בעניין לימודי מקצועות אחרים בעברית.

באותה שנה, 1913, החליט הקונגרס הציוני להקים אוניברסיטה עברית בירושלים וקבע כי שפת ההוראה בה תהיה עברית. נקנתה אדמה בהר הצופים בירושלים, אבל רק ב-1918, כמה חודשים לפני סוף מלחמת העולם הראשונה, החלה הבנייה. האוניברסיטה העברית נחנכה בשנת 1925.

◀◀ המלחמה על השפה העברית: הכרזה על אסיפה ציבורית הקוראת לקבוע את העברית כשפת הלימוד בבתי הספר

1. השלימו את הטבלה המשווה בין מושבה לקבוצה.

קבוצה	מושבה	נושאי השוואה
		באיזו עלייה הוקמה בפעם הראשונה?
		מהו היישוב הראשון שהוקם? מתי?
		באיזה אזור בארץ ישראל הוקמה בתחילה?
		מי קנה את האדמות? באילו כספים?
		איך נקרא המתיישב?
		מי העובדים ביישוב? ממה התפרנסו?
		מה האידיאולוגיה המנחה?

2. בעזרת השוואה כתבו הגדרות למושגים: מושבה, קבוצה.

3. לפניכם זוגות של מושגים. הסבירו במשפט מה הקשר ביניהם.

א. הברון רוטשילד – ראשון לציון.

ב. פועלי ציון – הפועל הצעיר.

ג. חוות לאומיות – המשרד הארצישראלי.

ד. איכרים – פועלים.

ה. מלחמת השפות – טכניקום.

ו. אחוזת בית – תל אביב.

ז. אום ג'וני – דגניה.

4. א. הציגו שני קשיים מיוחדים שהתמודדו איתם העולים בעליות הראשונות.

ב. הסבירו כיצד הם התמודדו עם קשיים אלו.

5. א. מה היו הקשיים המיוחדים של העולות בעלייה השנייה?

ב. כיצד ניסתה חנה מייזל לפתור את הקשיים של העולות?

6. א. הציגו שתי פעולות של אליעזר בן־יהודה. מה הייתה חשיבותן?

ב. הסבירו מה היה הרעיון שהוביל את הפעולות של אליעזר בן־יהודה.

7. יש הרואים בהחייאת השפה העברית את אחד ההישגים הגדולים של הציננות. מה

דעתכם על כך?

8. א. גם אתם ומשפחותיכם עולים חדשים, ומתמודדים עם קשיים מורכבים. ספרו על שני

קשיים.

ב. במה הקשיים שלכם דומים לקשיים של העולים בתקופת העליות הראשונות? במה

הם שונים?

ג. בתקופת העליות הראשונות הילדים הם שהחדירו את השפה העברית למשפחות. מה

היה התהליך של לימוד העברית במשפחה שלכם או אצל המכרים והידידים שלכם?

9. בחרו שני יישובים שהוקמו בעליות הראשונות. בְּדקו באינטרנט מה מעמדם בימינו.

מה אנחנו?

א. דפוסי הפעולה של התנועה הציונית בגולה והוויכוח שעוררו

- אגודות לאומיות קמו ברוסיה וברומניה, ואחר כך בקהילות אחרות, ופעלו לחיזוק הרגש הלאומי והתודעה הלאומית.
- אגודות לאומיות קמו גם בארצות האסלאם, אבל הרקע להקמת אגודות אלה שונה מהרקע להקמת האגודות הלאומיות באירופה.
- כאשר קמה ההסתדרות הציונית הצטרפו אליה האגודות ונבחרו נציגים לקונגרסים.
- האגודות הלאומיות פעלו בקרב מבוגרים וגם בקרב ילדים.
- האגודות עסקו בפעולות חינוך ותרבות ופעלו כדי לתת לאנשים נזקקים את הצרכים הבסיסיים.
- הפעילות של האגודות הלאומיות בקהילות היהודיות בגולה נקראה "עבודת ההווה".
- בין המתנגדים לעבודת ההווה היו שטענו כי יש לפעול להשגת צ'רטר על ארץ ישראל, והיו שטענו כי יש להדגיש את ההתארגנות וההכשרה לקראת עלייה לארץ ישראל.
- המחייבים את עבודת ההווה טענו כי יש לפעול אצל היהודים בקהילות בגולה ולחזק בהם את הרגש הלאומי.
- ועידה שהתכנסה בשנת 1906 קבעה כי עבודת ההווה היא חלק מן הפעילות של ההסתדרות הציונית.

ב. עלייה לארץ ישראל בשנים 1881-1914

- בשנים 1881-1914 הגיעו לארץ ישראל כ־55 אלף יהודים, מרביתם ממזרח אירופה.
- העולים הגיעו בשני גלי עלייה: העלייה הראשונה (1881-1903), והעלייה השנייה (1904-1914).
- בתקופת העליות הראשונות עלו לארץ ישראל עולים מתימן, בפעם הראשונה בשנת 1882, והיא נקראת "עליית אעלה בתמר".
- העלייה לארץ ישראל הייתה קשורה בגורמים דוחפים מארץ המוצא של העולים ובגורמים מושכים לארץ ישראל.
- רוב העולים בעליות הראשונות התיישבו בערים.

ג. התיישבות ובניית חברה בארץ ישראל בשנים 1881-1914

- צורת היישוב החקלאי האופיינית לעלייה הראשונה היא מושבה.
- האיכרים במושבות רכשו את האדמה והקימו את המשק בכספם.
- המתתיישרים התמודדו עם בעיות רבות, כמו: אקלים קשה, מחלת הקדחת, חוסר ניסיון בעבודות חקלאיות וגנבות.
- הברון אדמונד דה רוטשילד עזר למושבות בשיטת ניהול שנקראה "שיטת החסות" (שיטת האפוטרופסות).
- הודות לשיטת החסות האיכרים למדו שיטות עבודה חקלאיות, התנסו בעבודה בכלי עבודה חדישים, טיפחו את ענף המטעים ואפילו החלו לפתח תעשיית יין.
- שיטת החסות אָכזבה את המתתיישרים, שקיוו כי בארץ ישראל הם לא יהיו תלויים באחרים.
- צעירים שעלו בעלייה השנייה רצו להיות פועלים ונאבקו למען עבודה עברית.
- בקרב עולי העלייה השנייה בלט אהרון דוד גורדון. הוא קרא לפועלים לעסוק בעבודות כפיים יצרניות, שיינתנו לעם זכות מוסרית על הארץ.
- כדי להכשיר את הפועלים לעבודות חקלאיות הקים המשרד הארצישראלי חוות לאומיות בן שמן, בחולדה ובכינרת.
- בימי העלייה השנייה הוקמה הקבוצה - יישוב שיתופי על אדמות הלאום.
- החברים בקבוצה התפרנסו מעבודה עצמית שלהם, בלי ניצול, ובשוויון בין החברים.
- הקבוצה הראשונה הייתה דגניה. היא הוקמה בשנת 1910.
- בעיות מיוחדות עמדו בפני העולות בעלייה השנייה שביקשו להיות פועלות ולעסוק בעבודות חקלאיות.
- חנה מיזל הקימה ב־1911 במושבה כינרת את חוות העלמות - בית ספר חקלאי לבנות. בבית הספר למדו התלמידות עבודות חקלאיות וגם את עבודות משק הבית.
- התחדשות ההתיישבות העירונית העברית מתבטאת בהקמת השכונה אחוזת בית בשנת 1909. שם השכונה הוחלף לתל אביב.
- שתי מפלגות - הפועל הצעיר ופועלי ציון - פעלו להגנת הפועלים. בין השאר הן הקימו לשכות עבודה, קופות חולים ומטבחים ציבוריים.
- ארגון "בר גיורא" ואחריו ארגון "השומר" פעלו לביטחון היישובים על ידי העברת השמירה לידי יהודים.
- התפתחות הלאומיות היהודית בארץ ישראל התבטאה בהחייאת השפה העברית ובהפיכתה לשפת הדיבור בארץ. דמות חשובה שקידמה את העניין היא אליעזר בן יהודה.
- סמל למאבק על העברית הוא המאבק בעניין שפת ההוראה בטכניקום (הטכניון) בשנת 1913. מאבק זה ידוע בשם "מלחמת השפות" והוא הסתיים בניצחון השפה העברית.

פרק ד

התנועה הציונית והיישוב היהודי במלחמת העולם הראשונה (1918-1914)

מה בפרק?

- א. התנועה הציונית במלחמת העולם הראשונה.
- ב. היישוב היהודי בארץ ישראל במלחמת העולם הראשונה.
- ג. הצהרת בלפור.

מלחמת העולם הראשונה החלה באוגוסט 1914 והייתה מלחמה קשה ואכזרית, יותר מכל מלחמה שקדמה לה. בארבע השנים של המלחמה נהרגו כ־13 מיליון בני אדם – לוחמים ואזרחים. בתחילה הייתה זו מלחמה בין מדינות אירופה, שנלחמו בשני גושים: מדינות המרכז ומדינות ההסכמה. בהדרגה המלחמה התפשטה גם לאסיה ולאפריקה, והייתה למלחמת עולם.

האם שאלתם את עצמכם כמה המצב של היהודים במדינות אירופה ובארץ ישראל בשנות המלחמה היה דומה למצב של התושבים האחרים? ובמה הוא היה שונה ממצבם? האם התנועה הציונית יכלה להשיג הישגים מדיניים כתוצאה מתמיכה באחד הגושים?

כאשר תלמדו את הפרק תוכלו לחשוב על שאלות אלו, ואף לבחון את הקשר בין המלחמה לבין ההתפתחות של התנועה הציונית.

פעילות פותחת

עיינו במפה בעמוד 87 וענו על השאלות:

1. אילו מדינות היו בגוש של מדינות המרכז?
2. אילו מדינות היו בגוש של מדינות ההסכמה?
3. אילו מדינות היו ניטרליות?
4. על פי המפה, מדוע מלחמה זו נקראת "מלחמת עולם"?
5. עד שפרצה מלחמת העולם השנייה נקראה מלחמת העולם הראשונה בשם "המלחמה הגדולה". מדוע השתנה שם המלחמה?

מפה 10:
מלחמת העולם הראשונה
1914-1918

א. התנועה הציונית בימי מלחמת העולם הראשונה

מה הייתה הדילמה של מנהיגי התנועה הציונית בתחילת המלחמה?

בתחילת המלחמה התמודדו מנהיגי התנועה הציונית עם **דילמה** – הם התבקשו להכריע בין גישות מנוגדות. המנהיגים התלבטו בשאלה אם לתמוך במדינות המרכז או במדינות ההסכמה. ההחלטה הייתה קשה ומורכבת. כדי להגיע להחלטה מנהיגי התנועה הציונית היו צריכים להתחשב בכמה גורמים:

- **קהילות היהודים** – בשנות המלחמה יהודים חיו גם במדינות ההסכמה וגם במדינות המרכז. ההנהגה הציונית הבינה כי המלחמה תשפיע על החיים של היהודים כפי שתשפיע על החיים של כל האזרחים. אבל מכיוון שהקהילות של היהודים היו מפוזרות במדינות של הגושים היריבים, חששה ההנהגה שהתמיכה שלה באחד מן הצדדים תחמיר את מצב היהודים בגוש האחר.
 - **החיילים היהודים** – כמו אזרחים אחרים, גם יהודים התגייסו לצבא של המדינה שהם היו האזרחים שלה. כך נוצר מצב שבו יהודים נלחמו אלה באלה. לדוגמה: חיילים יהודים ששירתו בצבא גרמניה נלחמו בחיילים יהודים ששירתו בצבא צרפת. במצב זה למנהיגים של התנועה הציונית היה קשה להחליט באיזה מן הגושים לתמוך.
 - **היישוב בארץ ישראל** – האימפריה העות'מאנית, ששלטה בארץ ישראל, הצטרפה לגוש של מדינות המרכז. במצב זה ההנהגה הציונית חששה שתמיכה במדינות ההסכמה תסכן את החיים של היהודים בארץ ישראל, כי העות'מאנים יחמירו את מדיניותם ויפגעו במתיישבים וביישובים היהודיים.
 - **תוצאות המלחמה** – ההנהגה הציונית הבינה כי למלחמה (כמו לכל מלחמה) יהיו גם תוצאות מדיניות. לכן היא התלבטה באיזה מן הגושים לתמוך כדי להגיע לאחר המלחמה להישגים מדיניים. האם לתמוך במדינות המרכז, שהצטרפה אליהן האימפריה העות'מאנית ששולטת בארץ ישראל, או לתמוך במדינות ההסכמה, שמבקשות לשלוט בארץ ישראל במקום האימפריה העות'מאנית?
- במצב מורכב זה, וכאשר לא היה ברור איזה צד ינצח, בהתחלת המלחמה החליטה ההנהגה הציונית שתשמור על **מדיניות של ניטרליות**. כלומר, שלא לתמוך בשום צד מן הצדדים. למדיניות זו היו כמה יתרונות: הניטרליות לא תסכן את היהודים בקהילות בשני הגושים, והיא תעזור להנהגה הציונית להיות בקשר עם הקהילות שהיו מפוזרות במדינות של הגושים היריבים. נוסף על כך, מדיניות של ניטרליות לא תסכן את ההישגים של ההתיישבות בארץ ישראל.
- כביטוי להחלטה על ניטרליות העבירה ההסתדרות הציונית את משרדיה לקופנהגן, עיר הבירה של דנמרק, שהייתה מדינה ניטרלית. אבל להחלטה הזאת היה גם חיסרון: ניטרליות אינה יכולה לקדם את האינטרסים של התנועה הציונית.

איזו מדיניות גיבשה ההנהגה הציונית במהלך שנות המלחמה?

בתחילת המלחמה חשבו מנהיגי המדינות והאזרחים שהיא תהיה קצרה ותסתיים במהרה. ואולם, המלחמה התארכה, וככל שהיא נמשכה הבינה ההנהגה של התנועה הציונית כי אין היא יכולה להמשיך במדיניות של ניטרליות. ההנהגה הבינה כי רק אם היהודים ישתתפו במלחמה כקבוצה לאומית תהיה להם זכות להשתתף בוועידת השלום שתתכנס לאחר המלחמה ולהציג תביעות מדיניות בעניין ארץ ישראל.

במצב זה התפתחו בתנועה הציונית שתי גישות מנוגדות:

א. **תמיכה במדינות המרכז** – מנהיגים ציונים מגרמניה חשבו כי תמיכה במדינות המרכז, שאליהן הצטרפה האימפריה העות'מאנית, תעזור לתנועה הציונית. הם קיוו כי לאחר המלחמה, כאשר מדינות המרכז ובראשן גרמניה ינצחו, יוכלו להשיג בעזרתן פתרון מדיני שיתאים לאינטרסים של התנועה הציונית.

ב. תמיכה במדינות ההסכמה – היו מנהיגים ציונים שחשבו שיש לתמוך במדינות ההסכמה ולפעול כדי שהן ינצחו במלחמה. הם טענו כי האימפריה העות'מאנית חלשה ומתפוררת והשלטון העות'מאני מתנגד לציונות. לכן צריך לשתף פעולה עם מדינות ההסכמה ולעזור להן לסלק את השלטון העות'מאני מארץ ישראל. המנהיגים האלה חשבו שהשתתפות במלחמה בצד מדינות ההסכמה תיתן לתנועה הציונית אפשרות לדרוש לאתר המלחמה זכות להגשים את השאיפות המדיניות שלה בארץ ישראל.

המלחמה נמשכה, הסיכוי שבריטניה תכבוש את ארץ ישראל גדל, והתמיכה בה התחזקה. הנטייה לצד בריטניה התבטאה בדרישה להקים **גדודים עבריים** בתוך הצבא הבריטי. הכוונה הייתה לגדודים שישרתו בהם מתנדבים יהודים ויהיו להם דגל לאומי וסמלים לאומיים. להקמת הגדודים פעלו **יוסף טרומפלדור** ו**זאב ז'בוטינסקי**.

בהתחלת המלחמה ממשלת בריטניה לא הסכימה להקים גדודים שישרתו בהם רק לוחמים יהודים ושיהיו להם סמלים לאומיים. בשנת 1915 הם אישרו להקים את **גדוד נהגי הפרדות של ציון** (פרד הוא בעל חיים המשמש לעבודה ולמשא), שהיה גדוד הובלה – גדוד שהוביל אספקה ותחמושת ממקום למקום על גבי פרדות. מפקד הגדוד היה קצין בריטי והסגן שלו היה יוסף טרומפלדור. הגדוד השתתף בהובלה בקרבות הקשים בחצי האי נְלִיפּוּלִי שבטורקיה (מפה 10, עמ' 87), ופעל עד קיץ 1916, ואז פוזר.

הקמת גדוד נהגי הפרדות יצרה מחלוקת. היו שהתנגדו להקמתו כי לא היה גדוד קרבי לוחם – עמדה שייצג ז'בוטינסקי, והיו מי שתמכו בהקמתו כי חשבו שכל עזרה במלחמה חשובה – עמדה שייצג טרומפלדור. רק לקראת סוף המלחמה הוקמו שלושה גדודים עבריים בתוך הצבא הבריטי. החיילים שהתנדבו להתגייס אליהם היו יהודים מבריטניה, מארצות הברית, מקנדה ומארץ ישראל.

הגדודים העבריים כמעט שלא השתתפו בלחימה, אבל הייתה להם חשיבות מדינית. הם הוכיחו כי העם היהודי מוכן להילחם על ארץ ישראל. הודות לגדודים, לאחר המלחמה הנציגים של ההסתדרות הציונית יכלו להשתתף בוועידת השלום כחלק מן הצד המנצח, ולהציג את הדרישות שלהם בגלוי ובפומבי, בדומה ללאומים אחרים.

1. בתחילת המלחמה התמודדו מנהיגי התנועה הציונית עם דילמה.
 - א. הסבירו מה הייתה הדילמה.
 - ב. באילו גורמים הם היו צריכים להתחשב לפני שהחליטו?
2. מה הייתה ההחלטה של ההנהגה הציונית בתחילת המלחמה?
 - א. מה היו השיקולים שהביאו להחלטה זו?
 - ב. מה היה החיסרון בהחלטה זו?
3.
 - א. הסבירו מדוע רצו היהודים להקים גדודים עבריים של לוחמים בתוך הצבא הבריטי.
 - ב. מדוע הבריטים לא מיהרו להקים את הגדודים העבריים?

ב. היישוב היהודי בארץ ישראל במלחמת העולם הראשונה

מה היו הקשיים שהתמודדו איתם היהודים בארץ ישראל בשנות המלחמה?

בהשפעת אירועי המלחמה והמדיניות של השלטון העות'מאני התמודדו היהודים בארץ ישראל עם קשיים בתחומי חיים שונים:

א. כלכלה - בשנות המלחמה פסק ייצוא סחורות מן הארץ, ובעיקר ייצוא פירות הדר (כמו: תפוזים, אשכוליות, לימונים), כי הנסיעה בדרכי הים הייתה מסוכנת. גם ייבוא של מצרכים חיוניים (מצרכים שקשה להסתדר בלעדיהם) נפסק, ובגלל המחסור המחירים של מצרכי המזון התייקרו. המצב הכלכלי הידרדר גם מפיון שתרומות של יהודים מחוץ לארץ לא הגיעו לארץ ישראל בגלל המלחמה.

המצב הכלכלי החמיר עוד יותר כי השלטון העות'מאני הטיל מיסים על התושבים כדי לשלם את הוצאות המלחמה. לאלה נוספו עוד פקודות: השלטון דרש מן התושבים לבצע עבודות לצורכי המלחמה, למשל לחפור בורות ותעלות; לקח כלי עבודה ובהמות עבודה של התושבים לעבודות הצבא; נטל תוצרת חקלאית מן התושבים כדי לספק מזון לחיילים עות'מאנים שהיו בארץ; החרים מבנים ובתים פרטיים של התושבים, והושיב בהם חיילים, או שהם שימשו מחסנים לציוד צבאי.

לכל אלה נוספה גם מפת טבע: להקות ארבה (סוג של חרקים שנעים בלהקות) הגיעו לארץ ישראל ב־1915 ופגעו ביבולים החקלאיים. מכת הארבה הוסיפה לקשיים הכלכליים.

כתוצאה מהמצב הכלכלי הזה, חיי היום־יום של התושבים היו קשים, דבר שהתבטא ברעב, במחלות ובתמותה גבוהה.

ב. מעמד אזרחי - בארץ ישראל חיו יהודים שהיו אזרחים עות'מאנים, ובזמן המלחמה הם גויסו לצבא העות'מאני. יהודים אחרים שמרו על אזרחות של ארץ המוצא שלהם באישור של השלטון העות'מאני. אבל, בזמן המלחמה השלטון העות'מאני ראה בהם - ובעיקר במי שהגיעו מרוסיה - אזרחים של מדינות אויב. לכן הוא חייב אותם לקבל את האזרחות העות'מאנית ולהתגייס לצבא, או לעזוב את ארץ ישראל. היו יהודים שלא הסכימו לקבל את האזרחות העות'מאנית ועזבו את ארץ ישראל. הם חששו בעיקר משירות בצבא העות'מאני, שהתנאים בו היו קשים ומשפילים. יהודים אחרים חשבו שאסור לעזוב את ארץ ישראל בעת מלחמה, ולכן קיבלו את האזרחות העות'מאנית והתגייסו לצבא העות'מאני.

ג. פעילות לאומית - העות'מאנים נלחמו בסימנים של הלאומיות היהודית בארץ ישראל. הם אסרו על היהודים להניף את הדגל הלאומי, להשתמש בבולים של קרן קימת לישראל ולהציג שלטים בעברית. כדי להחליש את הפעילות הלאומית הם גירשו מן הארץ מנהיגים ציונים, לדוגמה ראש המשרד הארצישראלי ארתור רופין, ומנהל הגימנסיה העברית הרצליה בן ציון מוסינזון.

ד. גירוש תושבים - כשכוחות הצבא הבריטי הגיעו ממצרים, כבשו את באר שבע והתקדמו לצפון ארץ ישראל היחס של השלטון העות'מאני ליישוב היהודי נעשה קשה יותר. במרס 1917 החליטו העות'מאנים לגרש את תושבי תל אביב, את היהודים תושבי יפו ואת התושבים מן המושבות בסביבתם. העות'מאנים חששו שהיהודים יעזרו לצבא הבריטי ולכן גירשו אותם. כ־8,000 יהודים גורשו מן הבתים שלהם. רוב המגורשים עברו לפתח תקווה ולכפר סבא, ומעטים עברו לזיכרון יעקב, למושבות בגליל, לטבריה ולצפת. תקופת הגירוש הייתה תקופה של סכּל למגורשים, והיא נמשכה עד סוף המלחמה.

הקשיים הרבים הביאו לירידה במספר התושבים היהודים בארץ ישראל: בתחילת המלחמה חיו בארץ ישראל כ־85 אלף יהודים, ובסוף המלחמה כ־56 אלף בלבד.

כיצד התמודד היישוב עם הקשיים שיצרה מדיניות השלטון העות'מאני?

מדיניות השלטון העות'מאני גרמה סבל רב ביישוב. היו אנשים שבחרו לעזוב את ארץ ישראל, ורובם עברו למצרים, שהייתה תחת שלטון בריטי. היו שעברו ממצרים לארצות הברית. עם זאת, רוב התושבים נשארו בארץ ישראל וקיבלו עזרה מארגונים שונים.

בתל אביב הוקם הוועד להקלת המשבר, והוא סיפק לאנשים מוצרי מזון וארוחות במחירים זולים במטבחים ציבוריים. הוועד גם עזר למובטלים במציאת מקומות עבודה. כדי לפקח על מכירת סחורות, ובעיקר מכירת התבואה, הוקם המשביר המרכזי, שהיה מחסן מרכזי לסחורות. לעזרת היישוב התגייסו יהודים בארצות הברית. ארגון הג'וינט קם בסוף שנת 1914, והוא שלח באוניות כספים ומצרכי מזון ליהודים במזרח אירופה ובארץ ישראל. אבל, האספקה הזאת נפסקה בגלל מלחמת הצוללות שהייתה בימי המלחמה, וסיכנה את השיט בים, ואחר כך בגלל כניסת ארצות הברית למלחמה ב-1917. עזרה הדדית התגלתה גם בעת הגירוש של תושבי תל אביב ותושבי יפו. ועד ההגירה הוקם בתל אביב וארגן את היציאה של התושבים מבתיהם.

התמודדות מסוג אחר הייתה של מעטים שביקשו לתרום לשינוי מצב היישוב בארץ ישראל על ידי השתתפות במלחמה ופעילות לטובת בריטניה ונגד השלטון העות'מאני. בשנים 1915-1917 פעלה רשת הריגול ניל"י - נצח ישראל לא ישקר (שמואל א. טו, כט). הרשת ביקשה לעזור לבריטים בכיבוש ארץ ישראל על ידי מסירת מידע על התנועות של הצבא העות'מאני, על מחנות הצבא, על מספר החיילים העות'מאנים, על המוקל בצבא, ועוד.

בראש הרשת עמד אהרון אהרונוסון ואיתו בני משפחתו - אחיו אלכסנדר ואחותו שרה. מרכז הרשת היה במושבה זיכרון יעקב, שבה גרה משפחת אהרונוסון. חברי ניל"י באו גם מן המושבות ראשון לציון וחדרה, ובסך הכול היו בה ארבעים חברים.

הפעילות של ניל"י עוררה התנגדות במושבות. התושבים חשבו שחברי ניל"י מסכנים אותם, ופחדו מן התגובה הקשה של העות'מאנים. הרשת נחשפה בספטמבר 1917, והחברים המרכזיים בה נאסרו וסבלו עינויים קשים. אחדים נידונו למוות בתלייה, אחרים נידונו לשנות מאסר ארוכות. שרה אהרונוסון התאבדה ברייה לאחר שנאסרה ונחקרה בעינויים.

יזמה אחרת להשתתפות היישוב במאמץ המלחמתי לצד בריטניה הייתה בהקמת הגדוד העברי הארצישראלי, שהיה אחד מן הגדודים העבריים (עמ' 89). נקבע כי גדוד זה יילחם לצד בריטניה ויעזור לכבוש את צפון ארץ ישראל. הגדוד הוקם ביוני 1918, לקראת סוף המלחמה, והמתנדבים יצאו להתאמן במצרים.

דגל הגדוד העברי הארצישראלי

1. אילו סמלים לאומיים נמצאים בדגל?
2. מדוע על הדגל מופיע כיתוב האנגלית?

איזה שינוי חל במעמד המדיני של ארץ ישראל בזמן המלחמה?

בשנת 1917 הגיעה המלחמה גם לארץ ישראל. כוחות של הצבא הבריטי חדרו לארץ ישראל מדרום, ממצרים. עד סוף שנת 1917 כבשו הבריטים את דרום ארץ ישראל, עד לקו שבין ירושלים ליפו. במשך כחצי שנה שלטו הבריטים בדרום ארץ ישראל, והעות'מאנים בצפון. רק לקראת סוף שנת 1918 הצליחו הבריטים לכבוש גם את צפון ארץ ישראל.

טקס כניסת הצבא הבריטי לירושלים, 11 בדצמבר 1917
 במרכז צועד הגנרל אדמונד אלנבי, מפקד הצבא הבריטי שכבש את ארץ ישראל. כיבוש ירושלים וארץ ישראל היה חשוב לבריטניה, כי הן קדושות לנוצרים. כאשר ראש הממשלה של בריטניה לויד ג'ורג' נפגש עם הגנרל אלנבי ביוני 1917 כדי לדון בהתקדמות הכוחות הבריטיים בארץ ישראל הוא אמר לאלנבי כי קביעת המלחמה רוצה את ירושלים "כמתנת חג מולד" לאומה הבריטית.

1. הציגו שני קשיים שהתמודד איתם היישוב בעת המלחמה. ציינו לאיזה תחום כל אחד מהם שייך.
2. ציינו כיצד התמודד היישוב עם הקשיים שהצגתם.
3. בתחילת המלחמה חיו בארץ ישראל כ־85 אלף יהודים, ובסוף המלחמה כ־56 אלף בלבד. הציגו שני גורמים למצב זה, והסבירו איך הם גרמו את השינוי הזה.
4. במה באה לידי ביטוי התמיכה של בבריטניה בעת המלחמה?

ג. הצהרת בלפור

מהי הצהרת בלפור?

בזמן המלחמה פעל הד"ר חיים וייצמן מטעם ההסתדרות הציונית וניהל משאומתן עם משרד החוץ הבריטי. הוא ביקש שבריטניה תפרסם הכרזה מדינית שְׁבֵה תכיר בעיקרון שארץ ישראל תיבנה מחדש כבית לאומי לעם היהודי. במהלך משאומתן זה החליפו הצדדים כמה טיוטות (נוסחים לא סופיים) של הצעות. תוך כדי כיבוש הארץ על ידי בריטניה הגיעה התנועה הציונית להישג מדיני חשוב.

ב־2 בנובמבר 1917 פרסם שר החוץ של בריטניה ארתור ג'יימס בלפור מסמך ממשלתי שנקרא על שמו - הצהרת בלפור. היה זה מכתב מבלפור ללורד רוטשילד, שהיה נשיא הפדרציה הציונית בבריטניה. מה היה התוכן של מסמך מדיני זה, שפָּלל רק כמה שורות ועורר תקוות גדולות?

הצהרת בלפור

משרד החוץ, 2 בנובמבר 1917
לורד רוטשילד היקר,

יש לי עונג רב להעביר אליך מטעם ממשלת הוד מלכותו את הצהרת האהדה הבאה לשאיפות היהודיות הציוניות, שהוגשה לקבינט ואושרה על ידיו: ממשלת הוד מלכותו רואה בעין יפה ייסוד בית לאומי לעם היהודי בארץ ישראל, ותעשה כמיטב יכולתה לאפשר השגת מטרה זו, תוך הבנה ברורה שלא ייעשה דבר העלול לפגוע בזכויות האזרחיות או הדתיות של עדות לא יהודיות הקיימות בארץ ישראל, או בזכויות ובמעמד מדיני, שמהם נהנים היהודים בכל ארץ אחרת. אכיר לך תודה (אודה לך), אם תביא הצהרה זו לידיעתה של הפדרציה הציונית.

שלך,

ארתור ג'יימס בלפור

1. אל מי נשלח המכתב? מי הוא הנלווה?
2. מה נשאר בהצהרה בעניין העם היהודי וארץ ישראל?
3. מה נשאר בהצהרה בעניין העדות האחרות בארץ ישראל?
4. מה נשאר בהצהרה בעניין היהודים שהיו מחוץ לארץ ישראל?
5. הסבירו מצאע מסמך זה נחשב לפריצת דרך מדינית לתנועה הציונית.

אילו קשיים עולים מנוסח ההצהרה?

כאמור, הצהרת בלפור הייתה הישג מדיני חשוב לתנועה הציונית. בזמן מלחמת העולם הראשונה הפירה המעצמה, בריטניה, בקשר ההיסטורי בין העם היהודי לבין ארץ ישראל – המולדת ההיסטורית שלו – ובאינטרסים של התנועה הלאומית היהודית. כל מילה בהצהרה נבחרה בקפדנות. אבל נוסח ההצהרה עורר גם קשיים.

א. **המסגרת המדינית המובטחת** – הצהרת בלפור גילתה אהדה להקמת מסגרת מדינית שהיא כינתה "בית לאומי". "בית לאומי" לא היה מושג ברור ומוגדר מבחינה משפטית בחוק הבין-לאומי. את המושג הזה יצרה התנועה הציונית בטייטה להצהרה שהגישה לממשלת בריטניה. בטייטה התנועה הציונית התכוונה למדינה, אבל כדי להקל על בריטניה לפרסם הצהרה אוהדת לציונות היא לא השתמשה במושג "מדינה".

ב. **הטריטוריה המובטחת** – ההצהרה קבעה הקמת בית לאומי לעם היהודי בארץ ישראל, כלומר – בתוך ארץ ישראל. בהצהרה לא ניתנה הבטחה שכל ארץ ישראל תהיה הבית הלאומי. ומה יהיו גבולות הבית הלאומי? בהצהרה לא הוגדרו גבולות.

ג. **השימוש בניסוח לא מחייב** – בהצהרה כתוב שבריטניה "רואה בעין יפה" וכי "תעשה כמיטב יכולתה לאפשר". כלומר, בריטניה גילתה אהדה להקמת הבית הלאומי. היא הבטיחה לאפשר את הקמתו, אבל לא הבטיחה להקים את הבית הלאומי. את הבית הלאומי היו צריכים להקים הציונים והעם היהודי כולו.

ד. **התושבים הלא יהודים בארץ ישראל** – לפי ההצהרה הקמת הבית הלאומי לא תפגע בזכויות האזרחיות או הדתיות של עדות לא יהודיות היושבות בארץ ישראל. כלומר, ההצהרה התייחסה לשתי קבוצות: העם היהודי, ועדות לא יהודיות.

ה. **קהילות היהודים בתפוצות** – ההצהרה קבעה כי הקמת הבית הלאומי היהודי בארץ ישראל לא תפגע בזכויות ובמעמד המדיני של היהודים בארצות אחרות. עניין זה הופיע בהצהרה כתוצאה מההשפעה של יהודים לא ציונים שחיו בבריטניה והשתלבו בחיי המדינה. הם חששו שההצהרה תפגע במעמד האזרחי שלהם ואפילו תגרום להאשים אותם בנאמנות כפולה – נאמנות גם לבריטניה וגם לבית הלאומי בארץ ישראל באותו הזמן.

בהצהרה התגשמה המטרה של הרצל ושל התנועה הציונית, שביקשו להשיג צ'רטר (עמ' 43). מאוחר יותר הצטרפו לבריטניה גם מדינות ההסכמה האחרות.

גלויה שעוצבה בבית הספר לאומנות בצלאל לכבוד הצהרת בלפור במרכז התמונה צילום של בלפור ומשני הצדדים מראות נוף ארצישראלי.

מה אפשר ללמוד מפרסום הפרצה וההצויה שלה על יציב בצלאל על התגובה להצהרת בלפור?

מה היו התגובות לפרסום ההצהרה?

פרסום ההצהרה עורר התרגשות ושמחה בקרב היהודים, והם ראו בה התקדמות גדולה והישג היסטורי לתנועה הציונית. יהודים במקומות רבים ארגנו אספות, ובלטו בהן גילויי שמחה שהביעו תודה לבריטניה.

אבל לא כל היהודים היו מרוצים. היו יהודים דתיים וחרדים שהתנגדו להצהרה. הם טענו שהעם היהודי צריך לחכות לבוא המשיח ואסור לפעול לפני בואו. ההצהרה גם עוררה חששות אצל יהודים שהשתלבו כאזרחים במדינות שחיו בהן. מכיוון שההצהרה קבעה כי הבית הלאומי יוקם לעם היהודי כולו, ולא רק ליהודים שיושבים בארץ ישראל, הם חששו שההצהרה תעורר אנטישמיות. הם גם חששו שהמעמד האזרחי שלהם ייפגע ושידרשו מהם לעזוב את המדינה שהם מתגוררים בה ולהגר לארץ ישראל.

בעולם הערבי ההצהרה התקבלה בהתנגדות, והיו שטענו כי בריטניה הבטיחה כבר ב־1915 הקמת מדינה ערבית (עמ' 96). מאז 2 בנובמבר 1917, העולם הערבי מציין את יום השנה של הצהרת בלפור בהפגנות אָבל.

תגובת דוד בן־גוריון להצהרה, 16 בנובמבר 1917, בעיתון של פועלי ציון בארצות הברית

זוהי הצהרה משיחית. זאת הצהרה של גאולה. היא פותחת ליהודים לא רק תקופה חדשה בהיסטוריה שלהם, אלא יותר מכך. היא פותחת מחדש את ההיסטוריה של היהודים.

(מעובד מתוך דוד אוחנה, משיחיות וממלכתיות: בן־גוריון והאינטלקטואלים - בין חזון מדיני לתאולוגיה פוליטית, באר שבע: מכון בן־גוריון לחקר ישראל, הציונות ומורשת בן־גוריון, אוניברסיטת בן־גוריון בנגב, 2003, עמ' 33.)

1. כיצד כינה בן־גוריון את ההצהרה?
2. מה אפשר ללמוד מכינויים אלו על הרגשתו של בן־גוריון?
3. בן־גוריון אמר כי ההצהרה פותחת תקופה חדשה בהיסטוריה של היהודים. למה התכוון?
4. בן־גוריון כתב את הדברים 41 יום לאחר פרסום ההצהרה בעיתון של פועלי ציון בייזיש שהפיע בארצות הברית, במאמר שכותרתו "גאולה". לכתו הבכורה, שנולדה כעשרה חודשים לאחר פרסום ההצהרה, קרא גאולה. מה תוכן להסיק מעובדות אלו?

מדוע פרסמה בריטניה את הצהרת בלפור?

פרסום הצהרת בלפור מעלה שאלות על מדיניות בריטניה:

- איזה אינטרס היה לבריטניה לפרסם הצהרה מדינית הקושרת אותה לציונות ולא רץ ישראל בתקופה שניהלה מלחמה קשה?
- מדוע פרסמה בריטניה את ההצהרה בשלב שעדיין לא כבשה את כל ארץ ישראל?
- מדוע פרסמה בריטניה הצהרה מדינית הקושרת אותה לתנועה לאומית צעירה וקטנה?
- מדוע התחייבה בריטניה לתנועה הציונית בתקופה שהיהודים היו מיעוט בארץ ישראל? ב־1917 חיו בארץ ישראל רק כ־56 אלף יהודים, וכ־600 אלף ערבים.

השאלות הללו מלמדות כי פרסום ההצהרה על ידי בריטניה נראה במבט ראשון מוזר ולא מובן. אבל מבט מעמיק יותר מגלה כי אינטרסים מדיניים מורכבים הובילו את בריטניה לפרסום ההצהרה. הינה כמה מהם:

א. חשיבות האזור לאימפריה הבריטית

קרוב לארץ ישראל עברו שתי דרכים להודו, שהייתה בשלטון בריטניה. דרך אחת הייתה דרך הים – דרך תעלת סואץ וים סוף; והאחרת דרך היבשה – דרך סוריה, עירק והמפרץ הפרסי. בריטניה הבינה כי האימפריה העות'מאנית עומדת להתפרק, וחששה שגרמניה, שהייתה האויבת שלה, תשתלט על האזור. לכן היה חשוב לבריטניה לחזק את הקשר עם היהודים – גורם אֶהָד באזור.

חשיבות האזור לבריטניה התבטאה גם במשא־ומתן שניהלה עם הערבים עוד לפני פרסום הצהרת בלפור. מ־1914 החלו חילופי מכתבים עם הערבים. השתתפו בהם מִקְמָהוֹן, הנציב הבריטי במצרים, וחוסִיין שליט מִכָּה שבחצי האי ערב. משא־ומתן זה ידוע בשם **מכתבי מק־מהוֹן-חוסִיין**. בריטניה רצתה שחוסִיין ישתתף במלחמה נגד האימפריה העות'מאנית. חוסִיין דרש כי בתמורה בריטניה תתמוך בהקמת מדינה ערבית עצמאית שהוא יעמוד בראשה. בריטניה קיבלה את הדרישה שלו להקמת מדינה, אבל ארץ ישראל לא נכללה בה. במהלך משא־ומתן זה לא נחתמו הסכמים ולא הוגדרו גבולות בצורה ברורה.

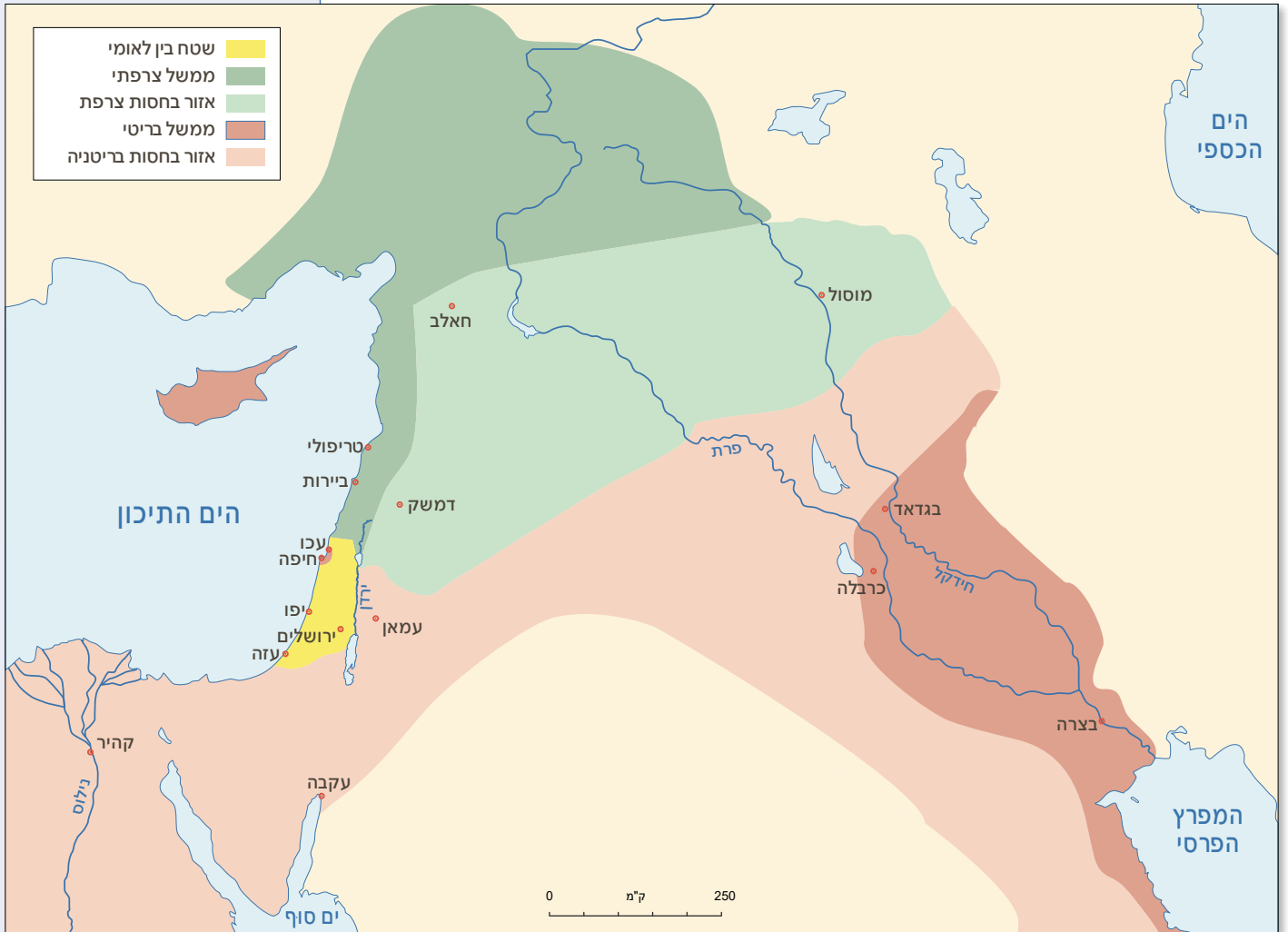
חשיבות האזור לבריטניה התבטאה גם במשא־ומתן מדיני שניהלה עם צרפת. ב־1916 נחתם הסכם סודי בין משרד החוץ הצרפתי למשרד החוץ הבריטי, והוא נקרא על שם הנציגים משני הצדדים – **הסכם סִיִקִס-פִיקו**. ההסכם נחתם עוד לפני שבריטניה החלה לכבוש את ארץ ישראל. שתי המדינות חילקו את שטחי האימפריה העות'מאנית לאזורי שלטון והשפעה בין המדינות. לפי הסכם זה מרכז ארץ ישראל, כולל ירושלים, יהיה נתון לשלטון בין־לאומי (מפה 11).

אבל, למרות ההסכם עם צרפת, בריטניה המשיכה במאמציה לשלוט בארץ ישראל, וב־1917, לאחר שהתקדמה בכיבוש ארץ ישראל, הבינה שהיא המעצמה שתכבוש את האזור. על ידי פרסום הצהרה אוהדת לציונות ביקשה בריטניה להבטיח את השליטה שלה בארץ ישראל ולהימנע ממילוי הבטחות קודמות לצרפתים.

ב. התחרות עם גרמניה

בריטניה הבינה כי התפוררות האימפריה העות'מאנית קרובה, וחששה כי גרמניה, בעלת הברית של האימפריה והיריבה של בריטניה, תשתלט על ארץ ישראל. עם זאת, בשלב זה של המלחמה עדיין לא היה ברור איזה צד ינצח במלחמה ומי ישלוט בארץ ישראל.

עוד חששה בריטניה כי בהשפעת יהודים ציונים בגרמניה תקדים אותה גרמניה ותפרסם הצהרה המפירה בדרישות הציונים בארץ ישראל. כתוצאה מכך תשיג גרמניה את התמיכה של היהודים ואת הנאמנות שלהם. כדי למנוע מגרמניה הישגים אלו הזדרזה בריטניה ופרסמה את ההצהרה.

ג. תמיכה של התנועה הציונית והיהודים שבארץ ישראל בבריטניה

כאשר התחילה המלחמה על ארץ ישראל באמצע שנת 1917 חשבו מדינאים בריטים כי התמיכה של התנועה הציונית ושל יהודי ארץ ישראל יעזרו לבריטניה בוועידת השלום שלאחר המלחמה. בזכות התמיכה יוכלו לדרוש בוועידת השלום את השליטה בארץ ישראל.

ד. מדיניות ארצות הברית בעת המלחמה

ארצות הברית הצטרפה למלחמה רק באפריל 1917, כשנתיים וחצי לאחר שהחלה. מדינאים בבריטניה חשבו שפרסום ההצהרה ישפיע על היהודים בארצות הברית, והם ידרשו מן הממשל האמריקני להצטרף למלחמה לצד מדינות ההסכמה. הסבר זה מראה כמה עמוק היה הרושם של היהודים יש כוח פוליטי רב. אבל ההצהרה התפרסמה כחצי שנה לאחר כניסת ארצות הברית למלחמה, ועניין זה היה חסר חשיבות.

ה. החשש מפרישה של רוסיה מן המלחמה

בשנת 1917 שרר ברוסיה אי־שקט פוליטי. כבר במרס 1917 הייתה בה מהפכה. בבריטניה התחזק החשש שרוסיה, בת הברית שלה, תחתום על הסכם שלום נפרד עם מדינות המרכז ותפרוש מן המלחמה. במצב כזה תסתיים המלחמה במזרח אירופה, ומדינות המרכז יוכלו לרכז את הכוחות שלהן למלחמה במערב אירופה. החשש הזה התגבר כאשר ברוסיה התחזקו מפלגות שקראו לסיום המלחמה. בין המפלגות האלה הייתה גם המפלגה הקומוניסטית, ובהנהגה שלה בלטו יהודים.

המדינאים הבריטים חשבו כי פרסום ההצהרה יגרום ליהודים ברוסיה לדרוש מן השלטון להמשיך במלחמה בצד מדינות ההסכמה. גם הסבר זה מראה כמה עמוק היה הרושם של היהודים יש כוח פוליטי רב. אבל, בשבוע שבו פורסמה הצהרת בלפור הייתה ברוסיה מהפכה קומוניסטית, וכתוצאה ממנה פרשה רוסיה בתחילת 1918 מן המלחמה וחתמה על הסכם שלום עם גרמניה.

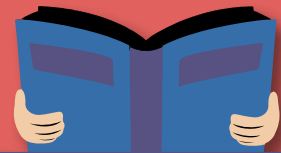
ו. האישים המרכזיים ועמדותיהם

המפגש בין האינטרסים של בריטניה לבין האינטרסים של התנועה הציונית הוביל להישג המדיני שבפרסום הצהרת בלפור. נוסף לאינטרסים המדיניים, כנראה גם לקשר האישי הייתה השפעה על המעשה המדיני: מדינאים בכירים בבריטניה, ובהם ראש הממשלה לויד ג'ורג' ושר החוץ הלורד בלפור, גילו אהדה לציונות, העריכו את הד"ר חיים וייצמן והיו איתו בקשרי ידידות. יש גם הטוענים כי לויד ג'ורג' ובלפור, שהיו נוצרים באמונתם והכירו היטב את התנ"ך, האמינו בשיבת היהודים לארץ ישראל. בהשפעת האמונה הדתית הם פעלו למען העם היהודי.

כשנה לאחר פרסום הצהרת בלפור סיימה בריטניה לכבוש את צפון ארץ ישראל ושלתה בכל הארץ. בכך הסתיימו 400 שנים של שלטון עות'מאני בארץ ישראל, והחלה תקופה של שלטון בריטי. תקופה זו של שלטון בריטי נמשכה כשלושים שנה.

1. הציגו שני קשיים העולים מנוסח ההצהרה.
2. את הנוסח "בית לאומי" יצרו הציונים, והם התכוונו למדינה. מדוע לא השתמשו הציונים במילה "מדינה"?
3. מה היו התגובות לפרסום ההצהרה בקבוצות שונות בעם היהודי?
4. א. מדוע פרסמה בריטניה את הצהרת בלפור? הציגו שלושה הסברים.
ב. לפי דעתכם, איזה מן ההסברים הוא החשוב ביותר? מדוע?
5. וייצמן ראה בהצהרת בלפור התחלה של "מסע גדול".
א. הִסבירו מהו המסע. מי ישתתף בו?
ב. לפי דברי וייצמן ולפי נוסח ההצהרה, מי יהיה הגורם האחראי לקיום הצהרת בלפור?

מה אנחנו?

א. התנועה הציונית במלחמת העולם הראשונה

- בתחילת המלחמה התמודדה ההנהגה של התנועה הציונית עם דילמה מורכבת והתלבטה באיזה מן הצדדים הלוחמים לתמוך.
- בהשפעת דילמה זו החליטה ההסתדרות הציונית בתחילת המלחמה על מדיניות של ניטרליות.
- ההצטרפות לאחד הצדדים הייתה חשובה להנהגה הציונית כדי שאחרי המלחמה היא תוכל להשתתף בוועידת השלום ולהציג דרישות מדיניות.
- כאשר גדל הסיכוי שבריטניה תכבוש את ארץ ישראל התמיכה של התנועה הציונית בה התחזקה.
- הנטייה לכיוון בריטניה התבטאה בדרישה להקים גדודים עבריים בתוך הצבא הבריטי.
- ב־1915 הוקם גדוד נהגי הפרדות של ציון, והוא היה גדוד הובלה ולא גדוד לוחם.
- לקראת סוף המלחמה הוקמו שלושה גדודים עבריים, והם כמעט שלא השתתפו בלחימה, אבל הייתה להם חשיבות מדינית.

ב. היישוב היהודי בארץ ישראל במלחמת העולם הראשונה

- בהשפעת המלחמה והמדיניות של השלטון העות'מאני התמודדו היהודים בארץ ישראל עם קשיים בתחומים רבים: מצב כלכלי קשה, רעב, מחלות, חובת הגיוס לצבא העות'מאני וגירוש תושבים מבתיהם.
- כתוצאה מתנאי החיים הקשים היו יהודים שעזבו את ארץ ישראל.
- רוב התושבים היהודים נשארו בארץ ישראל, ועזרו להם ארגונים: הועד להקלת המשבר, ועד ההגירה, ואחרים. עזרה בכספים ובמצרכי מזון הגיעה גם מיהודים בארצות הברית.
- רשת הריגול ניל"י פעלה בשנים 1915-1917 ומסרה מידע לבריטים.
- בשנת 1918 הוקם הגדוד העברי הארצישראלי על ידי צעירים מן היישוב.

ג. הצהרת בלפור

- ב־2 בנובמבר 1917 פרסם שר החוץ של בריטניה, ארתור ג'יימס בלפור, את הצהרת בלפור.
- בנוסח ההצהרה היו כמה קשיים, והמרכזיים שבהם: מהו בית לאומי? מה יהיו גבולות הבית הלאומי שיוקם בארץ ישראל?
- בריטניה לא הבטיחה להקים את הבית הלאומי. היא הבטיחה לאפשר את הקמתו. את הבית הלאומי היו צריכים להקים הציונים והעם היהודי כולו.
- ההצהרה הייתה הישג מדיני חשוב לתנועה הציונית. שאיפתו של הרצל, שביקש להשיג הכרה פומבית של המעצמות בדרישה של התנועה הלאומית היהודית לטריטוריה, התגשמה.
- ההצהרה התקבלה בשמחה אצל מרבית העם היהודי, והם ראו בה הישג היסטורי משמעותי.
- מן ההצהרה הסתייגו קבוצות של יהודים דתיים וכן חרדים, שטענו שצריך לחכות לבוא המשיח.
- מן ההצהרה הסתייגו יהודים שביקשו להשתלב כאזרחים במדינות שגרו בהן.
- פרסום ההצהרה הושפע מאינטרסים מדיניים של בריטניה.

ציר זמן

שנה	אירועים בעולם	בעולם היהודי
1789	המהפכה הצרפתית	
1791	בצרפת מתפרסמת הצהרת זכויות האדם והאזרח	
1870	מוקמת איטליה המאוחדת	היהודים בצרפת מקבלים זכויות אזרח מלאות
1871	מוקמת גרמניה המאוחדת	
1878	אדולף שטקר מקים מפלגה אנטישמית בגרמניה	
1881		פוגרום טופות בנגב אגודות לאומיות חשאיות של יהודים מוקמות ברוסיה וברומניה מתחילה העלייה הראשונה
1882		עליית תרמ"ב של יהודים מתימן מוקמות המושבות הראשונות מתחיל המשפט של אלפרד דרייפוס
1894		
1896		בנימין זאב הרצל מפרסם את "מדינת היהודים"
1897		הקונגרס הציוני הראשון מתקיים בעיר בזל שבשווייץ
1903		פוגרום קישינב
1906		מתפרסמת הצעת אוגנדה מוקמת הגימנסיה העברית ביפו
1909		מוקמת השכונה אחוזת בית מוקם ארגון "השומר"
1910		מוקמת הקבוצה הראשונה
1913		מלחמת השפות הקונגרס הציוני מחליט להקים אוניברסיטה עברית בירושלים
1914	מתחילה מלחמת העולם הראשונה מתחיל משאומתן בין הבריטים לערבים: מכתבי מקי'מהון-חוסין	
1916	נחתם הסכם סייקס-פיקו בין צרפת לבריטניה	
1917	ארצות הברית מצטרפת למלחמת העולם ה-1 שתי מהפכות ברוסיה	העות'מאנים מגרשים את תושבי תל אביב בריטניה מפרסמת את הצהרת בלפור הבריטים כובשים את דרום ארץ ישראל
1918	הנשיא וודרו וילסון מציג את 14 הנקודות	הבריטים כובשים את צפון ארץ ישראל
1919	נחתם חוזה ורסאי	מתחדשת העלייה לארץ ישראל, שפסקה בזמן המלחמה
1920	מוקם חבר הלאומים ועידת סן רמו מחליטה שבריטניה תקבל מנדט על ארץ ישראל	הרב רט סמואל מתמנה לנציב העליון הראשון בארץ ישראל מתקיימות בחירות לאספת הנבחרים הראשונה של היישוב מוקמת ההסתדרות הכללית של העובדים העברים בארץ ישראל "מאורעות" בארץ ישראל מוקם ארגון "ההגנה"
1921		מוקם מושב העובדים הראשון "מאורעות" בארץ ישראל מתפרסם הספר הלבן של צ'רצ'יל
1922		
1929		"מאורעות" בארץ ישראל מוקמת המפקדה הארצית של ארגון "ההגנה"
1930		מתפרסם הספר הלבן של פספילד
1936		מתחיל המרד הערבי, מאורעות תרצ"ו-תרצ"ט מוקמת "הנוודת" מוקם היישוב הראשון של חומה ומגדל
1937		מוקם האצ"ל, ארגון צבאי לאומי
1938		
1939	מתאספת ועידת השולחן העגול מתחילה מלחמת העולם השנייה	מתפרסם הספר הלבן של מקדונלד

21

2ה

il nostro per noi non ho rispetto
 alla prof. per lettera del Dicembre, non
 ricordando di avere veduto l'attesa
 del ottobre forse per le mie continue
 perpersioni marcate o firmate in
 qualche ufficio prof. **תקופה שנייה**
 Alla fine del dicembre **היישוב היהודי בארץ**
 fronte ritenuto a Roma come veduto
 di loro ritorno **ישראל בין שתי**
 parte da noi e **מלחמות עולם**
 Martedì aprai probabilmente io dove essere
 fuori di Padova per indeclinabile impegno
 Ma la prep. di entrare con colleghi
 ed essere di noi Ella mi fa il nome.
 Sarebbe per me grande personale onore
 fare la di lei compagnia - ma io non posso

2ז

פרק ה

אירופה, המזרח התיכון וארצות הברית בין שתי מלחמות עולם

מה בפרק?

- א. הסדרי השלום שלאחר מלחמת העולם הראשונה.
- ב. מדינות לאום חדשות באירופה.
- ג. ארצות הברית בשנות העשרים של המאה העשרים.

מלחמת העולם הראשונה התחילה כמלחמה בין מדינות אירופה והתפתחה למלחמת עולם. לאחר המלחמה התכנסו כמה ועידות, והשתתפו בהן המדינות המנצחות. הוועידות קבעו הסדרי שלום, וכך יצרו סדר מדיני חדש בעולם.

האם שאלתם את עצמכם אילו אינטרסים מדיניים מבטאים חוסי שלום? האם חוסי שלום מסיימים מלחמה, או עלולים להיות גורם למלחמה הבאה?

כאשר תלמדו את הנושאים בפרק זה תוכלו לחשוב על שאלות אלו, ואף לבחון את הקשר בין מלחמה, שלום ואינטרסים מדיניים.

פעילות פותחת

1. שער, אילו קשיים עלולים לעלות בכינוס של מדינות לוועידת שלום לאחר מלחמה ארוכה?
2. כיצד הייתם ממליצים למנצחים לפעול בוועידת השלום?
3. האם לדעתכם גם לצד המפסיד במלחמה צריך להיות ייצוג בוועידת שלום? נמקו.

א. הסדרי השלום שלאחר מלחמת העולם הראשונה

אילו עמדות הציגו מנהיגי המעצמות המנצחות בוועידת השלום?

ב־11.11.1918 בשעה 11:00 החלה הפסקת האש שסיימה את מלחמת העולם הראשונה. כדי לָדוֹן בהסדרי השלום התאספו ראשי המדינות המנצחות בינואר 1919 לוועידת פריז. את הוועידה ניהלו המנהיגים של ארבע המעצמות המנצחות: ווֹדְרוֹ וילסון נשיא ארצות הברית, ז'ורז' קלֶמְנְסוֹ ראש ממשלת צרפת, דְּיוויד לוֹיֵד ג'ורג' ראש ממשלת בריטניה ווִיטוֹרִיוֹ אוֹרְלַנְדוֹ ראש ממשלת איטליה. למנהיגים האלה היו עמדות שונות בשאלה כיצד לנהוג כלפי המדינות שהפסידו במלחמה. המדינות שהפסידו, ובראשן גרמניה, והמדינות הניטרליות לא הוזמנו לוועידה.

העמדה האמריקנית בוועידת השלום התבססה על 14 הנקודות של הנשיא וילסון. ב־8 בינואר 1918, עוד לפני שהסתיימה המלחמה, נאם וילסון לפני הקונגרס האמריקני והציג 14 עקרונות שלפיהם יש לנהל את היחסים בין מדינות, לבנות מחדש את אירופה ולפעול כדי שהעולם יהיה מקום טוב יותר לחיות בו. בחלק הראשון של הנאום הציג וילסון כמה עקרונות שמדינות צריכות לפעול לפיהם, בניגוד למה שהיה לפני המלחמה. הינה חמישה מהם:

1. **דיפלומטיה גלויה** – מדינות ינהלו משא ומתן דיפלומטי גלוי, ולא חשאלי (בניגוד למה שהיה לפני מלחמת העולם הראשונה, אז מדינות חתמו על הסכמים חשאיים).
2. **חופש השיט** – מדינות ישמרו על חופש השיט בימים, גם בזמן שלום וגם בזמן מלחמה (בניגוד לתקופת המלחמה, שבה עיקרון זה לא נשמר ופגעו גם באוניות אזרחיות).
3. **כלכלה חופשית** – מדינות יגנו על חופש המסחר ולא יטילו מִקְסִים (מיסים) על סחורות שנכנסות למדינות, כי הם פוגעים במתן אפשרויות כלכליות שוות לכל המדינות.
4. **חימוש המדינות** – למדינות יהיה נשק רק לצורכי הביטחון ההכרחיים (בניגוד לתקופה שלפני מלחמת העולם הראשונה, שבה מדינות אירופה הגדילו את תקציבי הביטחון, ייצרו בעצמן נשק, רכשו ממדינות אחרות נשק רב, וגם האריכו את שירות החובה בצבא).
5. **אימפריאליזם** – סכסוכים בין מדינות אירופה על שליטה בשטחים באסיה ובאפריקה ייפתרו בהתחשבות בעמדות של התושבים במקום ושל המדינה האירופית (בניגוד לתקופה שלפני המלחמה, שבה לא הייתה התחשבות בעמדת האוכלוסייה המקומית).

בחלק השני של הנאום עסק הנשיא וילסון בעניינים הקשורים לנסיגה משטחים שנכבשו בזמן המלחמה. לדוגמה: פינוי הכוחות של גרמניה משטחים שלפני המלחמה היו בשלטון של צרפת, בלגיה ורוסיה.

עוד הציג וילסון תיקונים בגבולות של מדינות קיימות ומתן **עצמאות למדינות חדשות**. לדוגמה: הוא הציג להקים מחדש את **פולין** כמדינה עצמאית ולתת לה גישה לים הבלטי. וילסון התבסס בחלק זה על עקרון **ההגדרה העצמית**. עיקרון זה קובע כי לכל עם יש זכות להקים מדינה עצמאית ולבחור את מוסדות השלטון (עמ' 11). בנקודה האחרונה, ה־14, הציג וילסון להקים **ארגון בין־לאומי** שישמור על השלום בעולם, יפתור סכסוכים בין מדינות על ידי משא ומתן ויגן על מדינות גדולות וקטנות.

כאמור, 14 הנקודות ביטאו את העמדה של ארצות הברית בוועידת פריז. וילסון רצה להגיע לשלום צודק שאינו מושפע מרגשות של נקמה, ובלי להשפיל את המדינות המפסידות. אבל צרפת ובריטניה התנגדו לעמדה של ארצות הברית. קלמנסו, ראש ממשלת צרפת, דרש להחליש את גרמניה. הוא רצה שגרמניה תאבד את הכוח הצבאי, הכלכלי והמדיני שלה, כדי שלא תאיים עוד על צרפת.

לויד ג'ורג', ראש ממשלת בריטניה, התנגד לעמדה של צרפת – הוא חשש שאם גרמניה תהיה חלשה, יתחזק הכוח של צרפת באירופה, וכתוצאה מכך עלולה להתחדש המלחמה. לכן הוא דרש פשרה שתשמור על מאזן הכוחות בין המדינות באירופה. לויד ג'ורג' גם דרש להטיל על גרמניה תשלום פיצויים על הנזקים והסבל שגרמה בשנות המלחמה.

המנהיגים של ארצות הברית, בריטניה וצרפת הם שגיבשו את ההחלטות. ואילו אורלנדו, ראש ממשלת איטליה, עסק בעיקר באינטרסים של איטליה – הוא דרש תיקוני גבול ומסירת שטחים לאיטליה, כפי שהבטיחו מדינות ההסכמה לאיטליה כאשר הצטרפה למלחמה.

איזו עמדה מדינית ביטא חוזה ורסאי?

ועידת פריז הסתיימה ב־28 ביוני 1919 כאשר בארמון וֶרְסַאי שבקרבת פריז נחתם חוֹזֵה ורסאי (חוזה – הסכם בין כמה צדדים) בין המדינות המנצחות לבין גרמניה. גרמניה, שלא השתתפה בוועידת השלום, הוזמנה לטקס פְּדִי לחתום על החוזה. חוזה ורסאי היה רחוק מ־14 הנקודות של וילסון. החוזה קבע כי גרמניה ובעלות הברית שלה אחראיות לפרוץ המלחמה, וההחלטות שבו החלישו את גרמניה. הינה כמה דוגמאות:

- א. **שינויים טריטוריאליים** – גרמניה נאלצה לוותר על שטחים שהיו תחת השלטון שלה במזרח אירופה, ועל אזור אֶלְזֶס-לֹרֶן בגבול גרמניה-צרפת. לפולין נמסרו שטחים מגרמניה וגם מרוסיה ומאוסטרר־הונגריה, והיא קיבלה עצמאות.
- ב. **שינויים צבאיים** – הצבא של גרמניה הוגבל למאה אלף חיילים בלבד, והצי צומצם ל־14 אוניות. אסור היה לגרמניה להקים ביצורים להגנה (לדוגמה: גדרות, חומה ומגדלים) ולקנות או לבנות צוללות, מטוסים ונשק כבד.
- ג. **שינויים כלכליים** – גרמניה חויבה לשלם פיצויים גבוהים בגלל האבדות והנזקים שגרמה למדינות שנלחמה בהן.
- ד. **שינויים מדיניים** – כדי למנוע את ההתחזקות של גרמניה נאסר עליה לכרות ברית עם אוסטריה.

חוֹזֵי שלום נפרדים נחתמו עם מדינות אחרות שהפסידו במלחמה: אוסטריה (ספטמבר 1919), בולגריה (נובמבר 1919) והונגריה (יוני 1920). כתוצאה מכך הן נאלצו לוותר על שטחים, והוקמו בהם מדינות חדשות (מפה 13, עמ' 105). הכוח הצבאי של אוסטריה והונגריה צומצם, ונאסר עליהן לכרות ברית עם גרמניה. על אוסטריה הוטל לשלם פיצויים לאיטליה, לרומניה ולפולין. לאחר משא־ומתן ממושך נחתם חוזה השלום עם טורקיה (אוגוסט 1924), והאימפריה העות'מאנית התפרקה ולא התקיימה עוד.

כתוצאה מחוֹזֵי השלום האלה חל שינוי במפה המדינית של אירופה. האימפריות והקיסריות הגדולות התמוטטו, ובמקומן קמו מדינות עצמאיות קטנות יותר.

**מפה 12:
אירופה
בשנת 1914**

**מפה 13:
אירופה
בשנת 1919**

1. קשלו בין שתי המפות. אילו שינויים חלו במפת איכופה בין 1914 ל-1919?
(בדקו: אילו אימפריות וקיסרותות התפארו? אילו מדינות חדשות קמו?
שחים של אילו מדינות צומחו?)
2. אילו עקרונות מ-14 הנקודות שינויים אלו מהטאים?
3. על פי ההשאלה בין המפות, האם נכון לטעון
שמחמת העולם הראשונה יצרה סדר מדיני חדש באיכופה?

טקס החתימה על חוזה
ורסאי, 28 ביוני 1919

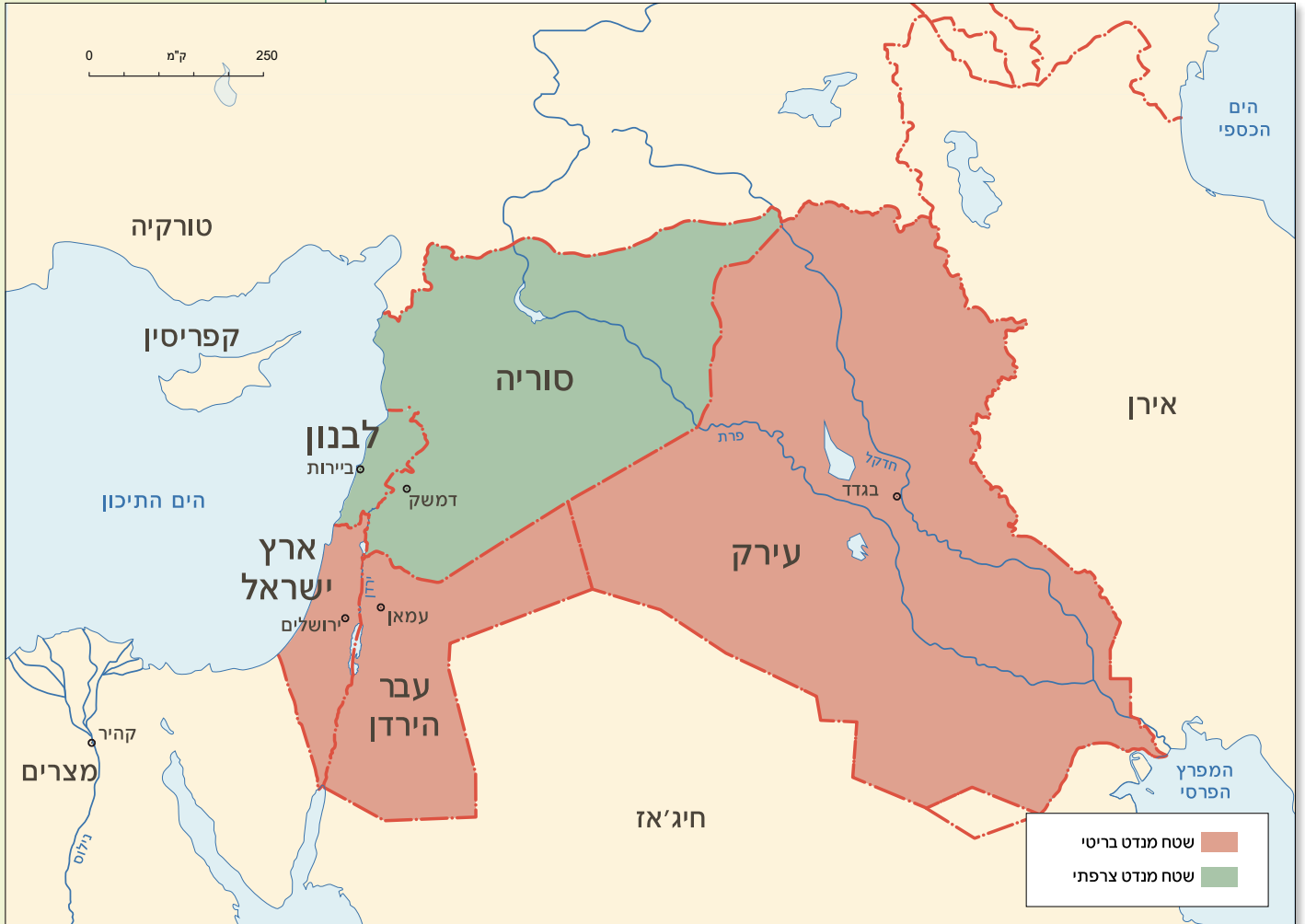
טקס החתימה נערך באולם
המראות שבארמון ורסאי.
בחזית התמונה נציגי גרמניה
חותמים על החוזה (האחד
יושב והאחר רוכן לעברו).
מולם, במרכז התמונה, יושבים
וילסון, קלמנסו ולייד ג'ורג'.

אילו שינויים חלו במזרח התיכון כתוצאה מן המלחמה?

לפני מלחמת העולם הראשונה רוב שטחי המזרח התיכון היו בשליטת האימפריה העות'מאנית. במהלך המלחמה כבשו צרפת ובריטניה את השטחים האלה ורצו לשלוט בהם.

בוועידה שהתכנסה בסן רֶמו שבאיטליה ב־1920 הושגה פשרה בין הרצון של המדינות המנצחות לשלוט בשטחים שכבשו לבין עקרון ההגדרה העצמית. הוחלט כי שטחי האימפריה העות'מאנית במזרח התיכון יקבלו מעמד מדיני מסוג חדש – **מנדט** (ייפוי כוח). בריטניה קיבלה מנדט על ארץ ישראל, כולל עבר הירדן המזרחי, ועל עירק. צרפת קיבלה מנדט על סוריה ועל לבנון. בריטניה וצרפת קיבלו את השלטון באזורים האלה לזמן מוגבל. הן התחייבו לפעול כדי לאֶפְשֵׁר לעמים שישבו באזורים האלה להגיע לעצמאות מדינית. בכתב המנדט על ארץ ישראל התחייבה בריטניה לאֶפְשֵׁר הקמה של בית לאומי יהודי.

מפה 14:
שטחי מנדט של בריטניה
ושל צרפת במזרח התיכון

כיצד הובטח שההחלטות של ועידות השלום יבוצעו?

חוזה ורסאי קרא להקים ארגון בין-לאומי שתפקידו יהיה לשמור על השלום ועל הביטחון בעולם. כאמור, רעיון ההקמה של חֶבֶר הלאומים כבר עלה ב־14 הנקודות שפרסם הנשיא וילסון (עמ' 103). ואכן, ארגון כזה הוקם ב־1920 והוא נקרא **חֶבֶר הלאומים**.

בחבר הלאומים היו ועדות שפיקחו על המצב שנוצר כתוצאה ממלחמת העולם הראשונה. לדוגמה, **ועדת המנדטים** פיקחה על הפעולות של המדינות שקיבלו שטחי מנדט. המדינות שקיבלו מנדט התחייבו לִדְוּוּחַ לוועדת המנדטים פעם בשנה על הפעולות שלהן בשטחים שנמסרו להן. כך, לדוגמה, בריטניה, שקיבלה מנדט על ארץ ישראל, הייתה צריכה לדווח לוועדת המנדטים על הפעולות שלה בארץ ישראל (עמ' 119).

1. לפניכם שמות ומושגים הקשורים זה לזה. הסבירו מה הקשר ביניהם.
 - א. מנדט - חבר הלאומים.
 - ב. חוזה ורסאי - אזור אֶלְזֶס-לוֹרֶן.
 - ג. 14 הנקודות - הנשיא וילסון.
2. מה היו העקרונות שהציע וילסון? מה המטרה שלהם?
3. הציגו את העמדות של ארצות הברית, צרפת ובריטניה בוועידת השלום.
4. א. מה היו ההגבלות שהוטלו על גרמניה בחוזה ורסאי?
 - ב. מה הייתה המטרה של הגבלות אלו?
 - ג. איזו עמדה מדינית הגבלות אלו מבטאות?
 - ד. אילו בעיות היו עלולות להתעורר בגרמניה עקב ההגבלות שהוטלו עליה בחוזה ורסאי?
5. טוענים שבמלחמת העולם הראשונה ניצחו המדינות הדמוקרטיות והפסידו הממלכות והקיסריות. על מה טענה זו מתבססת?

ב. מדינות לאום חדשות באירופה

מה אִפִּיין את מדינות הלאום החדשות?

על פי הסדרי השלום קמו באירופה **מדינות לאום** חדשות. במדינות הלאום החדשות במרכז אירופה ובמזרחה חיו **מיעוטים לאומיים**. מיעוט לאומי הוא קבוצה אֶתְנִית שההיסטוריה, התרבות והשפה שלה שונות מאלה של רוב התושבים במדינה. לדוגמה, בפולין שליש מכל התושבים היו מיעוטים לאומיים, ובהם גרמנים, אוקראינים ורוסים; וכשלושה מיליון יהודים - שהיו המיעוט הלאומי הגדול ביותר בפולין (כעשרה אחוזים מכלל האוכלוסייה).

חוֹזֵי השלום כָּלְלו חוזים מיוחדים שנקראו **חוזי המיעוטים**. החוזים האלה קבעו כי מדינות הלאום החדשות חייבות להעניק למיעוטים הלאומיים שחיים בהן שוויון זכויות אזרחי. עוד הם קבעו שהמדינות צריכות לתת למיעוטים הלאומיים אפשרות לפְתַח את התרבות המיוחדת להם, לקיים את מנהגֵי האמונה הדתית שלהם ולטפח את השפה הלאומית שלהם. לכל המיעוטים הייתה הזכות להקים בתי ספר בשפה הלאומית שלהם ולהשתמש בה במוסדות המדינה ובבתי המשפט. על קיום החוזים האלה על ידי מדינות הלאום החדשות פיקח חֶכֶר הלאומים.

קטעים מחוזה המיעוטים עם פולין, 28 ביוני 1919

פולין מתחייבת להגן על החיים ועל החירות של תושבי פולין ללא הבדל מוצא, לאום, שפה ודת. לאזרחים של פולין השייכים למיעוט יש זכות שווה להקים מוסדות דת וחברה ולפקח עליהם. יש להם זכות שווה גם להקים בתי ספר ועוד מוסדות חינוך, ולהשתמש בהם בשפה שלהם ולבטא במסגרתם את האמונה הדתית שלהם. [...] יהודים לא יחויבו לעשות דבר המנוגד לחוקי השבת שלהם.

(מעובד על פי אליעזר דומקה [עורך], **העולם והיהודים בדורות האחרונים**, ב, ירושלים: מרכז זלמן שזר, 1999, עמ' 36.)

1. 1663 משפט מן המקור האמריקני על מכתב ג'ורג' מייסון למייסדי פולין. הסבירו אותו.
2. גילו זכויות האזרח האמריקני האזרחיים בפולין?
3. מצא בחוזה המיעוטים הקצוטים מיוחדים אים השבת של היהודים?
4. מה יחשוב בן מיעוט לאומי בפולין על חוזה המיעוטים? מה יחשוב בן העם הפולני על חוזה המיעוטים? הצלו שתי עמדות מנוגדות.

עם אילו קשיים התמודדו מדינות הלאום החדשות?

המנהיגים והאזרחים של מדינות הלאום החדשות התמודדו עם בעיות מורכבות. הינה כמה מהן:

א. **משטר** - המנהיגים של מדינות הלאום החדשות רצו להקים משטרים דמוקרטיים, בדומה למשטרים של מדינות ההסכמה שניצחו במלחמה, אבל כולן, חוץ מצ'כוסלובקיה, לא הצליחו לפתח משטר דמוקרטי יציב. בהדרגה התפתחה בהן **דיקטטורה**.

לדוגמה: בפולין התחלפו ממשלות במהירות רבה. בגלל תקופות הכהונה הקצרות של כל ממשלה, הממשלות לא הצליחו לנהל את המדינה. בהשפעת המצב הפוליטי הלא יציב והמצב הכלכלי הקשה בפולין ב־1926 תפס **יוזף פילסודסקי** את השלטון בעזרת הצבא. הוא פיזר את הפרלמנט ושלט כדיקטטור צבאי עד מותו ב־1935.

ב. **גבולות** - קביעת הגבולות למדינות החדשות יצרה בעיות.

לדוגמה: כדי לתת לפולין מוצא לים הבלטי בנמל דַנְצִיג נמסר לה שטח בתוך גרמניה. היה זה מסדרון - שטח אדמה ארוך וצר שהפריד בין חלקים בגרמניה (מפה 13, עמ' 105), ומכנים אותו **המסדרון הפולני**. החלטה זו עוררה מתח בגרמניה. כדי לקשר בין שני החלקים של גרמניה נקבעו כללים למעבר של גרמנים בשטח של פולין - והדבר יצר מתיחות רבה גם בפולין.

גם מסירת נמל דנציג לפולין מדגימה את הקשיים שנוצרו עם קביעת הגבולות של המדינות החדשות. עד המלחמה דנציג הייתה עיר נמל בגרמניה, והתושבים בה היו בני העם הגרמני. לאחר מסירת דנציג לפולין דרשה גרמניה את השליטה בעיר שישבו בה אזרחים שלה. בפשרה שהושגה נקבע כי העיר תהיה בחסות חבר הלאומים. למרות ההסדר נשארה מתיחות רבה בין גרמניה לפולין.

דיקטטורה
משטר שבראשו עומד שליט אחד, שכל סמכויות השלטון מרוכזות רק בידיו. במשטר כזה אין הפרדה בין רשויות השלטון, וחירויות האזרחים אינן מתקיימות.

סובלנות

יכולת של יחיד או חברה לקבל את השונים מהם בדעות, באמונות, במנהגים ובמראה.

ג. **המיעוטים הלאומיים** – התושבים במדינות הלאום החדשות ראו במיעוטים הלאומיים, ובמיוחד בגדולים שבהם, סכנה למדינה החדשה. הם טענו שהמיעוטים יפריעו למדינת הלאום שרק קמה לגבש את המאפיינים הלאומיים המיוחדים לה. במדינות הלאום החדשות היו גילויים של חוסר **סובלנות** כלפי המיעוטים הלאומיים, ואפילו היו ניסיונות לשנות חוקים כדי לפגוע בזכויות של המיעוטים.

לדוגמה: פולין התחייבה לקיים את חוזה המיעוטים בנוגע ליהודים, אבל לא קיימה את כל החלקים שלו. היהודים בפולין הופלו לרעה בחיי הכלכלה. יהודים שהיו בעלי עסקים נאלצו להתמודד עם קשיים רבים כדי לקבל הלוואות מן הממשלה ולפתח את העסקים שלהם. ועוד: רק יהודים מעטים התקבלו לעבודה בשירות הממשלה.

אבל היו תחומים שבהם קיימה פולין את הסעיפים של חוזה המיעוטים: היא נתנה קשות לקיים את המוסדות של הקהילה היהודית – בתי כנסת, בית דין ושחיטה כשרה; מנהיגי הקהילה יכלו להטיל מיסים ולטפל בענייני חינוך וצדקה. מוסדות החינוך המסורתיים – חדרים ושיבות – פעלו בפולין בלא הגבלה. נוסף על כך פעלו בתי ספר של רשת פרבאט – בתי ספר עבריים של התנועה הציונית, שפעלו מגני ילדים ועד לסמינרים למורים. בפולין פעלו גם בתי ספר עבריים דתיים וגם בתי ספר שלימדו ביידיש.

הגימנסיה העברית של רשת "תרבות" ברובנה, פולין, 1919

המטרה של רשת "תרבות" הייתה לחנך צעירים וצעירות ולהכין אותם לעלייה לארץ ישראל. הלימודים היו כמעט כולם בעברית, והתלמידים ידעו לקרוא, לכתוב ולדבר עברית. התלמידים גם למדו היסטוריה של עם ישראל וספרות עברית, הפירו את שמות היישובים בארץ, ואפילו ידעו לשיר שירי ארץ ישראל.

1. מה אתם יכולים להסיק מן התמונה על צוות ההוראה ועל התלמידים הגימנסיה "תרבות" שהראבנה?

2. באילו שפות כתובים השלטים הגימנסיה? תשובו מצוץ.

כיצד יכלו המיעוטים הלאומיים להגן על זכויותיהם?

כדי להגן על הזכויות שניתנו למיעוטים הלאומיים הם יכלו לפנות אל בתי המשפט של המדינה ולדרוש את קיום הזכויות שלהם. אפשרות אחרת הייתה לפעול במסגרת הפרלמנט של המדינה: המיעוט הלאומי היה יכול להקים מפלגה מייצגת, להתמודד בבחירות ולפעול בפרלמנט למען קיום הזכויות של המיעוט. המיעוטים יכלו לפעול בפרלמנט של המדינה במשותף עם קבוצות מיעוטים אחרות.

לדוגמה, בפולין היהודים הקימו מפלגות. בבחירות בשנת 1922 נבחרו 34 נציגים יהודים לפרלמנט של פולין. עם מפלגות של מיעוטים אחרים בפולין הם הקימו את **גוש המיעוטים** - גוש פוליטי שפעל להגנה על הזכויות של כל המיעוטים הלאומיים במדינה.

נוסף על כך יכלו המיעוטים הלאומיים לפנות אל **ועדת המיעוטים** של חבר הלאומים. לפני הוועדה הובאו בעיות בעניין קיום חוֹזֵי המיעוטים. אבל ברוב המקרים לוועדת המיעוטים לא היה כוח לפתור את הבעיות שהתעוררו.

1. מדוע חששו המנהיגים והאזרחים של מדינות הלאום החדשות ממיעוטים לאומיים במדינה שלהם?
2. כיצד יכלו המיעוטים במדינות הלאום החדשות להגן על הזכויות שלהם?
3. הסבירו את הבעיה בעיר הנמל דנציג. כיצד ניסו לפתור אותה?
4. א. הציגו שתי דוגמאות המבטאות את התחומים שבהם פעל חבר הלאומים.
ב. על פי דוגמאות אלו, מהי החשיבות של חבר הלאומים?

ג. ארצות הברית בין שתי מלחמות עולם

מה הייתה המדיניות של הממשל האמריקני בשנות העשרים?

לאחר המלחמה רצו האמריקנים לְנַתֵּק את הקשר עם אירופה והבעיות שלה ולחזור למדיניות **בְּדִלְנִית** - מדיניות של הסתגרות בעניינים של ארצות הברית בלבד. המדיניות הבדלנית דרשה שארצות הברית תימנע משיתוף פעולה בין־לאומי, כפי שנהגה עד שהצטרפה למלחמה.

למרות 14 הנקודות שהציע הנשיא וילסון, ואף על פי שהוא השתתף בוועידת השלום בפריז - הקונגרס האמריקני לא אישר את חוזה השלום. הקונגרס גם החליט ב־1920 כי ארצות הברית לא תצטרף לחבר הלאומים, ארגון שכאמור הוקם על פי הצעתו של וילסון (עמ' 103). בבחירות שנערכו בשנת 1920 אזרחי ארצות הברית בחרו נשיא מן המפלגה הרפובליקנית, **וֹוֶרְן הַרְדִּינג**, והוא הוביל מדיניות שאותה פינה בנאומיו **חזרה לנורמליות**, חזרה למצב שהיה לפני המלחמה.

המדיניות של ארצות הברית בשאלת ההגירה ביטאה את החֲזָרָה למדיניות הַבְּדִלְנִית: ארצות הברית הגבילה כניסה של מהגרים לתחומיה עוד לפני המלחמה בכמה חוקים, אבל החוקים בנושא ההגירה משנת 1924 הגבילו מאוד את ההגירה מארצות רבות, וכתוצאה מכך גם יהודים ממזרח אירופה שרצו להגר לארצות הברית לא יכלו להיכנס אליה.

תופעות של הסתגרות התגלו גם ביחסים בין האזרחים בתוך ארצות הברית: התחזקה הפעילות של הארגון הגזעני **קוֹיִקְלוֹקְסִי־קְלָן**, שהוקם כבר בשנת 1865. בתקופה זו הארגון הדגיש את העליונות של הגזע הלבן ופעל נגד מהגרים, נגד קתולים, ונגד יהודים - שנחשבו זרים.

חברי הקוֹקְלוֹסְקִילֵן צועדים
בושינגטון, 1928

מה אִפִּיין את המשק האמריקני בשנות העשרים?

לאחר מלחמת העולם הראשונה הכלכלה של ארצות הברית הייתה הכלכלה החזקה בעולם. בהשפעת המלחמה הייתה ארצות הברית היצרנית הגדולה בעולם בתחום התעשייה. לאחר המלחמה ובמסגרת מדיניות החִזְרָה לנורמליות הנהיגה הממשלה **מדיניות ליברלית בתחום הכלכלה**. היא הפחיתה את המיסים שחברות גדולות היו צריכות לשלם, עודדה את היוזמה הפרטית ולא התערבה במשק האמריקני.

בהשפעת המדיניות הכלכלית הזאת החל ייצור רב של מכשירים חדשים, לדוגמה: מכשירי טלפון, מְקֻלְטֵי רדיו, מְקֻרָרִים, מכוונות כביסה ושואבי אבק. הציבור רכש אותם בכמויות גדולות. המכשירים האלה הגבירו את הנוחות בחיי היום־יום. קניית המוצרים החדשים על ידי האמריקנים גדלה במהירות, כי הבנקים הציעו הלוואות בתנאים נוחים מבלי לבדוק אם הלואים יוכלו להחזיר את ההלוואות. ככל שיכולת הקנייה של האזרחים גדלה, פרחו המפעלים, שייצרו את המוצרים החדשים, והתעשרו גם המוכרים.

כך נוצרה בארצות הברית אווירה של פריחה כלכלית, והיא התבטאה גם במסחר בבִּוֶרְסָה האמריקנית. חברות כלכליות ומפעלי תעשייה השקיעו את הרווחים שלהם בבורסה. אזרחים רבים רכשו את המניות, וככל שרכשו יותר מניות כך עלה המחיר שלהן. כך למשקיעים היו רווחים גדולים בקלות, וכוח הקנייה שלהם גדל. השִׁנְשׁוּג והשִׁפֵּע התבטאו גם בפריחה של תעשיית הקולנוע בהוליווד ובבילויים בזמן הפנוי. לדוגמה, אנשים התכנסו במועדונים שניגנו בהם את מוזיקת הג'ז, שאמריקנים רבים אהבו.

ואולם, לא כל אזרחי ארצות הברית נהנו מעלייה ברמת החיים. בעלי העסקים הגדולים התעשרו והתבססו, אבל המצב של הפועלים לא השתפר, וגם המצב של החקלאים היה גרוע. משבר כלכלי חמור החל באוקטובר 1929 וקטע את הפריחה של שנות העשרים.

יוזמה פרטית

שיטה כלכלית שבה אנשים פרטיים, ולא הממשלה, הם הבעלים של העסקים.

אומן הג'ז לואי אַרְמֶסְטֶרוֹנֵג

מוזיקת הג'ז נוצרה בארצות הברית בראשית המאה העשרים והיא מוזיקה אִפְרו־אמריקנית (אפריקנית-אמריקנית). לואי ארמסטרונג (1901-1971) נחשב לאחד היוצרים והמבצעים החשובים של מוזיקת הג'ז בארצות הברית.

במה בא לידי ביטוי המשבר הכלכלי בארצות הברית?

ביום חמישי, 24 באוקטובר 1929, החל שינוי קיצוני בכלכלת ארצות הברית, ומאז נוהגים לקרוא לו **יום חמישי השחור**. משקיעים בבורסה האמריקנית החלו למכור את המניות שקנו. הדבר עורר בהלה אצל המשקיעים בבורסה, ועוד משקיעים רבים מכרו את המניות שהיו להם. המכירה של מניות רבות בזמן קצר הביאה לירידה מהירה של ערך המניות.

כתוצאה מכך, פשטו את הרגל בנקים רבים שהשקיעו את הכסף שלהם בבורסה. מיליוני אנשים הפסידו בתוך זמן קצר כספים שחסכו במשך שנים רבות. מיליוני אנשים שקיבלו הלוואות מהבנקים לא יכלו לשלם את החובות שלהם. מפעלי תעשייה ורשתות שיווק, שהיו תלויים בבנקים שפשטו את הרגל, נסגרו. מיליוני עובדים פוטרו ממקומות העבודה שלהם. אנשים נאלצו למכור את הבתים שלהם כדי לשלם חובות – אבל גם ערך הבתים ירד במהירות. מיליוני משפחות שהפסידו את הבתים ואת מקום העבודה שלהן נדדו בדרכים ועברו לגור בשכונות של אוהלים ופחונים. בשיא המשבר היו בארצות הברית כ-15 מיליון מובטלים. הם היו כרבע מכוח העבודה בארצות הברית. מחסור ועוני, ייאוש ופחד מן העתיד החליפו את ההרגשה של הביטחון הכלכלי.

המשבר הכלכלי בארצות הברית השפיע על הכלכלה בעולם כולו. ארצות הברית צמצמה את ההלוואות שנתנה למדינות אירופה, ואחר כך הפסיקה להלוות כספים. היא גם דרשה ממדינות אירופה לשלם את החובות שלהן. המשבר שהחל בארצות הברית היה למשבר עולמי. יכולת הקנייה של אזרחים במדינות בעולם פָּחְתָה, מפעלי תעשייה התמוטטו, ומיליוני אנשים היו למובטלים.

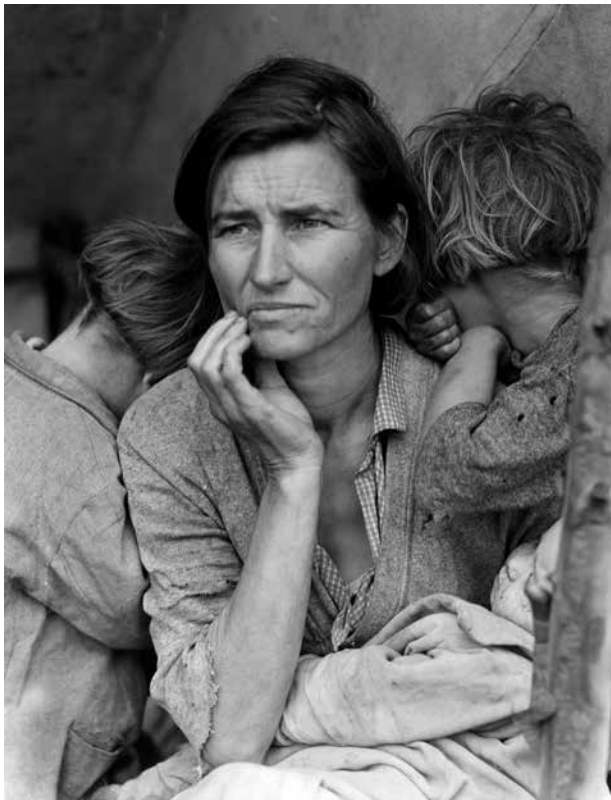
"השפל הגדול"

נפגעי השיטפון בלואיסוויל
עומדים בתור למזון מתחת
לשלט המכריז ש'אין טובה יותר
מדרך החיים האמריקנית'...
מרגרט בורקווייט, 1937.

מובטלים עומדים בתור לקבל מרק, שיקגו 1931

אם נודדת, דורותיאה לאנג, 1936 בתמונה מצולמת פלורנס אוונס תומפסון, בת 32, אימא לשבעה ילדים. היא מחזיקה בידיה תינוק ועל הכתפיים שלה נשענות שתי בנות. מאז שפורסמה תמונה זו היא הייתה לסמל של המשבר הכלכלי.

1. מה אתם מרגישים כאשר אתם מתבוננים בתמונות האלו?
- 113 ו-114? מה אתם חושבים על התמונות?
2. ציינו שני הבדלים בין התמונות.
3. איזו תמונה מחזירה יותר את המשבר העיניכם? מדוע?
4. מדוע לדעתכם התמונה "אם נודדת" הייתה לסמל של המשבר הכלכלי?

כיצד התמודד הממשל האמריקני עם המשבר?

בשנת 1932 נערכו בארצות הברית בחירות ופרנקלין רוזוולט נבחר לנשיא. רוזוולט הבין כי יש לעודד את אזרחי ארצות הברית ולהחזיר להם את האמון בממשל. בנאום השבעה שלו עודד את האזרחים ואמר להם: "עלינו לפחד רק מן הפחד עצמו".

מייד לאחר שהושבע לנשיא סגר רוזוולט את כל הבנקים בארצות הברית לארבעה ימים. כשנפתחו קרא לאזרחי ארצות הברית שלא להוציא כספים מהבנקים אלא לחזור ולהפקיד כספים בבנקים. הוא הבטיח לאזרחים כי הממשל יפקח על הבנקים. האמריקנים מילאו את בקשתו.

כדי להבריא את המשק האמריקני הוא יזם עם קבוצת מומחים תוכנית כלכלית שנקראה **ניו דיל (New Deal)**, המערך החדש. על פי התוכנית החל הממשל האמריקני להתערב בכל תחומי הכלכלה, בניגוד לכלכלה הליברלית שהייתה עד אז. לדוגמה, כדי לשמור על מחירים יציבים של המוצרים החקלאיים הרשו לחקלאים לעבד רק חלק מהאדמות שלהם. עוד דרשו מהם לשרוף יבולים ולשחוט בהמות כדי שלא יהיו עודפים, הגורמים לירידה של מחירים. החקלאים קיבלו פיצויים על ההפסדים שנגרמו להם מכך. כדי לשקם את התעשייה קבעו את הכמות של המוצרים שייצרו, וקבעו מחירים למוצרים. נוסף על כך קבעו שֶׁכֶּר מינימום – השֶׁכֶר הנמוך ביותר שאסור לשלם פחות ממנו. הממשל אף עודד הקמת התאגדויות של פועלים.

אחד החוקים החשובים של ה"ניו דיל" היה **חוק הביטוח הלאומי**, שנחקק ב־1935. החוק חייב כל עובד וכל מעביד לשלם מס לביטוח לאומי כדי שכאשר יגיע הזמן הממשלה תוכל לדאוג לגמלאים מגיל 65, לשלם מענקי אבטלה למובטלים ולשלם קצבאות לאנשים נזקקים. זה היה החוק הראשון בארצות הברית המחייב את המדינה לטפל באזרחים שהמשק הפרטי אינו יכול למלא את הצרכים שלהם.

כדי לספק עבודות למובטלים יזם הממשל עבודות פיתוח גדולות, שהבולטת שבהן הייתה **פיתוח עמק טֶנֶסִי**. בעבודות הפיתוח נבנו סכרים ותחנות כוח. הממשל יזם גם **עבודות ציבוריות**: סלילת כבישים, נטיעת יערות ובניית מבני ציבור.

כדי להסביר לאזרחים את התוכנית ולגרום להם להאמין במדיניות של הממשל ניהל רוזוולט שיחות רדיו עם האזרחים. השיחות שודרו אחת לשבוע ונקראו **שיחות ליד האָח**. השיחות האלה חיזקו את הקשר בין הנשיא לבין האזרחים ויצרו אִמון, שהיה חשוב לשיקום של המדינה.

1. אזרחי ארצות הברית דחו את המדיניות של הנשיא וילסון.
 - א. הציגו שתי דוגמאות לכך.
 - ב. מדוע לדעתכם הם דחו את המדיניות שלו?
2. א. מהי מדיניות ליברלית בתחום הכלכלה?
 - ב. ציינו יתרון אחד של מדיניות כזו וחיסרון אחד.
3. מדוע שנות העשרים בארצות הברית נקראות בשם "שנות הזהב"?
 - א. הסבירו מה היה החידוש במדיניות הכלכלית של הנשיא רוזוולט.
 - ב. כיצד השפיעה המדיניות של רוזוולט על אזרחי ארצות הברית?

מה למצוא?

א. הסדרֵי השלום שלאחר מלחמת העולם הראשונה

- ועידת פריז התכנסה בינואר 1919, השתתפו בה המנהיגים של המדינות המנצחות והם ניסחו בה את חוזה ורסאי, שנחתם עם גרמניה.
- הנשיא וילסון רצה שחוזה השלום יבטא את 14 העקרונות שגיבש.
- וילסון רצה להגיע לשלום צודק מבלי להשפיל את המדינות המובסות, אבל חוזה ורסאי היה רחוק מ־14 הנקודות של וילסון.
- החוזה קבע שגרמניה ובעלות הברית שלה אשמות במלחמה והטיל על גרמניה הגבלות קשות: טריטוריאליות, צבאיות, כלכליות ומדיניות.
- חוֹזֵי שלום נפרדים נחתמו עם יתר המדינות שהובסו במלחמה. הוחלט כי שטחי האימפריה העות'מאנית במזרח התיכון יקבלו מעמד מדיני של מנדט.
- בריטניה קיבלה מנדט על ארץ ישראל, כולל עבר הירדן המזרחי, ועל עירק. צרפת קיבלה מנדט על סוריה ועל הלבנון.
- חוזה ורסאי הציע להקים את חבר הלאומים – ארגון בין־לאומי שישמור על השלום ועל הביטחון בעולם. ארגון זה הוקם ב־1920.

ב. מדינות לאום חדשות באירופה

- על פי הסדרֵי השלום קמו באירופה מדינות לאום חדשות.
- חציית גרמניה על ידי המסדרון הפולני ובעיית המעמד של עיר הנמל דנציג מבטאות את הקשיים בקביעת הגבולות לאחר המלחמה.
- במדינות הלאום החדשות במרכז אירופה ובמזרחה חיו מיעוטים לאומיים.
- על זכויות המיעוטים הלאומיים הגנו חוזי המיעוטים, והם נכללו בהסכמי השלום.
- מדינות הלאום החדשות התחייבו להעניק למיעוטים הלאומיים החיים בהן שוויון זכויות אזרחי ואפשרות לקיים את המאפיינים הלאומיים המיוחדים להם.
- חֶבֶר הלאומים פיקח על מדינות הלאום החדשות והיה אחראי לכך שהן מקיימות את החוזים שלהן.
- רוב מדינות הלאום החדשות לא הצליחו לפתח משטר דמוקרטי יציב, והתפתחו בהן משטרים דיקטטוריים.
- במדינות הלאום החדשות חששו מהסכנות שיגרמו המיעוטים הלאומיים ללכידות האומה, וחוזי המיעוטים לא נשמרו.
- המיעוט היהודי בפולין היה המיעוט הגדול ביותר מִכָּל המיעוטים הלאומיים בפולין.
- ממשלת פולין לא קיימה את זכויות היהודים באופן מלא, אבל אֶפְשָׁרָה להם לפעול בתחומי חינוך, דת ותרבות, להקים מפלגות ולהתמודד בבחירות לפרלמנט.

ג. ארצות הברית בין שתי מלחמות עולם

- לאחר המלחמה ביקשה ארצות הברית לחזור למדיניות הבדלנית. הקונגרס לא אישר את חוזה ורסאי ולא אישר את הצטרפות ארצות הברית לחבר הלאומים.
- בארצות הברית שנות העשרים היו שנים של מדיניות ליברלית בתחום הכלכלה, והייתה אז הרגשה של פריחה ושגשוג כלכלי.
- כתוצאה של המדיניות הליברלית בתחום הכלכלה העמיקו הפערים בחברה האמריקנית.
- ב-24 באוקטובר 1929, יום חמישי השחור, החלה התמוטטות של הבורסה בארצות הברית והתפתח משבר כלכלי קשה. הוא השפיע על כלכלת ארצות הברית ועל כלכלת העולם כולו.
- נשיא ארצות הברית פרנקלין רוזוולט יזם עם קבוצת מומחים תוכנית כלכלית שנקראה "ניו דיל". התוכנית נועדה להבריא את המשק האמריקני.
- על פי התוכנית הֶחֱל הממשל האמריקני להתערב בכל תחומי הכלכלה כדי להגביל את המדיניות הליברלית בתחום הכלכלה ולשקם את כלכלת המדינה.

פרק 1

בניין הבית הלאומי בארץ ישראל בין מלחמות עולם (1918-1939)

מה בפרק?

- א. כתב המנדט והתרומה של השלטון הבריטי לפיתוח ארץ ישראל.
- ב. בניין הבית הלאומי בשנות העשרים והשלושים של המאה העשרים.

בינואר 1919, כחודשיים לאחר שהסתיימה מלחמת העולם הראשונה, התכנסה בפריז ועידת השלום. הוועידה החליטה ששטחים שנכבשו במלחמת העולם הראשונה מן האימפריה העות'מאנית יימסרו למדינות המנצחות כאזורי מנדט. נקבע שהמדינות המנצחות יִשְׁלְטוּ באזורי המנדט באופן זמני, אבל לא נקבע מתי תסתיים תקופת השלטון שלהן.

בוועידה אחרת, שהתכנסה בשנת 1920 בסן רֵמו שבאיטליה, נקבע שבריטניה תקבל את המנדט על ארץ ישראל מחבר הלאומים לזמן מוגבל. על בריטניה הוטל לְאֶפְשֵׁר את ההקמה של הבית הלאומי היהודי. בכך היה על בריטניה לקיים את ההתחייבות שנתנה בהצהרת בלפור גם כלפי היהודים היושבים בארץ ישראל וגם כלפי כל העם היהודי.

האם שאלתם את עצמכם אֵילו שינויים חלו בארץ ישראל תחת שלטון בריטניה? כיצד פעלה בריטניה כדי לְאֶפְשֵׁר את ההקמה של הבית הלאומי?

כאשר תלמדו פרק זה תוכלו לחשוב על שאלות אלו ואף לבחון מה מתקופת המנדט הבריטי נשאר בארץ ישראל גם היום.

פעילות פותחת

1. כיצד לדעתכם קיבלו תושבים בארץ ישראל את החלפת השלטון העות'מאני בשלטון הבריטי?
2. במקומות אחדים בארץ ישראל נותרו מבנים מתקופת השלטון הבריטי. האם יש מבנים כאלה באזור שאַתם גרים בו? האם בטוילים שלכם בארץ ביקרתם במבנים כאלה? ספרו על מבנה אחד.

א. כתב המנדט והתרומה של השלטון הבריטי לפיתוח ארץ ישראל

מתי התחיל המנדט הבריטי בארץ ישראל?

בריטניה כבשה את ארץ ישראל מידי האימפריה העות'מאנית, ששלטה בה כ־400 שנים. הצבא הבריטי התחיל בכיבוש בשנת 1917, והוא הסתיים בסוף שנת 1918. עד סוף יוני 1920 ארץ ישראל הייתה תחת שלטון צבאי בריטי. בחודש יולי 1920 התחיל בארץ ישראל ממשל אזרחי, ואת ארץ ישראל ניהל הנציב העליון, שאותו מינתה ממשלת בריטניה.

שנתיים לאחר מכן, ביולי 1922, אישר חֶבֶר הלאומים את כתב המנדט על ארץ ישראל. מאז ועד 14 במאי 1948 שלטה בריטניה בארץ ישראל באישור רשמי של חבר הלאומים. נהוג לכנות את כל התקופה הזאת – מכיבוש ארץ ישראל על ידי בריטניה ועד 14 במאי 1948 – תקופת המנדט הבריטי.

מה היו הסמכויות שקיבלה בריטניה לפי כתב המנדט?

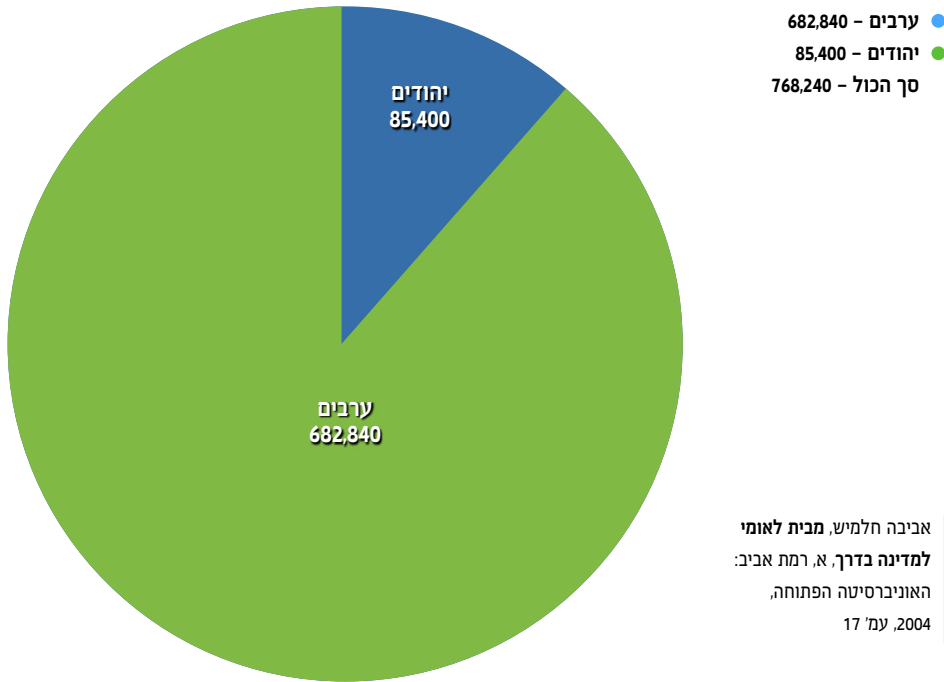
כתב המנדט שאישר חֶבֶר הלאומים כָּלל בפתיחה שלו את הצהרת בלפור. בכך הצהרת בלפור, שנתנה בריטניה לעם היהודי בזמן המלחמה, ב־2 בנובמבר 1917, קיבלה אישור חוקי בין־לאומי. חבר הלאומים גם ציין בכתב המנדט כי הוא מכיר בקשר ההיסטורי שבין העם היהודי לבין ארץ ישראל. בכתב המנדט הוטל על בריטניה להגיש לחבר הלאומים פעם בשנה דין־וחשבון על הפעולות שעשתה כדי למלא את החובות שהטיל עליה כתב המנדט.

כתב המנדט שאישר חבר הלאומים כָּלל סעיפים משלושה סוגים:

- א. **סעיפים כלליים** – שהיו דומים לכתבי מנדט של אזורים אחרים. לדוגמה:
 - למדינה שקיבלה מנדט יהיו סמכויות מלאות של חקיקה ושלטון (סעיף 1).
 - המדינה שקיבלה מנדט תקים מערכת משפט ותכבד את הזכויות של כל התושבים (סעיף 9).
- ב. **סעיפים מיוחדים הקשורים לקדושה הדתית של ארץ ישראל** – מְכַיֵּן שארץ ישראל קדושה לנוצרים, למוסלמים וליהודים הוטל על בריטניה לפעול לטובת כל המאמינים. לדוגמה:
 - להיות אחראית למקומות הקדושים לכל הדתות, לתת גישה חופשית למקומות האלה ולהבטיח לכל המאמינים חופש לקיים את הפולחן הדתי שלהם (סעיף 13).
 - לִמְנוֹת ועדה מיוחדת שתחקור ותקבע את הזכויות של העדות הדתיות בעניין המקומות הקדושים (סעיף 14).
- ג. **סעיפים מיוחדים הקשורים בעם היהודי ובארץ ישראל** – סעיפים אלה קשורים בהכללה של הצהרת בלפור בכתב המנדט ובהכרה בקשר ההיסטורי של העם היהודי לארץ ישראל. לדוגמה:
 - בריטניה התחייבה לפתח בארץ ישראל תנאים מדיניים, מנהליים וכלכליים שיאפשרו להקים את הבית הלאומי ליהודים (סעיף 2).
 - סוכנות יהודית תייצג את העם היהודי בכל העניינים הקשורים להקמת הבית הלאומי והעניינים של התושבים היהודים בארץ ישראל. נקבע כי את התפקיד הזה תמלא ההסתדרות הציונית, באישור ממשלת המנדט (סעיף 4).
 - בריטניה התחייבה לפעול בשיתוף פעולה עם הסוכנות היהודית בעניין העלייה של יהודים לארץ ישראל, אבל הוטלה עליה החובה לדאוג גם לתושבים האחרים בארץ ישראל (סעיף 6).
 - בריטניה התחייבה לפעול למען ההתיישבות של היהודים (סעיף 6).
 - בריטניה התחייבה לפעול עם הסוכנות היהודית לפתח עבודות ציבוריות ולהקים מפעלים לטובת התושבים בארץ ישראל. נקבע גם כי היא תשתף פעולה עם הסוכנות היהודית כדי לפתח את אוצרות הטבע של ארץ ישראל (סעיף 11).

בכתב המנדט התחייבה בריטניה לְאֶפְיֹר את הקמת הבית הלאומי היהודי, אבל היא הייתה צריכה לנהל את המדיניות שלה בארץ ישראל מתוך התחשבות גם בתושבים הערבים. בתחילת תקופת המנדט, וכך גם בכל תקופת המנדט, חיו בארץ ישראל רוב ערבי ומיעוט יהודי.

האכלוסייה בארץ ישראל בשנת 1922

כיצד נקראה המסגרת המדינית שהוקמה בארץ ישראל?

בשנת 1922 קבעה ממשלת המנדט את השם הרשמי של המסגרת המדינית שהוקמה בארץ ישראל. נקבע כי שמה באנגלית הוא פְּלֶסְטִיין (Palestine), בעברית פְּלֶשְׁתִּינָה (א"י), ובערבית פְּלֶסְטִין (فلسطين). השם בעברית היה פְּשֵׁרָה בין הדרישה של הבריטים לשם "פלשתינה" לבין הדרישה של הציונים לשם "ארץ ישראל", שגם הבריטים וגם הערבים התנגדו לו. **ירושלים** נקבעה לבירתה של פלשתינה (א"י). לכל תושבי ארץ ישראל הייתה **אזרחות פלשתינית (ארצישראלית)**. בהתאם לכתב המנדט, אנגלית, ערבית ועברית נקבעו לשפות הרשמיות של ארץ ישראל.

כיצד פעל ממשל המנדט הבריטי?

בראש הממשל הבריטי בארץ ישראל עמד **הנציב העליון**. הנציב העליון היה כפוף למשרד המושבות של ממשלת בריטניה. בתקופת המנדט הבריטי משלו בארץ ישראל שבעה נציבים. הנציב העליון הראשון היה **הרברט סמואל** (1920-1925). הוא היה מדינאי בריטי יהודי, תמך בהצהרת בלפור וגילה אהדה לציונות. היישוב היהודי קיבל את פניו בטקסים חגיגיים, שהביעו את השמחה על המנדט הבריטי. הערבים קיבלו אותו בהפגנות, ובהן הביעו כעס וחשש מן המינוי שלו.

לנציב העליון הייתה סמכות לפעול בתחומים רבים:

- א. **חקיקה** - הנציב העליון חוקק חוקים, פקודות וצווים, והיה אחראי למינוי שופטים.
- ב. **ביטחון וסדר ציבורי** - הנציב העליון היה אחראי לביטחון של התושבים ופיקד על הצבא הבריטי ועל המשטרה הבריטית בארץ ישראל.
- ג. **מנהל** - הנציב העליון היה אחראי לביצוע של החלטות בנושאים רבים: בריאות וחינוך, אישור רישיונות עלייה ורכישת קרקעות.

פלשתינה

מקור השם "פלשתינה" בארץ פְּלֶשֶׁת, המכונה בתנ"ך בדרך כלל "ארץ פלשתים".

מפה 15:
גבולות ארץ ישראל
המנדטורית, 1922

הנציב העליון הרברט סמואל בקבלת פנים לשר המושבות וינסטון צ'רצ'יל בירושלים, 28 במרס 1921

התמונה צולמה כאשר וינסטון צ'רצ'יל, שהיה אז שר המושבות, ביקר בארץ ישראל. בשורה הראשונה עומדים (מימין לשמאל): הגברת צ'רצ'יל, וינסטון צ'רצ'יל, הרברט סמואל, האמיר ענדאללה והגברת סמואל.

כיצד פעלו הנציבים כדי לפתח את פלשתינה (א"י)?

בשנת 1922 ערכה ממשלת המנדט מפקד של התושבים בפלשתינה (א"י). במפקד ספְרוּ ורשמו את כל התושבים בפלשתינה (א"י). בעזרת המידע שנאסף במפקד יכלה ממשלת המנדט לתכנן ולארנן את הפעולות שלה. בשנת 1927 קבעה ממשלת המנדט מטבע מיוחד לארץ ישראל - לירה ארץ ישראלית (לא"י). על המטבעות, על שטרות הכסף וגם על בולים הופיע שם הארץ בשלוש השפות הרשמיות - אנגלית, ערבית ועברית - כפי שקבע כתב המנדט.

מיל - מטבע מתקופת המנדט הבריטי, 1927

בולים מנדטוריים

1. באילו שפות מופיעים הכיתובים על הבולים?
2. איזו שפה מופיעה הכראש כל הוא? מדוע צוקא היא?
3. אילו מבנים מופיעים על כל אחד מן הבולים? מה תוכלו להסיק מפק?

לניהול פלשתינה (א"י) תרמה גם **מערכת משפט** שהקימה ממשלת המנדט. היו בה שלוש עִרְפָּאוֹת (דרגות): בתי משפט השלום, בתי המשפט המחוזיים ובית המשפט העליון. בצד השופטים הבריטים הִתְמַנְנו גם שופטים ערבים וגם שופטים יהודים. המשפט בפלשתינה (א"י) התבסס על החוק של השלטון העות'מאני, על החוק הבריטי ועל פקודות של השלטון המנדטורי. על ידי פיתוח של מערכת המשפט הכשירו הבריטים מומחים לפעילות בתחום זה וכך שמרו על הִסְדָּר בארץ ישראל בהתאם לחוק.

ממשלת המנדט יזמה **עבודות ציבוריות לפיתוח פלשתינה (א"י)**: היא סללה כבישים ומסילות ברזל, וגם יזמה עבודות לפיתוח של שירותי הדואר, רשת הטלפון והטלגרף. הבריטים הקימו תחנות משטרה ובנו שְׂדוֹת תעופה בכמה מקומות, לדוגמה: בטבריה, בחיפה, ברמלה ובבאר שבע. הם תכננו ובנו שְׂדֵה תעופה ליד העיר לוד, והוא החל לפעול בשנת 1937. אחד השיקולים לקביעת המקום של שדה התעופה היה העובדה שהוא נמצא בדרך לירושלים, שבה התרכזו המשרדים של השלטון המנדטורי.

עבודות הפיתוח האלה עזרו לשלטונות המנדט לשלוט בארץ ישראל וגם תרמו לרווחה של התושבים. לדוגמה: בגלל מלחמת העולם הראשונה נפגעה הכלכלה בארץ ישראל, והיא הייתה זקוקה לשיקום. עולים שהחלו להגיע לארץ ישראל בשנת 1919 לא הִשִּׁיגו עבודה, ורבים היו מובטלים. כדי להתמודד עם המצב הזה יזם הנציב העליון, הרברט סמואל, מייד עם כניסתו לתפקידו עבודות ציבוריות, והעולים התחילו לעבוד בהן. הם סללו כבישים, לדוגמה: כביש טבריה-צמח, כביש טבריה-טבחה וכביש עפולה-נצרת (עמ' 133); הם שיפצו מסילות ברזל והניחו את מסילת הברזל בין ראש העין לפתח תקווה, וגם בנו תחנות רכבת חדשות; לדוגמה בזיכרון יעקב ובבנימינה.

העבודות הציבוריות ביטאו את אחת הדרכים שבהן פיתחה בריטניה את ארץ ישראל, כפי שהתחייבה בכתב המנדט. העבודות הציבוריות עזרו לפתור את בעיית האבטלה ואִפְשְׁרו לעולים להתקיים בארץ. הכבישים ומסילות הברזל עזרו להגיע ממקום למקום בִּיְתֵר קלות ותרמו לפיתוח המסחר בארץ ישראל. למשל, בזכותם היה אפשר להעביר במהירות רבה יותר מוצרים מן היישובים החקלאיים אל הערים ואל הנמלים.

על פי התמונה, כיצד סללו כבישים בשנות העשרים של המאה העשרים?

סלילת כביש בעמק
יזרעאל בשנות העשרים

ממשלת המנדט עסקה גם בפיתוח ובנייה של נמלים. הנמל המרכזי של ארץ ישראל היה נמל יפו, אבל השימוש בו היה כרוך בקשיים: המים בנמל לא היו עמוקים, ובאזור החוף היו סלעים שהקשו על פריקת סחורות ועל הורדת נוסעים – לכן אוניות שהגיעו לנמל עָגְנוּ רחוק מן החוף, והאנשים והסחורות הועברו לסירות ובהן הגיעו ליבשה. הבריטים יזמו עבודות לשיפוץ הנמל.

בשנת 1925 החליטו הבריטים לבנות נמל חדש בחיפה. הנמל נפתח באופן רשמי בשנת 1933. בשנת 1936 אישרו הבריטים לפתוח את נמל תל אביב (עמ' 149). פיתוח הנמלים עזר לייצוא ולייבוא של מוצרים ותרם לשיפור הכלכלה.

שלטונות המנדט פעלו גם לפיתוח הערים. כבר בשנת 1921 קבע הנציב העליון את **פקודת התוכנית לבניין ערים**. לפי פקודה זו נערכו תוכניות בנייה בכל עיר, ונאסרה בנייה שאינה על פי התוכנית. בירושלים, למשל, עודדו הבריטים בניית שכונות חדשות, אבל קבעו שהמבנים בירושלים ייבנו רק באבן טבעית. שלטונות המנדט גם קבעו תקנות מיוחדות לשימור מבנים בירושלים שיש להם ערך היסטורי. כדי לפתור את הבעיה של אספקת המים לירושלים הם תכננו להביא מים לירושלים ממרחקים. בשנות השלושים הניחו צינור מים בין ראש העין לירושלים ופעלו לחלוקת מים בצינורות בתוך העיר.

עוד תחום שפיתחו הבריטים היה **רפואה ובריאות**. תנאי התברואה בארץ ישראל היו גרועים, והיה צורך להקדיש (לחסל) מחלות קיימות – לדוגמה מלריה, קדחת וטיפוס – ולמנוע הופעה והתפשטות של מחלות אחרות. בתי חולים ומרפאות הוקמו בעיקר בערים.

כדי לשפר את בריאות התושבים הקימו הבריטים מרפאות, בעיקר ביישובים של הערבים. הם נתנו חיסונים למניעת מחלות, לדוגמה חיסון נגד אֶבְעָבוֹעוֹת שחורות, והדריכו את התושבים בנושאים של שמירת היגיינה בחיי היום-יום. בעוד הערבים התבססו בעיקר על שירותי הבריאות של הבריטים, היהודים פיתחו גם שירותי בריאות משלהם. ביישוב היהודי פעלו **קופות החולים** (עמ' 77, 139), ויהודים מחוץ לארץ תרמו לשירותי הבריאות. לדוגמה, נשים ציוניות מארצות הברית הקימו את **ההסתדרות הרפואית הדסה**. פיתוח של הרפואה ומערכת הבריאות עזר כמובן לאיכות החיים של התושבים.

אחיות בהדסה מטפלות בילדים
 בירושלים בשנות העשרים של
 המאה העשרים

התהאון הפעולות של האחיות ובאמצעותן הבדיקות שבחצר וציון
 אה הן הבדיקות.

משלוח חלב מהדסה למשפחות
 נזקקות בעיר העתיקה בירושלים
 בשנות העשרים של המאה
 העשרים

שימו לב לאמצעי התחבורה שבו
 הועבר החלב ולשפות שנכתבו על
 משלוח החלב.

מפה 17:
פיתוח ארץ ישראל
בתקופת המנדט
1947

מפה 16:
פיתוח ארץ ישראל
בתקופת המנדט
1917

1. הציגו שלוש דוגמאות האמחישות את הפיתוח של ארץ ישראל על ידי שאטונות המנדט.
2. הסבירו כיצד עזר פיתוח ארץ ישראל לבריטים.
3. הסבירו כיצד עזר פיתוח ארץ ישראל לתושבים היהודים.
4. הסבירו כיצד עזר פיתוח ארץ ישראל לתושבים הערבים.

1. מה היו ההתחייבויות המיוחדות של ממשלת בריטניה ליהודים על פי הסעיפים בכתב המנדט?
2. לפי כתב המנדט, מה צריך להיות היחס של השלטון הבריטי לבני הדתות השונות בארץ ישראל? הדגימו.
3. באילו תחומים פעלו שלטונות המנדט הבריטי כדי לפתח את ארץ ישראל לרווחת כל התושבים? הדגימו.
4. כתב המנדט שאישר חבר הלאומים כָּלל בפתיחה שלו את הצהרת בלפור. מה המשמעות של עניין זה?

ב. בניין הבית הלאומי בשנות העשרים והשלושים של המאה העשרים

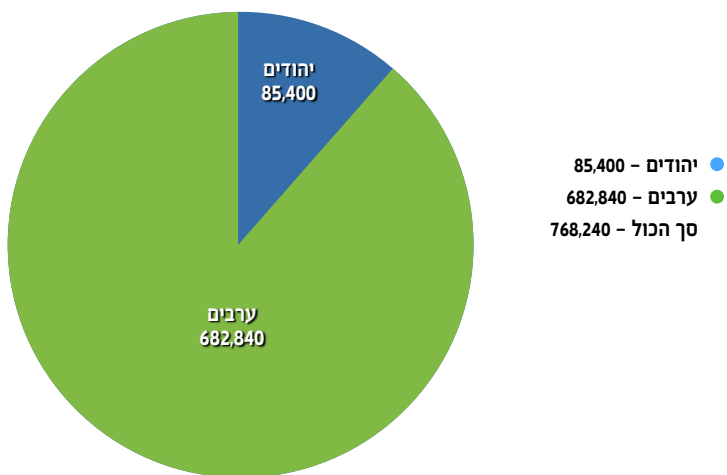
מי היו העולים לארץ ישראל בשנות העשרים והשלושים?

שנות העשרים והשלושים של המאה העשרים היו השנים שבין שתי מלחמות העולם (1919-1939), ובהן הגיעו לארץ ישראל עולים בכמה גלי עלייה:

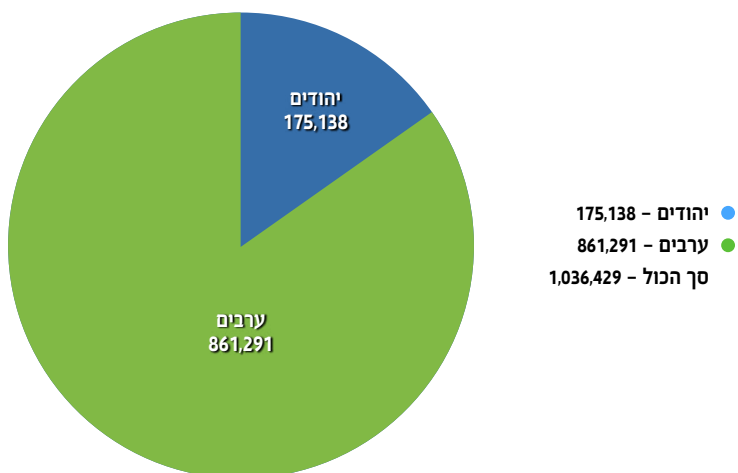
- **העלייה השלישית** בשנים 1919-1923. בעלייה זו הגיעו לארץ ישראל כ־35 אלף עולים, בהם צעירים רבים ממזרח אירופה, בעיקר מרוסיה ומפולין. בתחילת התקופה הגיעו גם יהודים שבמלחמת העולם הראשונה גירשו אותם העות'מאנים מארץ ישראל ויהודים שהחליטו לעזוב את הארץ בשנות המלחמה. תקופת העלייה השלישית הסתיימה ב־1923, מכיוון שהתפתחות הכלכלה בארץ ישראל נהייתה איטית. כתוצאה מכך האבטלה גדלה ואנשים ירדו מן הארץ.
- **העלייה הרביעית** בשנים 1924-1928. בשנתיים הראשונות לעלייה זו הגיעו לארץ ישראל כשישים אלף עולים והצטרפו ליישוב שהיו בו כ־95 אלף תושבים. כארבעים אחוזים מן העולים הגיעו מפולין והאחרים בעיקר ממזרח אירופה. תקופת העלייה הרביעית הסתיימה ב־1928, בגלל משבר כלכלי קשה ביישוב. המשבר נגרם בהשפעת ירידה חדה בהון הפרטי שהגיע מפולין. כתוצאה מכך גדלה האבטלה, ורבים עזבו את הארץ. בשנת 1927 היה מספר העוזבים את ארץ ישראל כמעט כפול ממספר העולים אליה.
- **העלייה החמישית** בשנים 1932-1939. בעלייה זו הגיעו כ־250 אלף עולים, רובם ממזרח אירופה וממרכז אירופה. שיא העלייה הזאת היה בשנת 1935, ובה הגיעו לארץ ישראל כ־65 אלף עולים. תקופת העלייה החמישית הסתיימה ב־1939, בתחילת מלחמת העולם השנייה.
- **העלייה ממדינות האסלאם** בשנים 1919-1939. במהלך השנים האלה עלו יהודים מארצות האסלאם לארץ ישראל. בשנים אלו עלו כ־9,800 יהודים מתימן. היה זה מספר העולים הגבוה ביותר מכל ארצות האסלאם. עלייה גדולה הייתה גם מעירק – כ־6,400 עולים, ומאירן כ־3,150 עולים.

כתוצאה של העליות בשנות העשרים והשלושים גדל מספר התושבים היהודים בארץ ישראל.

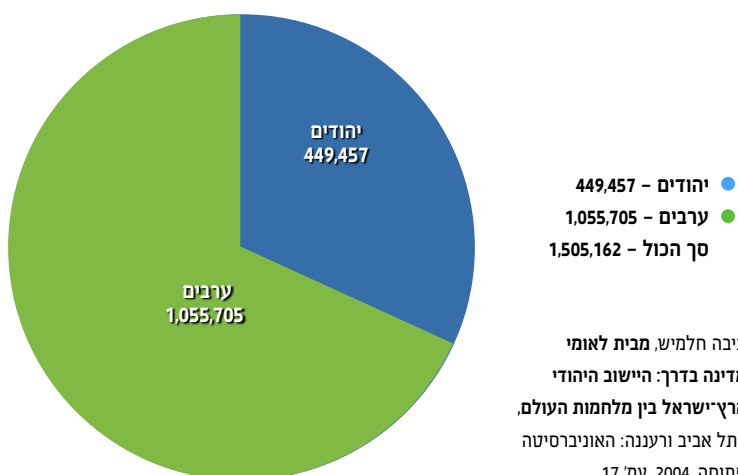
האכלוסייה בארץ ישראל בשנת 1922

האכלוסייה בארץ ישראל בשנת 1931

האכלוסייה בארץ ישראל בשנת 1939

אביבה חלמיש, מבית לאומי
 למדינה בדרך: היישוב היהודי
 בארץ-ישראל בין מלחמות העולם,
 א, תל אביב ורעננה: האוניברסיטה
 הפתוחה, 2004, עמ' 17

1. איזה תהליך התרחש בארץ ישראל על פי התרשימים?

מה היו הגורמים לעליות בשנות העשרים והשלושים?

ב־20 בדצמבר 1919 הגיעה מרוסיה לנמל יפו האונייה רוֹסְלָן, ובה 670 עולים. בואה של האונייה מסמל את התחדשות העלייה, שהופסקה בזמן מלחמת העולם הראשונה, ואת תחילת העלייה השלישית. העלייה לארץ ישראל נפסקה כמעט לגמרי בשנת 1939, עם התחלת מלחמת העולם השנייה.

מה היו הגורמים שדחפו את העולים לצאת מן המדינות שחיו בהן? לאילו ארצות אחרות הם יכלו להגר? מה היו הגורמים שמשכו אותם לעלות לארץ ישראל? (על גורמי דחיפה, משיכה ואפשרויות של יעדים להגירה ראו עמ' 63).

א. אנטישמיות במדינות הלאום החדשות – על פי חוֹזֵי השלום שנחתמו לאחר מלחמת העולם הראשונה קמו במזרח אירופה מדינות לאום חדשות (עמ' 108). התנועות הלאומיות במדינות החדשות ראו ביהודים זרים שמפריעים לגיבוש של מדינת הלאום ופוגעים ביכולת של האומה להתאחד. באוקראינה, בפולין, בהונגריה וברומניה חוקקו חוקים נגד יהודים, והיו מעשֵׂי אלימות ופרעות.

ב. אכזבה מן המהפכה ברוסיה – באוקטובר 1917 הייתה ברוסיה מהפכה קומוניסטית. בין המהפכנים היו גם צעירים יהודים שקיוו כי בהשפעת המהפכה יבוטלו ההבדלים בין המעמדות החברתיים ותיבנה חברה חדשה שמבוססת על שוויון ועל צדק חברתי. אבל הטרור והאלימות של המשטר החדש אָכזבו את הצעירים היהודים ודחפו אותם לצאת מרוסיה.

ג. מדיניות כלכלית בפולין – שר האוצר של פולין וְלֵדִיֶסְלָב גְרֶבֶטְסְקִי הטיל מיסים כבדים על המעמד הבינוני במדינה. כתוצאה מכך נפגעו גם היהודים, ורבים מהם עזבו את פולין ועלו לארץ ישראל.

ד. החמרה במצב היהודים בגרמניה – עליית המפלגה הנאצית לשלטון בגרמניה בינואר 1933 וחקיקת חוקים גְזֵעִניים, שביטלו את זכויות האזרח של היהודים בגרמניה, בשנת 1935 דחפו יהודים לעזוב את המדינה.

ה. הגבלות על הגירה לארצות הברית – רבים מן היהודים שהחליטו להגר ממזרח אירופה פנו לארצות הברית. אבל בארצות הברית נחקקו חוקים שקבעו את מספר המהגרים שייכנסו אליה בכל שנה, וכתוצאה מחוקים אלו הוגבלה כניסת מהגרים ממזרח אירופה לארצות הברית. משנת 1924 היו שערי ארצות הברית סגורים כמעט לגמרי בפני כניסה של מהגרים ממזרח אירופה, ובהם מהגרים יהודים.

ו. השינוי המדיני במעמד של ארץ ישראל – הצהרת בלפור שפרסמה ממשלת בריטניה והעברת ארץ ישראל לשלטון הבריטים עוררו תקוות גדולות אצל היהודים. תקוות אלו משכו יהודים לעלות לארץ ישראל. שערי ארץ ישראל, שהיו סגורים בשנות המלחמה, נפתחו, והיא יכלה לקבל את הבאים אליה.

ז. המצב הכלכלי בארץ ישראל – הצמיחה הכלכלית בארץ ישראל בשנים 1924-1925 ואחר כך בראשית שנות השלושים, ובעיקר בשנים 1933-1935, משכו אליה בעלי הון. יש לציין כי היו בארץ ישראל גם שנים שבהם ההתפתחות הכלכלית הייתה איטית – כך היה ב־1923, וב־1927 היה משבר כלכלי.

המהפכה הקומוניסטית

התרחשה ברוסיה בלילה שבין 24 ל־25 באוקטובר 1917. מנהיג המהפכנים היה ולדימיר איליץ' לנין. המהפכנים ביקשו לבטל את הרכוש הפרטי, להלאים אדמות ובנקים, לפקח על הייצור ולחלק אדמות לאיכרים.

מה היו המאפיינים המיוחדים לכל עלייה?

כמו בימינו, גם באותה תקופה כל אחת מן העליות הוסיפה צבע מיוחד לחברה שהתפתחה בארץ ישראל.

- **בעלייה השלישית** (1919-1923) רוב העולים הגיעו עם משפחותיהם והתיישבו בערים. בשנים אלו הגיעו גם מעט צעירים רווקים שלפני העלייה היו בהכשרה **בתנועת החלוץ**, ובארץ פנו להתיישבות חקלאית. עולים מעטים אלה נתנו לעלייה השלישית מאפיין מיוחד ולכן העלייה השלישית נחשבת **לעלייה חלוצית**.
- **העלייה הרביעית** (1924-1928) נחשבת **לעלייה פולנית** בגלל המספר הגדול של העולים מפולין - כארבעים אחוזים מן העולים. היא גם נחשבת **לעלייה בורגנית**, כי בלטו בה משפחות מן **המעמד הבינוני**, שהיו סוחרים, בעלי מפעלי תעשייה קטנים, בעלי מלאכה ובעלי חנויות. עולים אלו הביאו לארץ **הון פרטי** (סכום כסף שהיה להם). עם זאת, רבים מהעולים בעלייה הרביעית פנו להתיישבות חקלאית.
- **העלייה החמישית** (1932-1939) נחשבת **לעלייה גרמנית**, אף על פי שהעולים מגרמניה היו רק כעשרים אחוזים מן העולים. מתוך העולים מגרמניה בלטו בעלי הון פרטי ובוגרי אוניברסיטאות. עולים רבים עסקו **במקצועות חופשיים** - רופאים, עורכי דין, בנקאים ועיתונאים. היו בהם גם שחקנים ומוזיקאים.

בשנות העלייה החמישית הגיעו גם בני נוער מגרמניה בלי ההורים והמשפחה שלהם. בגלל התגברות האנטישמיות בגרמניה הנאצית שלחו הורים את הילדים שלהם לארץ ישראל במסגרת **עליית הנוער**, ארגון שהוקם בברלין ב־1932. ב־1934 הגיעה הקבוצה הראשונה של בני נוער מגרמניה שקיבלו **מִמְחֶשֶׁלֶת** המנדט רישיונות לעלייה. ככל שהחמיר המצב בגרמניה גדל מספר הילדים שהגיעו לארץ ישראל במסגרת זו. עד שנת 1939 עלו במסגרת "עליית הנוער" כ־5,000 בני נוער. הם נקלטו בעיקר בקיבוצים, ובמושבי עובדים.

כל אחת מן העליות תרמה בדרך מיוחדת משלה לפיתוח היישוב בארץ ישראל: פיתוח היישובים הכפריים והעירוניים, ופיתוח הכלכלה, החברה והתרבות.

1. תארו את החברים בקבוצה.
בתואר שלכם פָּרְטוּ את המָגָדְר (מין), האבא, התנוחה.
2. איך סמלים לאומיים תוארו לזהות התמונה? הציגו לפחות שניים.
3. חבדי הקבוצה נמצאים בהפסקת אכל.
כיצד נצרכה הארוחה על פי התמונה?
4. איך כלי עבודה תוארו לזהות התמונה ומה תוארו להסיק מכך?

החלוץ

תנועה שנוסדה ברוסיה ב־1917. לאחר מלחמת העולם הראשונה קמו סניפים של התנועה גם במדינות אחרות באירופה, בארצות הברית ובארצות האסלאם.
חברי התנועה עלו לארץ ישראל כקבוצה. לפני העלייה הם קיבלו הכשרה לעבודה חקלאית בחוות מיוחדות. התנסו בחיי שיתוף וגם למדו עברית.

דמויות עולים בשנות העשרים
השלושים של המאה העשרים:
א. חברי "החלוץ" בנרודזונו, פולין,
1920

ב. עולים בכפר חסידים עם רבם
הרב יחזקאל טאוב (חמישי מימין)

התבוננו הצולים, בהגזים שהם אובשים, בארְאָה שלהם, בחפצים שהם
אחזיקים - מה תוכלו להסיק מכך על המאפיינים של הצולים מפולין?

ג. עולה מגרמניה מוכר נקניקיות
בתל אביב, שנות השלושים

1. מַעֲבָר אַמְרִינָה אַמְרִינָה תַּמִּיד הִיָּה קֶשֶׁר בְּשִׁנְיָו הַצִּיטָקִים.
כִּיצַד הִתְמַנְה אֶבְטָאֵת זֹאת?
2. הָאֵס הַמְּסַפַּחֵה שֶׁכֶּס אֹו שֶׁל מְפָרִים שֶׁכֶּס הַמַּעֲבָר
אַמְרִינָה אַמְרִינָה הֵבִיא לְשִׁנְיָו הַצִּיטָקִים? סַפְּרוּ עַל כֵּךְ.

קשיים של נער שעלה ב"עליית הנוער" מגרמניה

קטעים ממכתבים שכתב הנער אָרְנֶסְט מְנֶהִים להוריו בגרמניה. ארנסט עלה ב"עליית הנוער" ונקלט בקיבוץ עין חרוד. לבני נוער כמוהו, שהגיעו בלי משפחה, היו קשיים מיוחדים, כי הם נאלצו להיפרד מן המשפחה שלהם במהירות ועלו לארץ ישראל לבד.

כבר מהשבוע הראשון אמרו לי: "מעכשיו יקראו לך אָרְנֶן". המדריך הזהיר אותי כי יעביר את המכתבים שכתבתי להורים שלי רק אם אציין גם את שמי החדש. [...] יצאנו לטיול בכרמל. הלכנו ברגל קילומטרים בחום כבד והמאמץ היה קשה. עכשיו אני מבין את הביטוי: "ללמוד את הארץ ברגליים". [...] כשאנחנו מדברים גרמנית תמיד מעירים לנו. שמעתי השבוע את אחד החברים אומר: "מי שלא מדבר עברית – לא מקבל אוכל!" [...] כאן אומרים שנימוסים הם צביעות, וחושדים במי שמושתמש במילים כמו: "סליחה", "בבקשה" או "תודה".

(מעובד על פי נעימה ברזל [עורכת], **מקימים מדינה:**

דיון במהלכים וברעיונות שהיוו את תשתית המדינה שבדרך, בני ברק:

הקיבוץ המאוחד, 1994, עמ' 146-147).

1. *אַס אַילו קשיים התאוצצ ארנסט, הנער שאלה מלחמניה?*

2. *האם גם אתם מתאוצצים אס קשיים צוחים? ספרו א על קלסי אחצ.*

הנרייטה סאלד ובני נוער שעלו במסגרת "עליית הנוער"

את ארגון "עליית הנוער" הקימה רְחָה פְּרִיאָר. לפעילות הארגון הצטרפה ב־1933 הנרייטה סאלד, שהייתה הנציגה של הסוכנות היהודית.

כיצד התפתחה ההתיישבות החקלאית בשנות העשרים והשלושים?

העולים חבְּרֵי "החלוץ" שהגיעו לארץ ישראל בתחילת שנות העשרים התקשו להשיג עבודה. כפי שלמדנו, הנציב העליון הרברט סמואל יזם עבודות ציבוריות, והעולים עבדו בהן (עמ' 123). העולים שעבדו בסלילת כבישים גרו במחנות אוהלים, ועברו ממקום למקום לפי ההתקדמות של סלילת הכביש. הם חיו בשיתוף ופיתחו הוויי חיים מיוחד. כאשר הסתיימו העבודות הציבוריות פנו עולים מן העלייה השלישית להתיישבות חקלאית. הם הקימו שתי צורות התיישבות חדשות:

א. **הקבוצה הגדולה, הקיבוץ** – הקמת קבוצה לא הייתה רעיון חדש. כבר בתקופת העלייה השנייה הוקמה דגניה (עמ' 75). המייסדים של הקבוצה ביקשו לבנות קְּבֵרָה שמתבססת על צדק חברתי, שוויון ושיתוף. גם עולים מן העלייה השלישית רצו להקים חברה כזו. אבל, בניגוד לחבְּרֵי הקבוצה מהעלייה השנייה, שהקימו יישוב שיש בו מעט חברים, חבְּרֵי הקבוצה הגדולה רצו להקים יישוב שיש בו חברים רבים. הם גם רצו להיות מעורבים במה שנעשה בחברה בארץ ישראל ולהשפיע עליה, ולא להתרחק ממנה.

בהתחלה עבדו חברי הקבוצה הגדולה בעבודות חקלאיות, ומאוחר יותר התחילו לפתח גם את המלאכה ואת התעשייה. שתי הקבוצות הגדולות הראשונות היו **עין חרוד ותל יוסף**. הקבוצה הגדולה, כמו הקבוצה הקטנה, הוקמה על אדמות של הלאום (אדמות שרכשה ההסתדרות הציונית עבור האומה).

מה תוכנן ללמוד מן התמונה על תנאי החיים בעין חרוד כאשר היא נוסדה?

ייסוד עין חרוד

ב. **מושב עובדים** - בשנת 1921 הוקמו שני מושבי העובדים הראשונים: **נהלל וכפר יחזקאל** - והם היו סוג חדש של התיישבות חקלאית. המייסדים של מושב העובדים רצו לקיים את האופי השיתופי של ההתיישבות וגם לשמור על מסגרת המשפחה. ביטוי לרעיון זה נמצא במאפיינים של צורת יישוב זה: במושב כל מתיישב הקים את בית המגורים של המשפחה שלו, וכל בני המשפחה חיו באותו בית, בניגוד למה שהיה נהוג בקבוצה (עמ' 75); מושב העובדים הוקם על אדמות לאום - כלומר האדמה לא הייתה רכוש פרטי של המתיישב.

העבודה במושב העובדים התבצעה רק על ידי המתיישבים, ולא על ידי פועלים שכירים. כל מתיישב עיבד את המשק החקלאי שלו. החברים במושב העובדים התחייבו לעזור זה לזה בעבודות החקלאיות לפי הצורך. התוצרת החקלאית של מושב העובדים נמכרה במשותף, ולא על ידי כל מתיישב בנפרד.

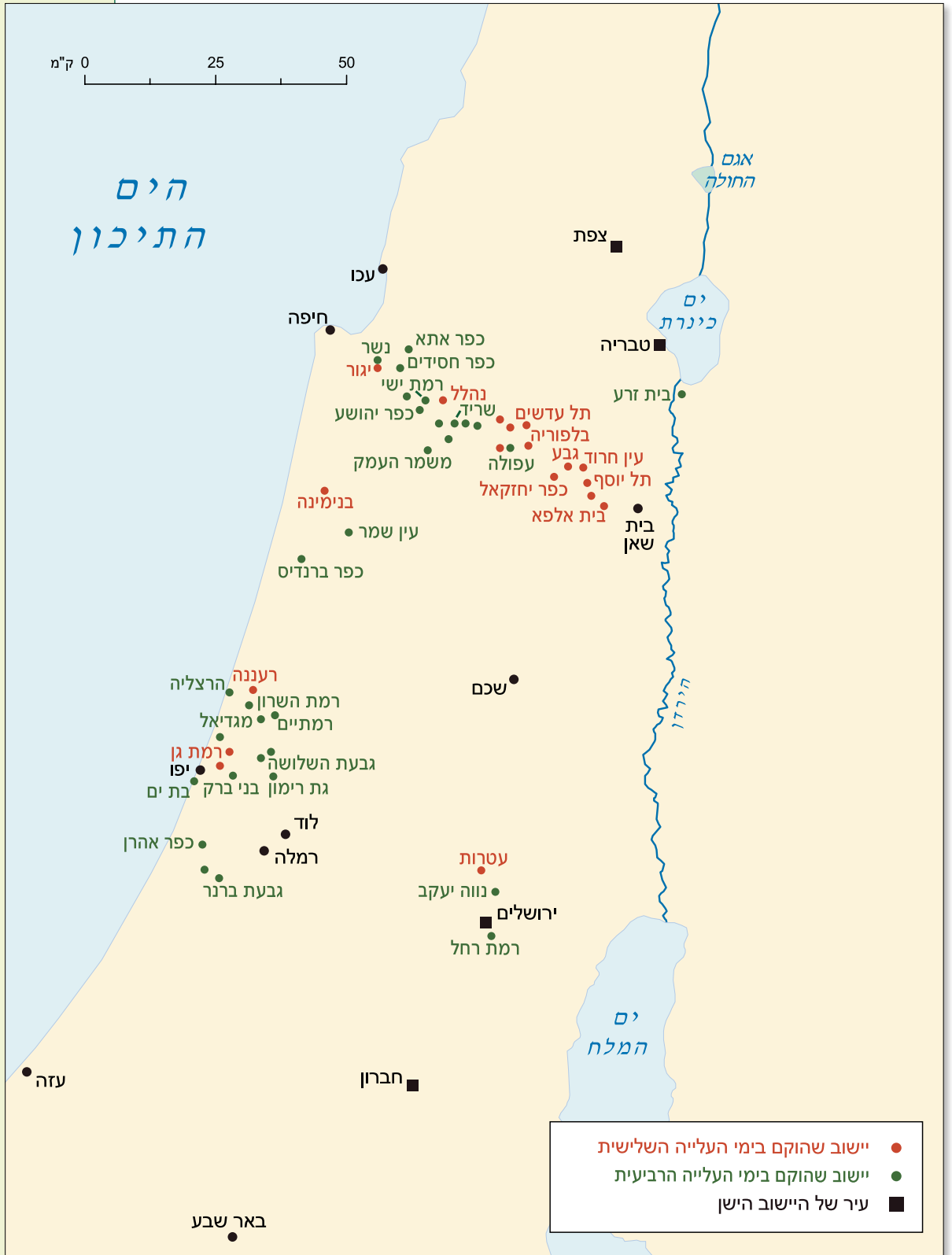
נהלל, צילום אוויר, 1938

המושב נהלל נבנה בצורת עיגול. במרכז: מוסדות הציבור של המושב. במעגל החיצוני: חלקות אדמה לעיבוד חקלאי. בקצה החלקות: מבני המגורים של המתיישבים. בניית המושב בצורת עיגול ביטאה את רעיון השוויון. כל חלקות האדמה נמצאות במרחק שווה ממרכז המושב, וכולן בגודל שווה.

גם בעלייה הרביעית היו עולים שפנו להתיישבות חקלאית. הם הקימו **מושבות** - צורת יישוב שהתפתחה כבר בתקופת העלייה הראשונה (עמ' 67). בשנות העשרים נוסדו מושבות חדשות, בעיקר בשרון, לדוגמה: **מגדאל, רמתים, הרצליה**. המתיישבים במושבות היו בעלי משפחות שרכשו את האדמות בהון הפרטי שלהם ופיתחו את המשק החקלאי. הם העסיקו פועלים שכירים - ערבים ויהודים. ברוב המושבות בשרון נטעו המתיישבים פרדסים, ותוצרת פרי הדר שלהם נשלחה למכירה באירופה.

עולים מגרמניה שעלו בעלייה החמישית פנו גם הם להתיישבות חקלאית. הם התיישבו בעיקר בשרון. כמה מהם התיישבו במושבות הוותיקות, ואחרים הקימו יישובים חדשים, לדוגמה: **רמות השבים וכפר שמריהו** במרכז, **נהרייה ושבי ציון** בצפון. ההתיישבות החקלאית שהם הקימו התבססה בעיקר על גידול פרי הדר ועל גידול עופות.

מפה 18:
יישובי העליות
השלישית והרביעית

מפה 19: יישובי העלייה החמישית ויישובי חומה ומגדל

מה אפיין את התפתחות הערים בשנות העשרים והשלושים?

רוב העולים בעלייה הראשונה והשנייה התיישבו בערים (עמ' 67), וגם רוב העולים בגלי העליות בשנות העשרים והשלושים. העולים שפנו להתיישב בערים עבדו בעבודות בנייה, ואחרים עסקו בייצור ובהובלה של חומרי בנייה.

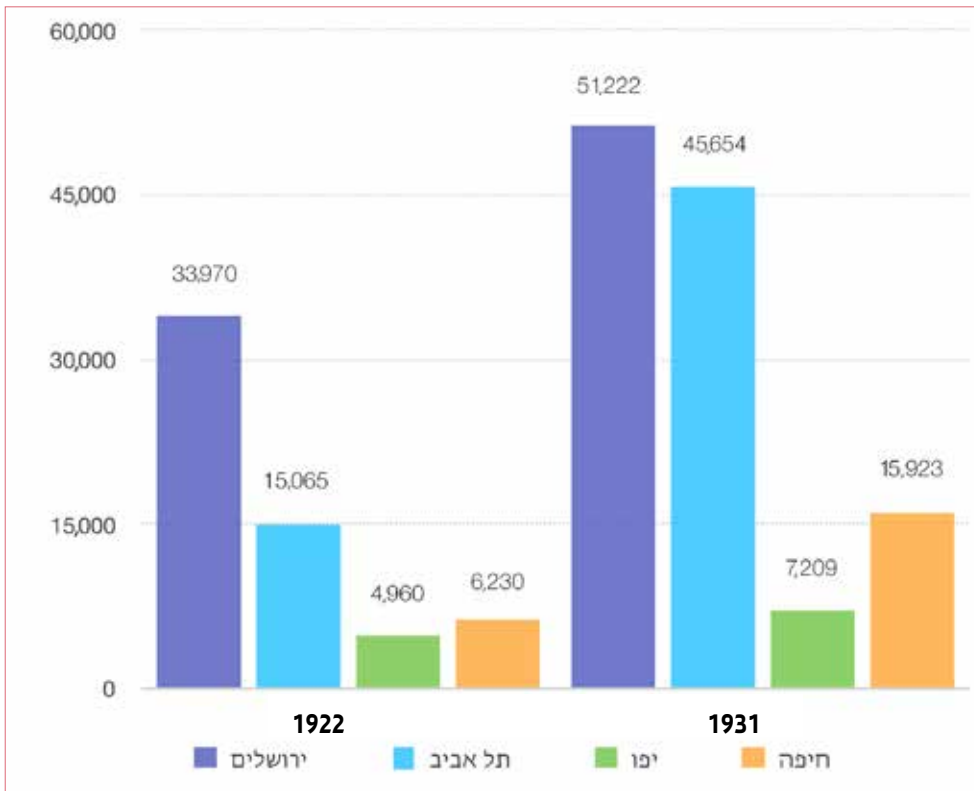
בשנות העשרים והשלושים הושקע בענף הבניין הון פרטי. שכונות מגורים הוקמו בתל אביב, בירושלים ובחיפה. בעיקר בלטה התפתחות העיר תל אביב בתקופת העלייה הרביעית. בעיר נבנו בתים בני שתיים ושלוש קומות, ועוד קומות נוספו לבניינים ישנים. ככל שגדל מספר העולים גדל גם הביקוש לדירות, וכתוצאה מכך עלו מחירי הקרקע ומחירי הדירות.

ההתפתחות המהירה של הבנייה זרזה גם את התפתחות התעשייה. בעלי הון פרטי הקימו בתי חרושת, והם סיפקו חומרים לבנייה. לדוגמה: בית החרושת למלט נָשֵׁר בחיפה והמפעל סִילִיקָט להכנת לבנים בתל אביב. הוקמו גם בתי חרושת שסיפקו מוצרים לחיי היום-יום של התושבים. לדוגמה: בית החרושת שָׁמֶן סיפק שמן וסבון; בית החרושת פּרוּמִין הכין דברי מאפה; המחלבה שְׁטְרָאוּס ייצרה גבינות; מפעל הטקסטיל לודז'יה ייצר בדים ובגדים. בצד אלה התפתחה גם תעשייה כבדה: בסדום הוקם מפעל האשלג, שניצל את אוצרות הטבע במקום. בשנות השלושים הקימו העולים מגרמניה, בעזרת ההון הפרטי שהביאו, כ-530 מפעלי תעשייה. הם גם פיתחו את הבנקאות: ייסדו בנקים קטנים ופתחו סוכנויות ביטוח. ב-1935 נפתחה בתל אביב בורסה לניירות ערך.

התפתחות הערים באה לידי ביטוי גם בפתיחת מסעדות, ובעיקר קיוסקים (חנות קטנה שאפשר לקנות בה משקאות קלים, כריכים, עיתונים וכדומה), בימי העלייה הרביעית. אחר כך, בימי העלייה החמישית, נפתחו בתי קפה וקונדיטוריות (חנויות למכירת דברי מאפה). בערים הגדולות נפתחו חנויות לבגדים אופנתיים ולנעליים אופנתיות, חלונות הראווה של החנויות היו בסגנון אירופי, ונפתחו גם חנויות לתמרוקים (בשמים ומוצרים לאיפור וטיפוח) ובתי מרקחת.

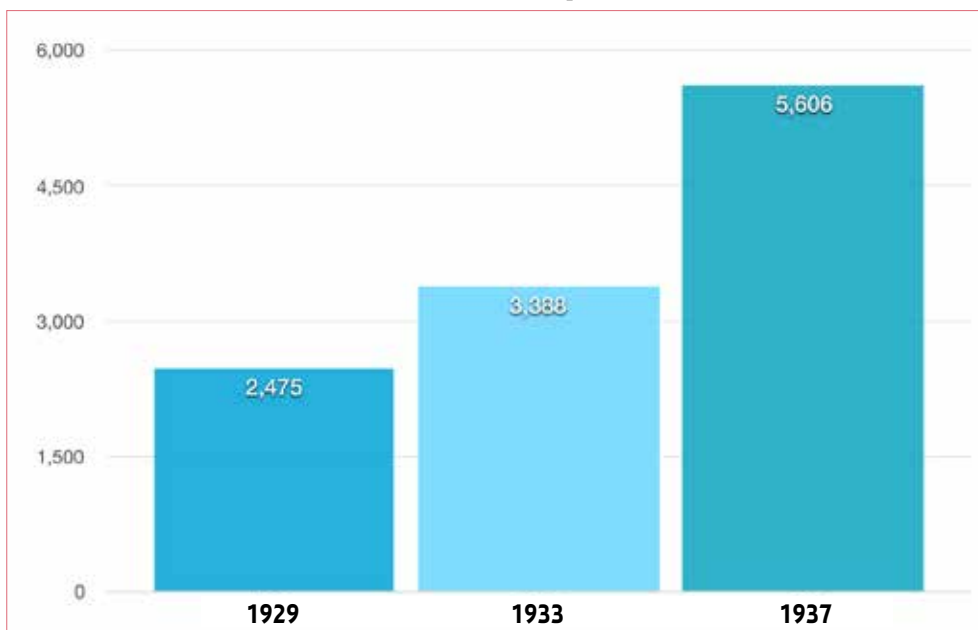
הצמיחה בארץ ישראל הביאה לצורך להגדיל את אספקת חשמל. בשנת 1921 נתנה הממשלה הבריטית לפנחס רוטנברג זיכיון להקים תחנות כוח לאספקת חשמל בארץ ישראל. רוטנברג בנה בנהריים (שעל גדת הירדן) תחנת כוח, והיא סיפקה חשמל כמעט לכל ארץ ישראל, וגם בתל אביב הוא בנה תחנת כוח. כשהחשמל הגיע ליישובים בארץ חיי היום-יום של התושבים נהיו קלים יותר והכלכלה ביישובים צמחה.

האוכלוסייה היהודית בערים מרכזיות ב־1922 וב־1931

1. מה תוכלו להסיק מן הנתונים על האוכלוסייה היהודית בערים?
1. באיזו עיר גדלה במיוחד האוכלוסייה היהודית?
2. מה ההבדל בין העיר תל אביב לבין הערים האחרות?

מספר המפעלים בארץ ישראל בשנים 1929-1937

1. איזה תהליך התרחש מצויג? מהם הגורמים לתהליך הזה?

מדוע הוקמה ההסתדרות הכללית של העובדים וכיצד היא פעלה?

בתקופת העלייה השנייה קיבלו העולים שהגיעו לארץ ישראל עזרה מן המפלגות שנוסדו בעלייה זו. כל אחת מן המפלגות הקימה לשכת עבודה, והלשכה סיפקה מקומות עבודה לעולים; כל אחת מן המפלגות ייסדה גם קופת חולים וטיפול בענייני הבריאות של העולים; כל אחת מן המפלגות ארגנה שיעורים ללימוד עברית (עמ' 77). אבל היה צורך להקים ארגון חברתי וכלכלי על-מפלגתי שיטפל בעניינים של כל העובדים ביישוב. לכן הוקמה ב־1920 **ההסתדרות הכללית של העובדים העברים בארץ ישראל**.

ההסתדרות הִנְנָה על הזכויות של הפועלים השכירים בערים ובמושבות. היא סיפקה עבודה לפועלים ודאגה שיקבלו שכר הוגן; היא קבעה מספר ימי עבודה בשבוע ומספר שעות עבודה ביום, והחליטה על שכר לעובד בזמן מחלה ובימי חופשה. כדי להיקלט בעבודה היו הפועלים צריכים לדעת עברית, ולכן ההסתדרות ארגנה שיעורים ללימוד עברית. כדי שהפועלים יוכלו ללמוד מקצוע היא ניהלה גם קורסים ללימוד מקצועות. ההסתדרות גם תמכה במובטלים.

בשנת 1921 הקימה ההסתדרות את **קופת החולים**, שנתנה שירותי בריאות לחברי ההסתדרות. כל חבר בקופת החולים שילם מס חודשי על פי השָכר שלו, מבלי להתחשב בגיל שלו או במספר הנפשות במשפחה. הוא ובני המשפחה שלו קיבלו שירותים רפואיים, לפי הצורך – בלי קשר לגובה התשלום. כלומר, קופת החולים פעלה על פי העיקרון של עזרה הדדית ועֶרְבָאֵת הדדית (אחריות של החברה כלפי כל אחד מהחברים בה). קופת החולים הקימה מרפאות וגם בתי חולים ביישובים. בית החולים הראשון הוקם בשנת 1923, בתחילה בעין חרוד, ואחר כך הוא הועבר לעפולה. בשנת 1936 הוקם בית החולים בִּילִינְסוֹן, קרוב לפתח תקווה.

ההסתדרות הייתה לא רק ארגון עובדים אלא היא גם הֶעֱסִיקָה עובדים: היא הקימה מפעלים והעסיקה בהם פועלים רבים. לדוגמה **תנובה** – ארגון לשיווק תוצרת חקלאית של ההתיישבות; **סולל בונה** – חברה לסלילת כבישים ובנייה. ההסתדרות הקימה גם את **בנק הפועלים**.

ההסתדרות השתתפה בפיתוח החינוך והתרבות של היישוב. בשביל הילדים והנוער היא הקימה בתי ספר, שנקראו **בית חינוך**, ותמכה בתנועת הנוער **העובד**. לרווחת כל התושבים ולתרבות הפנאי שלהם הקימה ההסתדרות ספריות ציבוריות, היא תמכה בתיאטרון **האוהל** והקימה את אגודת הספורט **הפועל**. משנת 1925 הוציאה ההסתדרות עיתון יומי – **דָּבָר**.

משאית של חברת סולל בונה, שנות העשרים

העבדת חלב לתנובה בשנות העשרים

מה היו המאפיינים של חיי התרבות והחינוך בשנות העשרים והשלושים?

הגידול במספר התושבים היהודים וההבדלים ביניהם בגלל הארצות השונות והתרבויות השונות שהגיעו מהן – כל אלה השפיעו על התרבות העברית שהתפתחה בארץ ישראל. המרכז של התפתחות חיי התרבות היה תל אביב – עיר שבה גרו סופרים, משוררים ואומנים. עיתונים יומיים יצאו, וספריות שירתו קוראים רבים – ילדים, נוער ומבוגרים.

בתל אביב הוקם קונסרבטוריון (מוסד ללימודי מוזיקה), ונוסדה האופרה הארצישראלית. בעיר פעל אולם הראינוע הראשון בארץ – יעדן, והוקרנו בו סרטים בלא קול. כעבור זמן, כאשר החלו להקרין בו סרטים מדברים, שונה שמו לקולנוע. בתל אביב פעלו גם שני תיאטרונים עבריים: האוהל, תיאטרון של פועלים וחברי קיבוצים, הוקם בשנת 1925; הבימה נוסד ברוסיה בשנת 1917, ובשנת 1928 עלו רוב החברים בו לארץ ישראל והמשיכו לפעול ולהציג גם בארץ. תיאטרון הבימה פועל גם היום.

גם תחום המוזיקה התפתח: בשנת 1936 הקים הפנר ברוניסלב הונגרמן את התזמורת הארצישראלית, שממנה צמחה התזמורת הפילהרמונית, והיא פועלת עד היום. בתזמורת השתתפו מוזיקאים רבים שלפני כן ניגנו בתזמורת של ברלין ובתזמורות אחרות בגרמניה אך לאחר שהיטלר עלה לשלטון פוטרו ממשורתיהם.

בשנת 1925 נחנכה בירושלים האוניברסיטה העברית, ובשנת הלימודים הראשונה למדו בה 164 סטודנטים. כבר בשנת 1913 החליט הקונגרס הציוני להקים אוניברסיטה בירושלים וקבע כי שפת ההוראה בה תהיה עברית (עמ' 82). בהתחלה תכננו שהאוניברסיטה תהיה מוסד מחקר, ומלומדים יהודים שיתקבצו אליה מכל העולם יפרסמו את מחקריהם ויתרמו לתרבות האנושית, אבל בשנת 1928 הוחלט כי האוניברסיטה תהיה גם מוסד הוראה.

בין המרצים באוניברסיטה העברית היו אקדמאים שעלו מגרמניה בעלייה החמישית. גם הטכניון בחיפה התפתח בשנות השלושים. חוקרים ומהנדסים שעלו מגרמניה השתלבו בהוראה במוסד ופתחו פקולטות חדשות – להנדסת מכונות ולהנדסת חשמל.

כרטיס כניסה לתקס חנוכת האוניברסיטה העברית, 1925

באיזו שפות כתוב כרטיס הכניסה? מה תאכלו להסיק מכך?

1. הטקס חנכת האוניברסיטה נאמן הד"ר חיים וויצמן נשא ההסתברות הציונית העולמית, הרב הראשי האשכנזי הרב קוק, המשורר חיים נחמן ביאליק, הנציב העליון הרברט סמואל והלורד בלפור. נבחרו שניים מן האנשים האלה והסבירו מדוע הם נבחרו לנאום הטקס זה (תשובה מה כל אחד מהם מייצג).

מה היו מוסדות השלטון של היישוב וכיצד פעלו?

באפריל 1920 נערכו בחירות לאספת הנבחרים הראשונה של היישוב. התושבים היהודים גילו התעניינות רבה בבחירות. עשרים רשימות התמודדו על קולות המצביעים, וכשבעים אחוזים מן התושבים שהייתה להם זכות בחירה הצביעו בבחירות. בבחירות אלו הייתה לנשים הזכות לבחור ולהיבחר, בתקופה שבמדינות רבות אחרות עדיין לא הייתה לנשים זכות בחירה.

אספת הנבחרים הייתה מוסד דומה לפרלמנט, ותוכנן שהחברים בה ייבחרו פעם בארבע שנים. מאספת הנבחרים נבחר **הוועד הלאומי**, והיה עליו לבצע את החלטות של אספת הנבחרים. מוסד אחר שפעל ביישוב הוא **הרבנות הראשית**. מוסד זה ניהל את ענייני הדת של היישוב, ובראשו עמדו שני רבנים ראשיים – רב ספרדי ורב אשכנזי.

בעזרת המוסדות הנבחרים ניהל היישוב את מערכות החינוך, הבריאות והעבודה. מוסדות אלו המשיכו להתקיים לכל אורך התקופה של המנדט הבריטי בארץ ישראל. ממשלת המנדט הפירה בהם בתקנות מיוחדות שפורסמו ב־1928, והן נקראות **תקנות כנסת ישראל**.

בתקופת המנדט נקרא היישוב היהודי בארץ ישראל **כנסת ישראל**. לכנסת ישראל היו שייכים כל היהודים שישבו בשטח המנדט הבריטי, אבל על פי תקנות כנסת ישראל כל יחיד או כל קבוצה יכלו להצטרף אליה או להימנע מכך. לדוגמה, החרדים פשו מנסת ישראל (ראו העשרה).

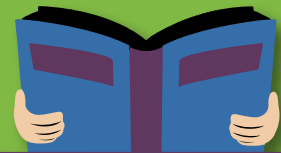
על נשים ובחירות

הבחירות לאספת הנבחרים הראשונה שנערכו ב־1920 עוררו מחלוקת ביישוב. החרדים התנגדו לכך שנשים יצביעו או ייבחרו למוסדות בכנסת ישראל. הם הסבירו שלנשים אסור להשתתף בבחירות, כדי לשמור על הצניעות של הנשים, על המוסר ואפילו על שלום בית, שעלול להיפגע מוויכוחים במשפחה על הצבעה בבחירות. לבסוף הוחלט שיש לנשים זכות הצבעה, אבל באזורים שבהם מתגוררים חרדים ונשים לא מצביעות, כל קול של גבר ייספר פעמיים, כמו קול כפול.

בכך לא הסתיים הדיון בנושא. באספת הנבחרים הראשונה שוב העלו החרדים לדיון את שאלת ההשתתפות של נשים בבחירות. הם התנגדו לזכות זו, אבל העמדה שלהם לא התקבלה. לכן הם פרשו מכנסת ישראל והקימו לעצמם מוסדות משלהם: בית דין, שחיטה כשרה, רישום נישואין וגירושין.

1. א. הציגו גורם אחד שדחף את היהודים לצאת ממדינותיהם בשנות העשרים והשלושים.
ב. הציגו גורם אחד שמשך את היהודים לעלות לארץ ישראל.
ג. איזו אפשרות הגירה אחרת עמדה בפני היהודים? אילו שינויים חלו ביעד זה?
2. א. הציגו גורם אחד שדחף את המשפחה שלכם לצאת מהמדינה שהתגוררתם בה, וגורם אחד שמשך אתכם או את המשפחה שלכם למדינת ישראל.
ב. האם היו לכם אפשרויות אחרות של יעדים להגירה? ציינו אחת. מדוע לא בחרתם בה?
3. הציגו את המאפיינים המיוחדים של העליות בשנות העשרים והשלושים.
4. אילו צורות התיישבות חדשות הוקמו בשנות העשרים והשלושים? מה המאפיינים של כל אחת מהן?
5. באילו תחומים התפתחה הכלכלה של היישוב בשנות העשרים והשלושים? הציגו שתי דוגמאות.
6. א. הציגו שלוש פעולות של ההסתדרות מתחומים שונים.
ב. האם מוסדות שהקימה ההסתדרות קיימים גם בימינו? במה הם עוסקים? היעזרו באינטרנט.
7. א. מהי החשיבות בהקמת מוסדות חינוך ותרבות ביישוב?
ב. הציגו דוגמאות לשלושה מוסדות כאלה.
8. מדוע הבריטים אִפשרו ליישוב היהודי בארץ ישראל להקים מוסדות פוליטיים?

מה אנחנו?

א. כתב המנדט והתרומה של השלטון הבריטי לפיתוח ארץ ישראל

- ב־1 ביולי 1920 החלה תקופת השלטון האזרחי הבריטי בארץ ישראל.
- ב־24 ביולי 1922 אישר חבר הלאומים את כתב המנדט על ארץ ישראל, ואז החל באופן רשמי שלטון המנדט הבריטי בארץ ישראל.
- כתב המנדט שאישר חבר הלאומים כָּלל גם את הצהרת בלפור, וכך קיבלה ההצהרה תוקף חוקי ובין־לאומי.
- כתב המנדט קבע כי על בריטניה ליצור בארץ ישראל תנאים מדיניים, מנהליים וכלכליים שיאפשרו את הקמת הבית הלאומי היהודי. בכך היה ביטוי להתחייבות של בריטניה כלפי העם היהודי.
- על פי כתב המנדט תייצג סוכנות יהודית (ההסתדרות הציונית) את העם היהודי מול ממשלת המנדט.
- בראש הממשל הבריטי עמד נציב עליון והיו לו סמכויות נרחבות.
- המסגרת המדינית החדשה שקמה בארץ ישראל נקראה פְּלֶסְטִיין באנגלית, פְּלֶסְטִין בערבית ופְּלֶשְׁתִּינָה (א"י) בעברית.
- נקבע שירושלים היא עיר הבירה של פלשתינה (א"י), וכל התושבים בפלשתינה (א"י) קיבלו אזרחות פלשתינית (ארצישראלית).
- נקבע שאנגלית, ערבית ועברית הן שלוש השפות הרשמיות של פלשתינה (א"י), ולירה ארצישראלית (לא"י) הייתה למטבע הרשמי.
- ממשלת המנדט הקימה בארץ ישראל מערכת משפט, ופיתחה שירותי בריאות.
- ממשלת המנדט פיתחה בארץ ישראל את התחבורה (כבישים ומסילות ברזל) ואת התקשורת (דואר, טלפון וטלגרף).
- ממשלת המנדט תרמה לפיתוח ארץ ישראל גם בשיפוץ נמל יפו, בהקמת נמלים בחיפה ובתל אביב, ובבניית שדות תעופה.

ב. בניין הבית הלאומי בשנות העשרים והשלושים של המאה העשרים

- בשנות העשרים והשלושים של המאה העשרים הגיעו לארץ ישראל שלושה גלי עלייה: העלייה השלישית, הרביעית והחמישית. לכל אחד מגלי העלייה היה מאפיין בולט ומיוחד.
- גורמים הקשורים בארצות המוצא של העולים דחפו אותם לצאת מהמדינות שחיו בהן. לדוגמה: המצב במדינות הלאום החדשות, המדיניות הכלכלית בפולין, עליית הנאצים לשלטון בגרמניה.
- חוקי הגירה חמורים בארצות הברית לא אפשרו ליהודים להיכנס אליה.
- גורמים הקשורים בארץ ישראל משכו את העולים לעלות לארץ ישראל: הצהרת בלפור, האישור של המנדט הבריטי בחבר הלאומים, ההתפתחות הכלכלית בארץ ישראל.
- מיעוט מן העולים בשנות העשרים והשלושים פנו להתיישבות חקלאית והקימו צורות יישוב חדשות: קבוצה גדולה (קיבוץ) ומושב עובדים.
- מרבית העולים התיישבו בערים. הבנייה התפתחה, נפתחו הבורסה ובנקים, והוקמו בתי חרושת.
- בשנת 1920 הוקמה ההסתדרות הכללית של העובדים העברים בארץ ישראל, והיא הייתה ארגון על-מפלגתי. ההסתדרות הגנה על זכויות העובדים וגם העסיקה עובדים במפעלים שהקימה.
- בשנות העשרים והשלושים התפתחה התרבות העברית בתחומים רבים.
- היישוב היהודי נקרא "כנסת ישראל", ושלטונות המנדט הפירו בו בתקנות מיוחדות שקבעו.
- החברים בכנסת ישראל בחרו בבחירות דמוקרטיות את המוסדות המייצגים שלהם.

פרק 2

יהודים, ערבים ובריטים בארץ ישראל בשנות השלושים של המאה העשרים

מה בפרק?

א. התגברות המתח בין היהודים לערבים והשפעותיו.
 ב. השינויים במדיניות בריטניה: מתוכנית לחלוקת ארץ ישראל עד לתוכנית להקמת מדינה אחת בכל ארץ ישראל.

מתחילת תקופת המנדט הבריטי על ארץ ישראל היה מתח בין התושבים היהודים והערבים. לכל צד היו דרישות מבריטניה לפי האינטרסים שלו. היהודים ביקשו לפתח את הבית הלאומי היהודי בארץ ישראל, ואילו הערבים ביקשו לשמור על מעמדם כרוב בארץ ולמנוע את התפתחות הבית הלאומי. הם דרשו מבריטניה לבטל את ההבטחות שנתנו לציונים בהצהרת בלפור, ובמקומן להקים מדינה ערבית כפי שהם הבינו מהמכתבים של חוסיין ומק־מהון (עמ' 96). הדרישות המנוגדות של היהודים ושל הערבים מבריטניה בשנות העשרים והשלושים יצרו דפוס של אירועים ומדיניות שִׁחֲזְרוּ על עצמם:

- עליית היהודים הביאה לגידול של מספר היהודים בארץ ישראל, להקמת יישובים ולהתפתחות הכלכלה של היישוב (עמ' 127-128, 135-138).
- בתגובה הערבים יזמו מאורעות - אירועים אלימים המוניים, בדרך כלל נגד יהודים, ולפעמים גם נגד הבריטים. מאורעות כאלה היו בשנים 1920, 1921, 1929, 1936-1939.
- בעקבות כל גל של אלימות הִקְיִמָה ממשלת בריטניה ועדת חקירה, הוגשו דוחות והוסקו מסקנות. בהשפעתם ניסחה ממשלת בריטניה מחדש את המדיניות שלה בארץ ישראל, ומדיניות זו הלכה והתרחקה מהצהרת בלפור.

האם שאלתם את עצמכם כיצד התמודד היישוב עם ההחלטות של שלטונות המנדט לאחר כל גל של מאורעות? עם אילו דילמות התמודדה הנהגת היישוב כאשר קבעה את מדיניותה? כאשר תלמדו פרק זה תוכלו לחשוב על שאלות אלו ואף לבחון את התופעה של שימוש באלימות ובטרור בזמן מאבק לאומי.

פעילות פותחת

1. מה היו יכולים להיות נושאי החינוך בין ערבים ליהודים בשלטון המנדט הבריטי?
2. מה יהיו הטענות של כל צד?
3. האם אתם מכירים מאבקים לאומיים שהשתמשו בהם באלימות? ספרו על אירוע כזה.

דילמות (ביחיד: דילמה)

מצב שיש בו שתי דרכי פעולה אפשריות. כל דרך פעולה מתבססת על ערכים שמתנגשים בערכים של דרך הפעולה האחרת, וצריך לבחור אחת מהשתיים.

א. התגברות המתח בין היהודים לערבים והשפעותיו

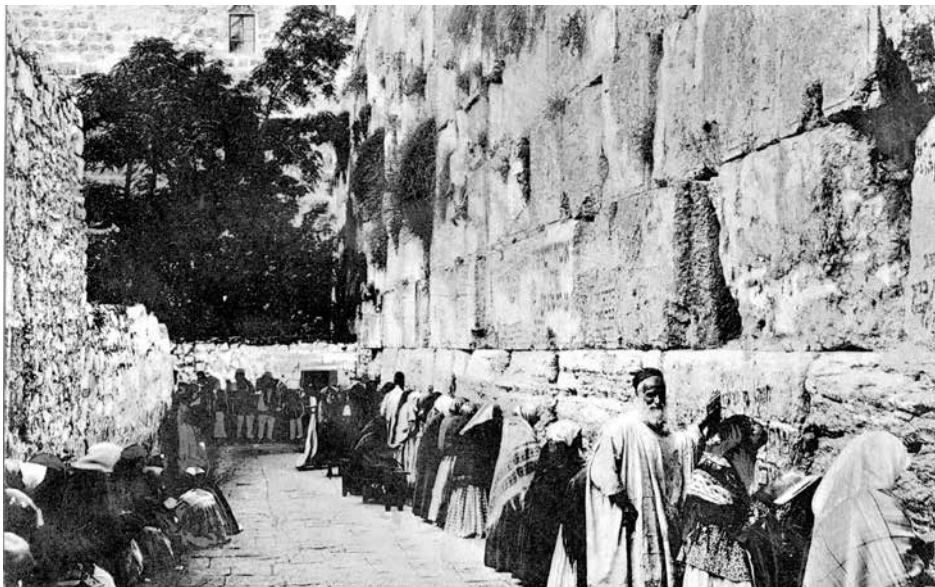
מה היו גילויי המתח בין יהודים לערבים בשנות העשרים?

המתח בין יהודים לערבים החל כבר בשנות העשרים. מאז תחילת המנדט הבריטי הלך וגדל מספר התושבים היהודים בארץ ישראל. היהודים קנו קרקעות, הקימו יישובים חדשים ופיתחו את הכלכלה. כתוצאה מכך התעוררו חששות אצל הערבים. הם טענו כי ממשלת בריטניה והנציבים העליונים בארץ ישראל מנהלים מדיניות שנוטה לטובת הציונים, וכבר ב־1920 החלו במעשי אלימות.

ממשלת בריטניה הבינה שבניהול המדיניות שלה בארץ ישראל היא צריכה להתחשב גם ביהודים וגם בערבים. לדוגמה, כבר בתחילת שנות העשרים הבטיח וינסטון צ'רצ'יל, שר המושבות של בריטניה, לערבים כי בהצהרת בלפור לא נקבע שארץ ישראל כולה תהפך לבית לאומי יהודי, אלא שבית לאומי יוקם בארץ ישראל. עם זאת, צ'רצ'יל גם הדגיש שהצהרת בלפור לא תבוטל ולא תשתנה, וליהודים יש זכות לחיות בארץ ישראל.

עקרונות אלו הוצגו בספר הלבן של צ'רצ'יל שהתפרסם בשנת 1922. היה זה מסמך רשמי של ממשלת בריטניה, והוא קבע כי העלייה לארץ ישראל תמשך, אבל ההיקף שלה ייקבע לפי היכולת של ארץ ישראל לקלוט עולים מבלי שתיפגע הכלכלה שלה. נוסף על כך החליט צ'רצ'יל לצמצם את השטח שחלה עליו הצהרת בלפור. הוא ניתק את עבר הירדן המזרחי מארץ ישראל ומסר אותו לעבדאללה, בנו של חוסיין ממכה (עמ' 96).

בגל המאורעות ב־1929 היו מעשי אלימות קשים מאוד, הם נמשכו יותר ימים מן המאורעות שהיו ב־1920 וב־1921 ובמקומות רבים יותר. את המאורעות הוביל חאג' אמין אל-חוסַיני, שהיה המנהיג הדתי של המוסלמים, ולמעשה המנהיג של הערבים בארץ ישראל באותן שנים, וגם עמד בראש המועצה המוסלמית העליונה. שוב בריטניה שלחה ועדת חקירה, ובהתאם למסקנות שלה פרסמה בשנת 1930 את הספר הלבן של פספילד. הספר הגביל את רכישת הקרקעות בידי יהודים ואת העלייה לפי שיקולים כלכליים ומדיניים.

ספר לבן

מסמך שממשלת בריטניה נוהגת לפרסם, גם בימינו. במסמך היא מצהירה לפני הפרלמנט על המדיניות שלה בנושא מסוים. מקור השם "ספר לבן" הוא בכריכה הלבנה שלו.

המועצה המוסלמית העליונה

הוקמה ב־1922 ובראשה עמד חאג' אמין אל-חוסַיני. היא הייתה אחראית על ניהול העניינים של העדה המוסלמית בארץ ישראל. מִכְיוֹן של ערבים בארץ ישראל לא היה גוף כלל-ארצי שייצג אותם, ניהלה המועצה המוסלמית העליונה גם את הפעילות הפוליטית שלהם. ב־1937 פירקו הבריטים את המועצה בגלל המרד הערבי (עמ' 147).

יהודים מתפללים ליד הכותל המערבי, 1910

תוכלו להבחין במתפללים - נשים וגברים - ובמעבר הצר שבו התקיימה התפילה. המחלוקת בנושא זכות התפילה של היהודים ליד הכותל המערבי החריפה את המתחות בין יהודים לערבים בשנת 1929.

במה התבטא המתח בין יהודים לערבים בשנות השלושים?

באמצע שנות השלושים שוב יזמו הערבים מעשי טרור ואלימות, והם נמשכו כשלוש שנים. מעשי האלימות החלו ביפו ב־19 באפריל 1936, וכעבור יום הכריזו הערבים על שביתה כללית. היהודים נהגו לכנות את התקופה הזאת בשם **מאורעות תרצ"ו-תרצ"ט** (1936-1939). כיום נהוג לקרוא לה **המרד הערבי**.

את המרד הנהיג **הוועד הערבי העליון**, שהוקם באפריל 1936, ובראשו עמד המופתי, חאג' אמין אל-חוסנייני. הוועד הערבי העליון הציג לבריטים שלוש דרישות עיקריות: להקים בפלסטין ממשלה שהחברים בה יבטאו את היחס בין הרוב הערבי לבין המיעוט היהודי; לאסור הגירת יהודים לארץ ישראל; לאסור העברת קרקעות מערבים ליהודים.

בשלב הראשון של המרד התקיימה שביתה כללית, והיא נמשכה 175 ימים. המטרה של השביתה הכללית הייתה לְשַׁבֵּשׁ את חיי היום־יום בארץ ישראל. כך תכננו למנוע מְמַמשלת המנדט לפעול וגם לפגוע בחיי היום־יום של היהודים.

במשך השביתה הערבים לא סיפקו מזון ותוצרת חקלאית לְשׁוֹקִים והשביתו את נמל יפו – וכך גרמו קשיים לנוסעים שרצו להיכנס לארץ ישראל או לצאת ממנה, וּמָנְעוּ ייצוא וייבוא של סחורות. הערבים פגעו בשכונות של יהודים בערים מעורבות וביישובים מבודדים, שָׁרְפו שדות תבואה ועקרו עצי פרי. הם פגעו בכלי רכב בדרכים, בנו מחסומי אבנים בכבישים וגרמו שיבושים קשים בתחבורה. הנזקים של המאורעות בחיי אדם וברכוש היו כבדים.

חיילים בריטים מפרקים מחסום אבנים שהניחו הערבים, 1936

מדוע גָבַר המתח בין יהודים לערבים בשנות השלושים?

תהליכים ואירועים שהתרחשו בשנות השלושים גם ביישוב היהודי, גם אצל הערבים וגם במדיניות בריטניה הגבירו את ההתנגדות של הערבים ליהודים ולשלטון הבריטי. הערבים ביטאו את ההתנגדות שלהם בפעולות אלימות. מה היו התהליכים והאירועים האלה?

א. **התפתחות היישוב** – תחת שלטון המנדט הבריטי גדל מספר התושבים היהודים בארץ ישראל. ההתחזקות של האנטישמיות באירופה ובמיוחד עליית הנאצים לשלטון בגרמניה בתחילת שנות השלושים הביאו לגידול במספר העולים לארץ ישראל. בשנת 1935 בלבד הגיעו לארץ ישראל 62 אלף עולים! ובשנות השלושים הגיעו לארץ ישראל כרבע מיליון עולים (עמ' 127-128). נוסף על כך, בשנות השלושים התפתחה הכלכלה של היישוב – החקלאות, התעשייה והמסחר (עמ' 133-138). ההתפתחות של היישוב עוררה חששות כבדים בקרב הערבים בארץ ישראל.

ב. **התפתחות פוליטית של הערבים בארץ ישראל** – עד שנות השלושים הנהיגו את הערבים בארץ ישראל שתי משפחות מכובדות: משפחת חוסייני, משפחתו של המופתי חאג' אמין אל-חוסייני, התנגדה לזכות היהודים להתיישב בארץ ישראל ולמשאומתן איתם; ואילו משפחת נַשְׂאִיִּי הייתה מוכנה למשאומתן עם הציונים.

בשנת 1930 הוקמה בארץ ישראל מפלגה ערבית מודרנית – אל-אֶסְתַּקְלָאל (מפלגת העצמאות), והיא ייצגה בעיקר את הצעירים העירוניים המשכילים. אל-אֶסְתַּקְלָאל לא הפירה בהצהרת בלפור והיא דרשה לבטל את המנדט ולהקים ממשלה לאומית ערבית בארץ ישראל. מפלגה זו קראה למאבק בבריטניה ובציונות, ועם המופתי אָרגנה הפגנות נגד בריטניה ונגד העלייה.

ג. **תהליכי עצמאות בעולם הערבי** – כמה מדינות ערביות קיבלו בשנות העשרים ובשנות השלושים עצמאות: מצרים קיבלה עצמאות מסוימת בשנת 1922; עבר הירדן נמסר לשלטון עבדאללה בשנת 1922; עירק קיבלה עצמאות מוגבלת לפי חוזה שחתמה עם בריטניה בשנת 1930. תהליכים אלו עוררו בערבים בארץ ישראל את הדרישה לשינוי במעמד המדיני וחיזקו את השאיפות שלהם לעצמאות.

ד. **המועצה המחוקקת** – בספר הלבן של צרצ'יל משנת 1922 הבהירה בריטניה שהיא רוצה להקים מועצה מחוקקת, וסביב הרעיון הזה היה מאבק בין היהודים לערבים: הערבים דרשו כי מספר החברים במועצה המחוקקת יבטא את היחס בין הרוב הערבי למיעוט היהודי בארץ ישראל, ואילו היהודים התנגדו לכך, כי הבינו שמועצה מחוקקת שיהיה בה רוב מוחלט לערבים תמנע הקמה של הבית הלאומי.

בשנת 1936 דחה הפרלמנט הבריטי את ההצעה להקים מועצה מחוקקת בארץ ישראל. דחיית ההצעה חיזקה את הטענות של הערבים שבריטניה מגלה אהדה לציונים.

חאג' אמין אל חוסייני
במשלחת פלסטינית
ללונדון, דצמבר 1929
המשלחת יצאה ללונדון
כדי להביע את התנגדות
הפלסטינים למדיניות
בריטניה בארץ ישראל.
המופתי, רביעי מצד שמאל.

כיצד התמודד היישוב עם השפעת המאורעות על הכלכלה?

בהתחלה השביתה הכללית של הערבים, שהחלה באפריל 1936, גרמה נזקים לכלכלת היישוב: פועלים ערבים לא הגיעו לעבודה אצל האיכרים במושבות, וחקלאים ערבים לא שלחו את התוצרת שלהם לשווקים שבערים. פועלים ערבים לא הגיעו לעבודה במפעלי התעשייה, והשביתה בנמל יפו פגעה בייצוא ובייבוא של סחורות ומוצרים. במצב זה הבין היישוב שעליו לבסס את חיי הכלכלה על עבודה עברית ולא להיות תלוי בפועלים ערבים.

התוצאה של השביתה הייתה שהעבודה העברית התבססה. כדי לעזור לאיכרים בעבודות החקלאיות הגיעו למושבות מתנדבים מהערים. בהדרגה השתלבו בעבודות החקלאיות יותר ויותר פועלים עבריים. לשווקים החלה להגיע יותר תוצרת חקלאית של המשק היהודי, ובהדרגה היהודים לא היו זקוקים לתוצרת החקלאית של הערבים.

בקיץ של שנת 1936 אישרו הבריטים לפתוח נמל בתל אביב, ובו עבדו יהודים. גם בנמל חיפה גדל מספר העובדים היהודים. כך היישוב לא היה תלוי עוד בנמל יפו, ולא בעובדים הערבים.

עובדים בנמל תל אביב,
שנה לא ידועה

איך התמודד היישוב עם מעשי האלימות של הערבים?

הנהגת היישוב ביקשה לקבוע מדיניות בתגובה למעשי האלימות של הערבים. היא הייתה צריכה להתמודד עם דילמה מורכבת:

- האם להמשיך בהגנה על היישובים ועל השכונות של היהודים ולפגוע רק בערבים שמתקיפים אותם?
 - האם להגיב על ההתקפות של הערבים בהתקפות נגד, שבהן עלולים להיפגע גם אזרחים חפים מפשע?
 - כיצד תגיב בריטניה לאלימות בלא הבחנה מצד היהודים?
- לאחר התלבטויות החליטה הנהגת היישוב על **מדיניות של הבלגה**, כלומר: להגן על יישובים שהותקפו, ללחום נגד הפורעים, להימנע מפעולות של **טרור עיוור** - טרור בלא הבחנה. הנהגת היישוב הסבירה מדוע יש לנקוט מדיניות של הבלגה ולהימנע מטרור עיוור:

- שיקול מוסרי** - פעולות של טרור עיוור עלולות לפגוע בחפים מפשע, ולכן יש להימנע מהן.
- שיקול מדיני** - מדיניות של הבלגה תחזק את הקשר של היישוב עם בריטניה, ותגרום לכך שבריטניה לא תעצור את העלייה וההתיישבות. מדיניות של הבלגה תציג את היישוב כגורם אחראי שמעוניין בשמירה על השלום והסדר.

על מדיניות ההבלגה, מדברי דוד בן-גוריון, 18 באוגוסט 1936

השימוש השיטתי בטרור נגדי יעמיד אותנו, בעיני הממשלה הבריטית, בשורה אחת עם הערבים, למרות שאנחנו מותקפים. ולא ייתנו לנו להשיג נשק באופן חוקי, וגם ייקחו מאיתנו את הנשק שלנו. התחזקות הטרור משני הצדדים – הערבים והיהודים – תביא להפסקת העלייה.

אסור לנו לפעול כפי שהערבים פועלים. הערבים נלחמים באנגליה כי הם רוצים להרחיק אותה מהארץ שהם מאמינים שהיא ארצם. אנחנו לא רוצים להרחיק את אנגליה, אלא לקרב אותה, למשוך אותה, כדי שתעזור לנו לשוב לארץ. הערבים אינם זקוקים לאנגלים, אלא להפך, רוצים להיפטר מהם. אנו זקוקים לבריטניה, ורוצים שתישאר בארץ ישראל ותעזור לנו.

(מעובד על פי דוד בן-גוריון, זכרונות, ג, תל אביב: עם עובד, 1973, עמ' 379-380.)

1. מצוה לצאת צבא בן-גוריון יש להבליג ולהיחנף מטורח נגדי?

2. מה צעתכם על עמדה כזו? השבא על האפשרות שהיא פותחת, ועל הסיכון של בה.

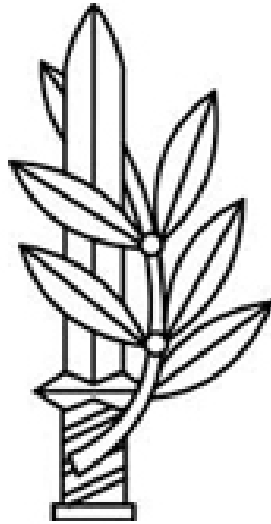
כיצד נערך היישוב בתחום הביטחון בשנות השלושים?

המאורעות גרמו חוסר ביטחון בחיי היום-יום, וכבר מתחילת השלטון המנדטורי הבין היישוב שהוא צריך להקים כוח צבאי משלו. לשם כך הוקם בשנת 1920 **ארגון ההגנה**, והיו לו סניפים בערים, במושבות, בקיבוצים ובמושבים. במאורעות 1921 כבר הגנו חברי "ההגנה" על שכונות בתל אביב, ובמאורעות 1929 הם הגנו על התושבים בכמה מן היישובים המותקפים. בהשפעת מאורעות 1929 הוקמה **מפקדה ארצית של "ההגנה"**, ארץ ישראל חולקה לאזורים, ובראש כל אזור עמד מפקד. ארגון "ההגנה" היה אחראי לביטחון של כל הציבור היהודי בארץ ישראל ופעל על פי ההחלטות של מוסדות היישוב. הארגון פעל במחשבת (בסתר), ובאופן לא לגלי – הוא לא קיבל אישור חוקי מהשלטון הבריטי.

בתחילת המרד הערבי, כאשר הבריטים לא פעלו מייד ומספיק נגד האלימות של הערבים, הגן ארגון "ההגנה" על היישובים. חברי "ההגנה" וגם אנשים שלא היו שייכים לארגון זה בנו עמדות להגנה, חיזקו גדרות ביטחון סביב יישובים ושריינו (כיסו במתכת כדי למנוע פגיעה מירי) את תאי הנהגים במשאיות ובאוטובוסים.

אבל ההתקפות של הערבים על היישובים התחזקו, ומפקדי "ההגנה" הבינו שאי-אפשר להמשיך להתבצר בתוך היישובים ולהגן עליהם מתוך היישובים. בשנת 1936 הוקמו קבוצות קטנות של חברי "ההגנה" שנקראו **הנוודות**. חברי "הנוודות" לא חיכו שהתוקפים יגיעו לתוך היישובים. הם הסתתרו ליד המקומות שהתוקפים התרכזו בהם, חיכו להם בדרכים, ותקפו כפרים ערביים שהחביאו את התוקפים. שינוי זה בלחימה נקרא **היציאה מן הגדר** – יציאה מהגנה מתוך שטחי היישובים לאזורים שהתרכזו בהם התוקפים הערבים. שיטת לחימה זו הייתה במסגרת מדיניות ההבלגה, כי הותקפו רק מי שבאו לפגוע. במהלך האימונים והפעילות רכשו חברי "הנוודות" ידע וניסיון בלחימה – בהצבת מארבים, בלחימת לילה ובדרכי הסוואה.

סמל "ההגנה" →

1. מאילו פריטים מרכיב סמל "ההגנה"?
2. מה הסמל מביא?

שבועת המצטרף ל"הגנה"

פִּינּוּן ש"ההגנה" היה ארגון לא לגלי, טקס ההצטרפות ל"הגנה" נערך בסתר. המועמד להצטרפות ל"הגנה" הניח את היד על ספר תנ"ך

ואמר:

- א. אני מתחייב להיות נאמן לכל ענייני "ההגנה" ולחבריה לעולם.
- ב. אני מתחייב לציית למושבעת שתדרוש ממני "ההגנה".
- ג. אני מתחייב למלא את כל פקודות המפקדים.
- ד. אני מתחייב לשמור בסוד את כל ענייני "ההגנה".

(מעובד על פי מרדכי נאור ודן גלעדי, **ארץ ישראל במאה העשרים, מיישוב למדינה: 1950-1900**, תל אביב: משרד הבטחון, 1990, עמ' 260).

1. **למה התחייב מי שהצטרף ל"הגנה"?**
2. **מזאן נשבע הצטרף ל"הגנה" בהנחת יד על ספר התנ"ך?**

בתקופת המאורעות מספר הצעירים ובני הנוער שהצטרפו ל"הגנה" הלך וגדל, והוקמו בה **פלוגות שדה** (פו"ש) ו**חיל שדה** (חי"ש). יחידות לא לגליות אלו סייעו ליישובים ולאזורים מותקפים בארץ לפי הצורך, ותרמו לגיבוש של כוח צבאי ולצבירת ניסיון צבאי.

ההחרפה במצב הביטחון בארץ ישראל בשנים של המרד הערבי יצרה שיתוף פעולה בין הבריטים ליישוב. חברים ב"הגנה" התגייסו לגופים הצבאיים הלגליים (החוקיים) שהקים השלטון הבריטי. הגופים שפעלו בשיתוף פעולה בין יהודים לבריטים היו: **הנוטרים** - שוטרים; **המשמרות הנעים** - כוחות שמירה שנעו בכלי רכב; **משטרת היישובים העבריים** - שנועדה להגן על יישובים חקלאיים ולהדוף התקפות עליהם. נוסף על כך הוקמו **פלוגות הלילה המיוחדות** - שירתו בהן כשישים חיילים, בריטים ויהודים, ועליהן פיקד **צ'רלס אורד וינגייט**. הפלוגות התאמנו בעיקר ללחימה בלילה. הן תקפו את הבסיסים של היחידות הערביות והצליחו להדוף אותן מאזור הצפון. פלוגות הלילה המיוחדות הגנו על **צינור הנפט**, שאותו תקפו הערבים - בשעות הלילה הם היו יורים בצינור הנפט ומציתים את הנפט.

הבריטים אימנו את המתגייסים לגופים הצבאיים הלגליים ונתנו להם נשק ומדים. הבריטים ידעו שהם מאמנים את חברי "ההגנה" ונותנים להם נשק, אך העדיפו להתעלם מכך. כך נבנתה זרוע צבאית יהודית לְגִלִית, שרוב חבריה היו חברי "ההגנה". חברי "ההגנה" שהתגייסו לגופים הצבאיים הלגליים הבריטיים תרמו לביטחון היישוב. הם התאמנו בלחימה והחזיקו נשק באופן חוקי. לאחר קום המדינה היה ארגון "ההגנה" הבסיס לצבא ההגנה לישראל (צה"ל).

צ'רלס אורד וינגייט

קצין בריטי שגילה אהדה ליישוב. במלחמת העולם השנייה פיקד על פעולות לחימה של הבריטים נגד היפנים בבורמה. ביישוב כינו אותו "הידיד" בגלל האהדה והתמיכה שלו. בשנת 1944 נהרג בתאונת מטוס. מכון וינגייט נקרא על שמו.

צינור הנפט

צינור שעבר מפְּרָכּוּכּוּ שבעירק לעבר הירדן, ושם התפצל לשניים - צינור אחד הזרים נפט לטריפולי שבלבנון, והאחר הזרים נפט לבתי הזיקוק שליד חיפה, דרך עמק יזרעאל.

המפלגה הרוויזיוניסטית

הוקמה בשנת 1925.
המנהיג שלה היה זאב
זבוטינסקי. המפלגה
דרשה רוויזיה - שינוי -
במדיניות של התנועה
הציונית כלפי הבריטים.
בשנת 1935 פרשה מן
ההסתדרות הציונית
והקימה את ההסתדרות
הציונית החדשה (הצ"ח).

בעיית ביטחון הייתה גם בגבול עם לבנון. דרך גבול זה נכנסו לוחמים ונשק כדי לעזור לערבים בארץ ישראל. בשיתוף פעולה עם הבריטים בנתה חברת סולל פּוֹנָה, חברה של ההסתדרות הכללית של העובדים העברים בארץ ישראל (עמ' 139), את גדר הצפון. כדי למנוע את התקדמות העבודה התקיפו הערבים את העובדים, וכדי להגן עליהם שלחו הבריטים כ-300 נוטרים (שומרים). גם תנאי השטח, שהיו בו הרים וסלעים, הקשו על העובדים. למרות הקשיים הרבים הושלמה בניית הגדר בשלושה חודשים.

ארגון "ההגנה" הקפיד לפעול בהתאם למדיניות ההבלגה שקבעה הנהגת היישוב. אבל לא כל היישוב תמך במדיניות זו. בשנת 1937 פרשה קבוצה של חברים מן "ההגנה" והקימה את הארגון הצבאי הלאומי, האצ"ל. האצ"ל ראה את עצמו קשור למפלגה הרוויזיוניסטית, ולא ראה את עצמו כפוף להנהגה המדינית של היישוב.

האצ"ל טען כי מדיניות של הגנה והבלגה לא טוביל לניצחון, ומי שרוצה לנצח חייב לתקוף. האצ"ל קרא לפעול בשיטה של **דם תחת דם** וטען שהיא שתביא לביטחון היישוב. חברי האצ"ל ערכו פעולות שבהן פגעו גם באנשים חפים מפשע, שלא היו מעורבים בפעולות נגד יהודים. בחודש יולי 1938 ביצע האצ"ל שתי פעולות בשוק הירקות של העיר התחתית בחיפה: הם הניחו חומרי נפץ בשוק, ובפיצוץ נהרגו ונפצעו ערבים רבים.

נגד מדיניות ההבלגה, מתוך תזכיר האצ"ל לוועד הלאומי, יולי 1938

ואם נגזר על היישוב להביא קורבנות נוספים, מוטב שיהיו קורבנות של התגובה ולא קורבנות של ההבלגה. ההבלגה לא הביאה עתה (עכשיו) סוף לטרור הערבי, וגם לא תביא לסוף הטרור גם בעתיד. ואילו טרור נגדי מכריח את כל הגורמים הקשורים לבעיית הביטחון בארץ לפתור אותה באופן יסודי ומייד.

(מעובד על פי תזכיר האצ"ל לישיבה סגורה של הוועד הלאומי.)

1. מדינת ארצות האצ"ל צריכה להתנגד למדיניות ההבלגה?
2. מדינת ארצות האצ"ל צריכה לפעול בטרוור נגדי?
3. מה צעתכם על עמדה זו? תשבו על הסיכון שיש בה ועל ההזדמנות שהיא פותחת.

1. מאילו פריטים מורכב סמל האצ"ל?
2. מה הסמל מהטא?

סמל האצ"ל

תגובת הוועד הלאומי למעשי האצ"ל

פגיעה בערבים חפים מפשע לא תהיה נקמה לרצח של יהודים. [...] אספת הוועד הלאומי בהשתתפות נציגי הרבנות הראשית, העיריות, הקהילות, המועצות המקומיות והיישובים החקלאיים מביעה את הסלידה (דחייה, התנגדות) שלה ממעשי פשע אלה. מעשים אלה פועלים נגד יסודות המוסר של היהדות והציונות, גורמים לשנאה בין עמי הארץ ועלולים להביא אסון על היישוב ועל הארץ.

(מעובד על פי משה אטיאש, ספר התעודות של הוועד הלאומי לכנסת ישראל בארץ ישראל תרע"ח-תש"ח 1918-1948, הוצאת רפאל חיים כהן, 1963, עמ' 258.)

3 יו"ן

1. כיצד נאגף הטכור הנגזר על האצ"ל מכונים?
2. מהם הנימוקים להתנגדות לפעולות הטכור הנגזר על האצ"ל?
3. מה צורתכם על התגובה של הוועד הלאומי?

כיצד סייעה ההתיישבות להגנת היישוב היהודי?

בשנים 1936-1939 הוקמו 52 יישובים על אדמות של קרן קיימת לישראל. השיטה של בניית היישובים האלה הייתה אחידה, והיא נתנה ליישובים את הכינוי **יישובי חומה ומגדל** (מפה 19, (עמ' 136). כל יישוב מיישובי חומה ומגדל נבנה במהירות - ביום אחד. כל יישוב כָּלל כמה צריפי מגורים או כמה אוהלים, מגדל שמירה וגדר, ששימשה כחומה להגנה מפני ירי. את כל המבנים העבירו ביום ההקמה למקום ההתיישבות והרכיבו אותם במהירות במקום. במרכז היישוב בנו מגדל שמירה ועליו תאורה שנועדה להאיר את הסביבה, ופנס שבעזרתו יכלו לאותת כדי לקרוא לעזרה בזמן התקפה על היישוב. היישוב הראשון שהוקם בדרך זו היה **תל עמל** בעמק בית שאן (10 בדצמבר 1936). מאוחר יותר נקרא היישוב ניר דוד.

היישובים הוקמו בידיעה ובהסכמה של הבריטים, כי הם הבינו שהם יתרמו לביטחון בארץ ישראל. הם שלחו נוספים (שומרים) שהגנו על המתיישבים בזמן הקמת היישוב, שילמו את ההוצאות של סלילת דרכים ליישובים החדשים, ונתנו למתיישבים נשק - כדי להגן על המקום.

המקום שבו הוקמו היישובים החדשים נקבע בהשפעת גורמים ביטחוניים ומדיניים. באותה תקופה נודע כי בריטניה מתכננת לחלק את ארץ ישראל לשתי מדינות, ולכן היישוב מיהר להקים יישובים. הנהגת היישוב חשבה שמקומות שיהיו בהם יישובים יהודיים ייכללו בתוך גבולות המדינה היהודית שתוקם. לכן הוקמו יישובים באזורים שכבר היו בהם יישובים יהודיים אבל לפי התוכנית לחלוקה של ארץ ישראל שיזמה בריטניה נועדו למדינה הערבית (עמ' 155-156). יישובים הוקמו גם באזורים שנועדו להיכלל במדינה היהודית אבל עדיין לא היו בהם יישובים יהודיים. כזה למשל היה היישוב חניתה (עמ' 136).

**העלייה לקרקע של היישוב חניתה,
21 במרס 1938**

חניתה הוקמה באזור של יישובים ערביים שתנאי השטח בו היו קשים במיוחד. ההקמה של היישוב על הקרקע הייתה מבצע של היישוב כולו: מתנדבים רבים הגיעו ללוות את המתיישבים ביום ההקמה, ובעיתונות של התקופה סופר על האירוע. כבר בלילה הראשון תקפו ערבים את חניתה.

1. כיצד התאמנה מחישה את התיישבות חונה ומגדל?

1. מדוע מאורעות 1936-1939 נקראים "המרד הערבי"? (חשבו: מי הם המורדים? במי הם מרדו? מהן הפעולות שנקטו בעת המרד?)
2. מה היו הגורמים לאירועים האלימים בשנים 1936-1939?
3. א. מהי מדיניות ההבלגה? מדוע הוחלט על מדיניות כזו?
ב. הציגו יתרון אחד וחיסרון אחד למדיניות של הבלגה.
ג. מה דעתכם על מדיניות של הבלגה?
4. א. מדוע התנגד האצ"ל למדיניות ההבלגה? איזו מדיניות הוא הציע?
ב. מה הסיכון בשימוש בטרור בתקופה של מאבק לאומי? האם יכולים להיות לו הישגים? הסבירו את דעתכם.
5. בתקופת המרד הערבי פעל ארגון "ההגנה" בשתי זרועות: זרוע לגלית וזרוע בלתי לגלית.
א. מהי הזרוע הלגלית? הציגו דוגמה ליחידות מזרוע זו.
ב. מהי הזרוע הבלתי לגלית? הציגו דוגמה ליחידות מזרוע זו.

ב. השינויים במדיניות בריטניה – מתוכנית לחלוקת ארץ ישראל עד לתוכנית להקמת מדינה אחת בכל ארץ ישראל

כיצד הגיבה בריטניה לאירועי המרד הערבי?

בתחילת האירועים של המרד הערבי לא הגיבה בריטניה בתקיפות נגד השביתה ומעשי האלימות. כחצי שנה לאחר תחילת האירועים ולאחר משאומתן, שהתנהל בעזרה של מלך ערב הסעודית, מלך עירק והאמיר של עבר הירדן, הפסיק הוועד הערבי העליון את השביתה הכללית. בריטניה שלחה לארץ ישראל ועדת חקירה מלכותית. בראשה עמד הלורד ויליאם רוברט פיל, ולכן היא נקראת **ועדת פיל**. הוועדה ביקרה בארץ ישראל ושמעה עדויות של פקידים מן הממשל הבריטי, נציגים של היישוב והתנועה הציונית, ונציגים ערבים.

ביולי 1937 פרסמה הוועדה את המסקנות של החקירה. הוועדה הגיעה למסקנה שהסכסוך בין היהודים לערבים אינו ניתן לפתרון: שני העמים שונים זה מזה בשאיפות הלאומיות, בדת, בשפה, בתרבות ובאורח החיים. לדעת הוועדה הסכסוך הזה רק יתחזק ויעמיק.

לכן המליצה ועדת פיל להביא לסיום המנדט הבריטי על ארץ ישראל ולחלק אותה לשתי מדינות: מדינה יהודית, ומדינה ערבית שתסופח לעבר הירדן. על פי התוכנית בריטניה תמשיך לשלוט בירושלים, במסדרון שיעבור בין ירושלים ליפו, ויכלול גם את שְׁדֵה התעופה בלוד, ובכמה ערים במעמד מיוחד. הוועדה המליצה גם על חילופי אוכלוסייה בין המדינה היהודית למדינה הערבית.

המסקנות וההמלצות של ועדת פיל עוררו התנגדות וכעס אצל הערבים. המופתי כינס ועידה ערבית, והיא דחתה את תוכנית החלוקה. בסוף ספטמבר 1937, כחודשיים לאחר פרסום תוכנית החלוקה של ועדת פיל, חידשו הערבים את מעשי האלימות. בשלב זה פעלו הבריטים בתקיפות נגד הערבים. הם הכריזו שהוועד הערבי העליון הוא ארגון לא חוקי וגירשו את חברי הוועד מארץ ישראל. הם הדיחו את המופתי חאג' אמין אל-חוסייני מכל התפקידים שלו, והממשל הבריטי פיקח על המועצה המוסלמית העליונה. המופתי ברח מארץ ישראל ונדד בין מדינות ערב, הוא ישב בכַּיִרוֹת (שבִּלְבָּנוֹן), ואחר כך בדמשק (שבסוריה) ובבגדד (שבעירק).

בין הערבים לבין עצמם החלו סכסוכים, והמרד הערבי נחלש בהדרגה במהלך שנת 1939, והסתיים ערב מלחמת העולם השנייה. בעיקר גרמו לכך העמדה התקיפה של בריטניה נגד המורדים ונגד ההנהגה המרכזית של הערבים בארץ ישראל.

מפה 20: הצעת
החלוקה של
ועדת פיל, 1937

שטח המדינה היהודית היה כ-17% משטח ארץ ישראל המערבית.

1. מה לדעתכם עלולים להיות הקשיים שתתמודד איתם המדינה היהודית?
2. מדוע השאיפה הבריטנית ביזיה את השליטה הירושלמית?
3. מדוע החליטה הבריטניה לטלטל במסדרון הירושלמי איפו שיכלאו את שדה התעופה לוד?

רישום המציג את החברים בוועדת
פיל בדיון
לורד פיל מימין וחברי הוועדה דנים
במסמכים.

העשרה

היישוב ורעיון החלוקה

הצעת החלוקה של ועדת פיל עוררה מחלוקת ביישוב היהודי ובתנועה הציונית. היו שתמכו ברעיון של הקמת מדינה יהודית רק בחלק מארץ ישראל, והיו ששללו את הרעיון של חלוקת ארץ ישראל. הינה כמה מהטענות של המחייבים ושל השוללים:

המחייבים:

- יש בהצעה חסרונות: השטח המוצע למדינה יהודית קטן, הגבולות ארוכים וקשים להגנה, אבל צריך לקבל אותה כי זוהי הזדמנות היסטורית. בפעם הראשונה מציעים ליהודים מדינה משלהם.
- את שטח המדינה המוצע יש לראות כבסיס שממנו תפתח המדינה היהודית.
- סכנת המלחמה באירופה מחייבת לקבל את ההצעה כדי שהמדינה שתקום תוכל לקלוט פליטים יהודים מאירופה.

השוללים:

- השטח המוצע אינו מדינה. זהו תחום שלא יוכל לקלוט את מיליוני היהודים שמתכוונים לעלות לארץ.
- ארץ ישראל כוללת את שתי הגדות של נהר הירדן. כבר ב־1922 מסרו הבריטים את הגדה המזרחית של הירדן לעבדאללה, שליט עבר הירדן (עמ' 146). תוכנית פיל מצמצמת עוד יותר את המדינה היהודית בגדה המערבית של הירדן.
- אי־אפשר לשלול את הזכות ההיסטורית של עם ישראל על כל ארץ ישראל, על ירושלים ועל המקומות המקודשים.

1. מה היו היתרונות של תוכנית החלוקה?

2. מה היו החסרונות של תוכנית החלוקה?

האם ממשלת בריטניה ביצעה את המלצות ועדת פיל?

כדי לבצע את התוכנית שהציעה ועדת פיל הקימה ממשלת בריטניה ועדה נוספת – ועדת וודהד. הוועדה התבקשה להציע דרכים לביצוע ההחלטות של ועדת פיל. הוועדה הגיעה למסקנה שאי-אפשר לבצע את החלוקה שהציעה ועדת פיל. לכן בנובמבר 1938 היא הציעה להקים מדינה יהודית בשטח קטן עוד יותר – בין רחובות לזיכרון יעקב. כעבור זמן קצר הודיעה ממשלת בריטניה שהיא נסוגה מהצעת החלוקה.

על הנסיגה של בריטניה מרעיון החלוקה השפיעה המתיחות הבין-לאומית באותה תקופה. המדינאים הבריטים הבינו שמלחמה עם גרמניה הנאצית מתקרבת, ולכן רצו להימנע מהידרדרות ביחסים עם העולם הערבי והמוסלמי. הם חשבו שבעזרת הערבים בזמן מלחמה יוכלו לשלוט על דרכים מרכזיות במזרח התיכון, להגיע למקורות הנפט במזרח התיכון ולשלוט על הדרך להודו – המושבה הבריטית הגדולה. לבריטניה היה ברור כי כשתפרוץ מלחמה היישוב היהודי והעם היהודי יתמכו בה, כי היא נלחמת נגד גרמניה הנאצית.

לאחר שבריטניה ויתרה על תוכנית החלוקה היא החליטה לכנס ועידה משותפת לנציגים יהודים וערבים שבה ידונו ביחד בנושאים השנויים במחלוקת. בפברואר 1939 קיימה בריטניה ועידת שולחן עגול בארמון סְנֶט גְ'יימס שבלונדון. אבל הערבים סירבו לשבת לדיון משותף עם היהודים, ורעיון הוועידה המשותפת סביב שולחן עגול לא התבצע: הדיונים של הוועידה התקיימו בשני אולמות נפרדים, והנציגים הבריטים תיווכו בין הצדדים – באולם אחד ישבו הבריטים עם הנציגים היהודים, ובאולם אחר ישבו הבריטים עם הנציגים הערבים.

בוועידה דרשו היהודים מהבריטים לקיים את ההבטחות שניתנו בהצהרת בלפור ובכתב המנדט, והערבים דרשו לעצור את הגירת היהודים ולהקים מדינה ערבית. הוועידה נכשלה והתפזרה בלא תוצאות.

הפגנה של מפקדות
ב"הגנה" נגד הספר הלבן, ירושלים
1939

כיצד מדיניות בריטניה בסוף שנות השלושים מבטאת נסיגה מרעיון הבית הלאומי?

לאחר שבריטניה ויתרה על תוכנית החלוקה, ולאחר שוועידת השולחן העגול נכשלה, פרסמה ממשלת בריטניה במאי 1939 את **הספר הלבן של מקדונלד**. ספר לבן זה קבע שבתוך עשר שנים תקום בכל שטח ארץ ישראל מדינה עצמאית אחת שיהיה בה רוב ערבי: שני שלישים מהתושבים יהיו ערבים, ורק שלישי מהתושבים יהודים. המדינה תהיה קשורה לבריטניה בחוזה. בנושא העלייה נקבע שבמשך חמש שנים מפרסום הספר הלבן יורשו לעלות בסך הכול 75 אלף יהודים, ואחר כך יוכלו יהודים לעלות רק בהסכמת הערבים. הגבלות הוטלו גם על רכישת קרקעות על ידי יהודים. בפברואר 1940 פורסם חוק מיוחד, **חוק הקרקעות**, שהגדיר את האזורים המעטים שבהם מותר ליהודים לקנות קרקעות.

הפרלמנט הבריטי אישר את הספר הלבן ברוב קטן. היו מדינאים בריטים, לדוגמה וינסטון צ'רצ'יל והרברט סמואל, שהתנגדו לו וטענו שבריטניה אינה מקיימת את ההתחייבויות שלה לחבר הלאומים. גם ועדת המנדטים של חבר הלאומים טענה כי הספר מנוגד להתחייבויות של בריטניה בכתב המנדט. אבל נוויל צ'מפְּרֶלְיין, ראש ממשלת בריטניה, הסביר שזהו צעד מדיני אסטרטגי. הוא טען כי המתרחשות הבין-לאומית והחשש מן המלחמה המתקרבת מחייבים את בריטניה לגייס את התמיכה של העולם המוסלמי.

הספר הלבן של מקדונלד היה הישג מדיני לערבים. מבחינת היישוב והתנועה הציונית המשמעות שלו הייתה חמורה במיוחד. משמעות הספר הלבן הייתה שהיהודים יהיו תמיד מיעוט במדינה ערבית שתקום בשטח ארץ ישראל. הנהגת היישוב הכריזה שהיא מתנגדת לספר הלבן ושהיא תפעל כדי למנוע את ביצוע ההחלטות שלו. היא אָרְגְּנה פעולות מחאה, ותושבים רבים מכל היישוב השתתפו בהפגנות מחאה, ביום שבתה, בתפילה ובצום.

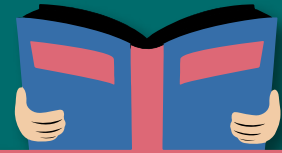
בספטמבר 1939, חודשים אחדים לאחר פרסום הספר הלבן, החלה מלחמת העולם השנייה. מנהיגי היישוב והתנועה הציונית התלבטו איך לפעול בזמן המלחמה: האם להמשיך במאבק נגד בריטניה, שמגבילה את ההתפתחות של הבית הלאומי? האם לעמוד לצידה של בריטניה, שנלחמת בגרמניה הנאצית? דוד בן-גוריון, שהיה באותה תקופה יושב ראש הנהלת הסוכנות היהודית (תפקיד מקביל לראש ממשלה), הכריז: יש לעזור לבריטניה במלחמה נגד גרמניה הנאצית כאילו לא קיימת מדיניות הספר הלבן, ובאותו הזמן יש להמשיך להיאבק בספר הלבן כאילו לא מתחוללת מלחמת העולם.

חברי תנועות הנוער מפגינים בתל אביב נגד הספר הלבן, 27 במאי 1939

1. ועדת פיל הייתה ועדת חקירה מלכותית. מה המשמעות של עניין זה?
2. מה היו ההחלטות של ועדת פיל? מה אפשר להסיק מהן על מדיניות בריטניה בשאלת ארץ ישראל?
3. ועדת וודהד וועידת השולחן העגול בשנים 1938 ו-1939 מבטאות את מדיניות בריטניה.
 - א. מה היו ההחלטות שלהן?
 - ב. מה אפשר להסיק מהן על מדיניות בריטניה בארץ ישראל?
4. א. מה המשמעות של כינוס הצדדים היריבים על ידי בריטניה לוועידת השולחן העגול?
ב. מדוע לדעתכם סירבה המשלחת הערבית לשבת לוועידת השולחן העגול עם המשלחת היהודית?
ג. מה ביטאה ההסכמה של המשלחת היהודית לשבת לוועידת השולחן העגול עם המשלחת הערבית?
5. הסבירו מדוע הספר הלבן של מקדונלד נחשב לספר הלבן החמור ביותר שפרסמה ממשלת בריטניה בתקופת המנדט על ארץ ישראל.
6. מה היו הגורמים שהשפיעו על מדיניות בריטניה בארץ ישראל במחצית השנייה של שנות השלושים?

מה אנחנו?

א. התגברות המתח בין היהודים לערבים והשפעותיו

- מתחילת שנות העשרים התמודד היישוב היהודי בארץ ישראל עם גלי אלימות מצד הערבים. באותה התקופה הקימו הבריטים ועדות חקירה, ובהשפעת המסקנות שלהן פרסמו ספרים לבנים.
- אירועים אלימים חמורים במיוחד היו בארץ ישראל בשנים 1936-1939, והם נקראים גם "המרד הערבי".
- הערבים פתחו בשביתה ממושכת, והיא שיבשה את חיי היום-יום. במהלך האירועים האלימים פגעו הערבים ברכוש ובנפש.
- את המרד הנהיג הוועד הערבי העליון, שבראשו עמד המופתי, חאגי אמין אל-חוסייני.
- האירועים האלימים בשנים 1936-1939 הושפעו מהגידול במספר היהודים בארץ ישראל בשנות העשרים והשלושים ומההתפתחות הכלכלית של היישוב בשנים אלו.
- שינויים בתחום הפוליטי חלו אצל הערבים עם הקמת מפלגת אל-אסתקלאל והשפיעו על המרד הערבי. מפלגה זו פעלה בצד משפחות ההנהגה הוותיקה: משפחת אל-חוסייני ומשפחת נשאשיבי.
- גם תהליכי עצמאות של מדינות ערביות תרמו לפרוץ המרד הערבי.
- בריטניה שינתה את מדיניותה והחליטה שלא להקים את המועצה המחוקקת. החלטה זו עוררה כעס אצל הערבים והשפיעה על פרוץ המרד הערבי.
- בתגובה לאירועים האלימים מצד הערבים החליטה הנהגת היישוב על מדיניות של הבלגה והימנעות מטרור בלא הבחנה.
- ארגון "ההגנה" פעל על פי מדיניות ההבלגה, ולעומת זאת הארגון הצבאי הלאומי (האצ"ל) פעל על פי מדיניות תגובה, ובפעולותיו פגע גם בחפים מפשע.
- עם הקמת יחידות "הנוודות" פעל ארגון "ההגנה" מחוץ לגדר - חברי "הנוודות" יצאו לתקוף תוקפים ערבים מחוץ לשטחי היישובים.
- בשנים של המרד הערבי החל שיתוף פעולה בין הבריטים ובין היישוב כשחברים ב"הגנה" התגייסו לגופים הצבאיים הלגליים (החוקיים) שהקים השלטון הבריטי.
- שיתוף הפעולה עם הבריטים התבטא גם בבניית גדר הצפון.
- יישובי חומה ומגדל נבנו בידיעה של הבריטים ובעזרתם, והם תרמו לביטחון היישוב.

ב. השינויים במדיניות בריטניה – מתוכנית לחלוקת ארץ ישראל עד לתוכנית להקמת מדינה אחת בכל ארץ ישראל

- ועדת פיל, ועדת החקירה המלכותית ששלחה בריטניה, פרסמה תוכנית שבה הציעה חלוקה של ארץ ישראל לשתי מדינות: מדינה יהודית, ומדינה ערבית שתסופח לעבר הירדן.
- הוועדה הציעה שבריטניה תמשיך לשלוט בירושלים, במסדרון בין ירושלים ליפו ובערים אחדות במעמד מיוחד.
- הערבים דחו את התוכנית וחידשו את מעשי האלימות.
- המדיניות התקפה של בריטניה בתגובה לאירועים האלימים כללה את פירוק ההנהגה של המרד והביאה להיחלשות של המרד.
- תוכנית החלוקה של ועדת פיל לא בוצעה, וניסיון של בריטניה ליצור מפגש משותף של יהודים וערבים סביב שולחן עגול נכשל גם הוא.
- במאי 1939 פרסמה בריטניה ספר לבן שהמשמעות של ההחלטות בו הייתה חמורה: הקמת מדינה אחת בכל ארץ ישראל שיהיה בה רוב ערבי.
- הספר הלבן של 1939 הגביל את העלייה וקבע שבחמש השנים הבאות יוכלו לעלות בסך הכול 75 אלף יהודים. אחר כך יוכלו יהודים לעלות רק בהסכמת הערבים.
- מדיניות בריטניה הושפעה מן החשש מפני המלחמה המתקרבת, שחייבה אותה להשיג את תמיכת העולם המוסלמי.
- המדיניות של בריטניה הושפעה גם מהרצון שלה לשלוט על דרכים מרכזיות במזרח התיכון, ובהן הדרך להודו, ולהגיע למקורות הנפט במזרח התיכון.
- המדיניות של בריטניה נקבעה גם מתוך הבנה שהיהודים יתמכו בה בעת המלחמה כי היא נלחמת נגד גרמניה הנאצית.

מקורות לתמונות

חובה נעימה היא לנו להודות לאנשים ולמוסדות, בארץ ובחוץ לארץ, שהתירו למרכז זלמן שזר להשתמש בציורים, בצילומים ובמוצגים שברשותם וכן על הרשות לצטט מתוך תרגומים שהופיעו בהוצאתם. מרכז זלמן שזר עשה כל מאמץ לאתר את בעלי זכויות היוצרים לחומר הגרפי המופיע בספר זה. אנו מתנצלים מראש על כל טעות או השמטה, ואם יובאו לידיעתנו - נתקן במהדורה הבאה.

הארכיון הציוני: 33, 35, 46, 53, 61, 63, 64, 69, 75, 77, 80, 82, 87, 94, 123, 125, 132, 140, 141, 147, 154.

ויקימדיה: 18, 21, 26, 40, 43, 44, 45, 71, 92, 106, 122, 148, 151.

יד יצחק בן צבי, ארכיון התמונות ע"ש שושנה ואשר הלוי: 66 (אוסף ליאו קאהן), 72 (אוסף גרשון גרא), 146 (אוסף בן ציון כהנא), 157 (אוסף טרודה דותן), 158 (אוסף הדסה ברלינסקי).

ספריית הקונגרס האמריקאי: 113, 114, 122, 149.

אוסף התצלומים, יד ושם, ירושלים: 11, 110.

NARA - National Archives and Records Administration: 112, 113.

The Archives of the YIVO Institute for Jewish Research, New York: 130.

Deutsches Historisches Museum, Berlin: 26.

British Library, London / Bridgeman Images: 41.

אוסף הצילומים של בן ציון ישראלי באוספי ביתמונה: 76.

אוסף התצלומים הלאומי: עטיפת הספר

אוסף התצלומים הלאומי, זולטן קלוגר: 159.

ארכיון הצילומים של קק"ל: 78.

ארכיון שיכון ובינוי, פנחס קליינמן: 139.

באדיבות מירון גרטסמן ועיריית זהבי, מעיזבון סבם פריץ זאב גרטסמן: 132.

באדיבות ארכיון כפר חסידים: 131.

בית התפוצות, המרכז לתיעוד חזותי ע"ש אוסטר, באדיבות דורה צ'וצ'ינסקי-טרביצניק: 60.

הארכיון לתולדות פתח תקוה ע"ש עודד ירקוני: 133.

הספרייה הלאומית, זולטן קלוגר: 134.

הספרייה הלאומית: 50.

מוזיאון נחום גוטמן: 74.

מכון ז'בוטינסקי בישראל: 152.

פיקוויקי, הארכיון הציוני המרכזי: 50.

פיקוויקי, מורשת כפר סבא: 137.

תצוגת מוזיאון בית הגדודים, משרד הבטחון, אגף משפחות הנצחה ומורשת, יחידת המוזיאונים: 92.